

Magyaróra

V. évfolyam 3. szám / 2023. SZEPTEMBER

A MAGYAR NYELV
ÉS IRODALOM
BARÁTAINAK,
TANÁRAINAK
LAPJA

Játékosság,
humor

Magyaróra

A magyar nyelv és irodalom
barátainak, tanárainak lapja

V. évfolyam 3. szám (2023. szeptember)

Megjelenik évente négyszer.

Szerkesztőség: Fráter Zoltán (főszerkesztő), Baranyai Katalin, Blankó Miklós

Szerkesztőbizottság: Adamikné Jászó Anna (elnök), Baranyai Katalin,
Fráter Zoltán, Kerekes Barnabás, Nyiri Péter, Veszelszki Ágnes

Szerkesztőség: 1368 Budapest, Pf. 250.

Levelezési cím: magyarora.folyoirat@gmail.com

A megrendelt és lektorálás után megjelenő írásokért a szerkesztőség honoráriumot fizet.
Az írásokat a szerkesztőség és külső szakértők lektorálják, véleményyük
figyelembevételével döntünk a közlésről.

A lapot a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság CE/20039-5/2019. számon
nyilvántartásba vette.

ISSN 2676-976X

Kiadja: Anyanyelvapolók Szövetsége

Felelős kiadó: Juhász Judit elnök

ANYANYELVÁPOLÓK
SZÖVETSÉGE

Tördelés: Ecsedi Gabriella

Borító és arculat: Slezák Ilona

Nyomda: PRIME RATE Kft.

Megjelenik

a Magyar Kultúraért Alapítvány és

a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatásával, valamint

az Eötvös Loránd Tudományegyetem szakmai együttműködésében.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt.

Megrendelhető az ország bármely postahivatalában, hírlapkézbesítőknél.

Belföldi előfizetési díj: 4000 Ft (4 szám).

A borítón Giuseppe Arcimboldo: *A könyvtáros*, 1566

(Skokloster Castle, Svédország)

Tartalom

Játékosság, nyelv, humor

TÓTH ETELKA: Nyelv – játék – nyelvi játék	226
NEMESI ATTILA LÁSZLÓ: Túl a szójátékokon	235
TÓTH ANIKÓ: Weöres Sándor halandzsaversei	242
A költői működés bérleti jogai – Nyerges Gábor Ádámmal a fiktív költői nyelvről beszélget Németh Zoltán	249
DEBRECENI FERENC: Halló, itt Leonyid Gajdaj! – Avagy a maga nemében egyedülálló rendező pályája a bolsevikok országában	255
KORÓDI ESZTER: A komikum szintjei a <i>Pizskos Fred, a kapitányban</i>	261
MERCS ISTVÁN: Íme az ember – sajnos, sajnos, sajnos – Állati antropológia és emberi etológia Nagy Lajos <i>Képtelen természetrajzában</i>	271
PRAZNOVSZKY MIHÁLY: A közvetítést vezeti: Mikszáth Kálmán	277
PAÁR ÁDÁM: Komikus romantika – A humor szerepe Jókai és Verne műveiben	283
KELECSÉNYI LÁSZLÓ ZOLTÁN: Játék, humor, komikum Petőfi verseiben	288
SZILÁGYI ZSÓFIA: <i>Árbóckosárban vadlibákat látni</i> – Az irodalomtörténet humora	293

Osztályterem

MOLNÁR GÁBOR TAMÁS: <i>Kis pénz, kis foci</i> – Játékosság és komolyság, futball és foci Esterházy Péter <i>Termelési-regényében</i>	300
KARÁDI ZSOLT: <i>Hej, muramista, muramista...</i> – Móricz és az <i>Így írtok ti</i>	305
H. MÓRA ÉVA: <i>...a derű órái</i> – Humor, játék, nevetés – a felső tagozaton	311
SÁRA-CSOMBOR RITA: A humor szerepe az ötödik évfolyamos irodalomtanításban ...	317
NYÖGÉR RÓBERT: Játsszani tanárként is	324

Játszva tanítani, tanulva játszani

JUHÁSZ Gyula, GÁRDONYI Géza, EÖTVÖS József elfeledett írásaiból	328
---	-----

Híreink	333
----------------------	-----

Lámpafényben Esztergályos Cecíliával	336
---	-----

TÓTH ETELKA

Nyelv – játék – nyelvi játék

A nyelvben rejlő játékosság olyan univerzálé, amelyet egyetlen kultúra sem nélkülözhet. A nyelvelsajátítás folyamatában már csecsemőkorban jelen van a nyelvvel való játék. Az alig néhány hetes csecsemő, amikor cuppog, csettint, különböző hangokat ad ki, tulajdonképpen ismerkedik a testével, és eközben már játszik. A szakirodalom szerint ez a preverbális hangjelenségnek tartott gögicselés abból ered, hogy a csecsemő örömteli élményként éli meg hangképző szerveinek felfedezését és az artikulációs mozgások eredményeként létrejött hangokat, amelyek aztán újabb és újabb hangadásra ösztönzik (Gósy 1999: 163–165). Ez a fajta beszédélményt és beszédmotivációt nyújtó játékosság érzékelhető az erős érzelmi töltésű dajkanyelvi beszédmód dallamos intonációjában, sajátos szókincsében (*bibi, brumi, dádá*), a kicsinyítő képzők gyakori alkalmazásában (*boci, cacsi, maci, pacsi*), a hangutánzó (jelentéskapcsolást könnyítő) szavak (*mamama, tüüü, züüü*) használatában is (Schnell 2016: 90–94). A beszéd fejlődését támogatják

a – folklorisztika számára önálló kutatási területet képező – játékos dajkarímek, hangutánzó mondókák is (altatók, ébresztők, tapsoltatók, höcögtetők simogatók, hintáztatók stb.). Ezen egyszerű szövegeket és dallamokat hallva a csecsemők és a kisgyermekek „örömmel és játszva tanulják meg anyanyelvük természetes hangzását, intonációját és mozgással kísért ritmusát, s mi több: anyanyelvük stílusárnyalatait is”, azaz megtanulnak játszani a hangokkal, a nyelvvel, és egyúttal kapcsolatot teremtenek, kommunikálnak a környezetükkel (Küllös 2013: 9, 12).

A nyelvelsajátítás folyamatában tehát fontos szerepe van a játéknak. Ezt ismerte fel a magyar neveléstörténet egyik kiemelkedő tudós tanára, Hegyemegi Kiss Áron (1845–1908) is, aki a gyermek természetes fejlődésének érdekében fontosnak tartotta beépíteni az iskolai foglalkozásokba a játékot. „Az iskolák [ugyanis] elrabolják a szegény apró emberkének vidámságát, zord kezek megsemmisítik éltök örömeit, s csinálnak a gyermekből ifjut, s az ifjuból

férfiut. Sietünk élni...” – fogalmazta meg intő figyelmeztetésként 1874-ben *A természetes fejlődés* című írásában. A megoldás véleménye szerint az, ha nem siettetjük azt, „ami csak úgy jó, ha idejére jön meg”, ha „nem akarjuk kis tudóssá varázsolni a gyermeket”, és nem engedjük „készületlenül” kilépni az iskolából az életbe (Kiss 1874/2002: 62, 66). „Az iskolai élet üdébbé, kedvesebbé tétele [a játék által] visszaadná az ifjuság himporát az arcokra, s ellene dolgozna az életuntségnek, s a gyermekeknek okot adna, hogy még öreg korukban is kellemesen emlegessék a helyet, hol gyermekségük éveit töltötték” (Kiss 1884/2002: 87). Ebből a megfontolásból kezdeményezte egy nemzeti játékgyűjtési program elindítását és érvényre juttatását, amelyet a tanítók aktív közreműködésével sikerült is megvalósítani. 1891-ben jelent meg több mint 500 oldalt meghaladó terjedelemben – a Székelyföldön, Palócságon át Nyugat-Magyarországról 48 vármegyéből 214 munkatárs segítségével – gyűjtött játékanyag *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* címmel, amely a későbbiekben egyik fontos forrása lett a kisdedovó intézetek számára készült dalos, mesés, verses kézikönyveknek is. A nyelvezetében, helyesírásában is egységesen szerkesztett kötet több helyen megőrzi az adott tájegység nyelvi fordulatait, nyelvjárási sajátosságait. Az anyag elrendezésénél Kiss a gyermek fejlődését vette figyelembe. Ennek megfelelően a kiadvány 1–2. „szakasza” tematikus csoportosításban tartalmaz többek között ölbéli (pl. *Süti, süti pogácsát; Hej, Gyula, Gyula*), állatcsalogató, állatriogató (pl. *Csiga riga, gyere ki! Csipi-csipi, kánya!*), játékra szólító (pl. *Sétáljunk, sétáljunk! Mit játszunk, lányok?*), kiolvasó (pl. *Ecs, kecs; Egyedem, begyedem*), hintáztató (pl. *Egy ángyomnak egy ládája; Egy üveg alma*) rigmusokat, mondókákat. A 3. „szakasz” pedig szövegre épülő felelgetős, mozgásos, énekes-táncos, eszközös közösségi játékok (pl. *szembekötős czicza; ipp-lipp, lopjuk a szőlőt; kecske és kertész;*

csuporkás; áll a vásár; leánykérés; fehér liliomszál; a pünkösdi rózsza) leírását közli.

Kiss Áron fontosnak tartotta, hogy a tanítónak legyen saját gyűjteménye olyan játékokból, mondókákból, dalokból, amelyekkel az adott gyermekcsoporthoz alkalmazkodva oldani tudja az iskolai oktatás „száraz pedantériáját”, és ezzel együtt fenntartja a magyar néphagyományokat, megőrzi a jeles napokat, ünnepeket (Kiss 1882/2002). Írásai egyértelműen igazolják, hogy pontosan látta a játéktevékenységben rejlő pedagógiai lehetőségeket: a motivációt, az élményszerzés örömét, az önkéntességet, a kihívást, a feladat értelmezését és megoldását, a nyelv változatosságának és választékosságának megismerését, a közösségi együttlétből adódóan a szociális kompetencia formálását, a kooperációt a társakkal. „Játék alatt értjük a szabad, önkéntes gyakorlatokat. [...] Nincs oly könnyű játék, mely bizonyos nehézség legyőzésével ne járna! [...] A társas játékoknak más jó oldala is van, mégpedig, az így megállapított szabályokat megtartják, hevüket kölcsönösen korlátozzák, egymás iránt türelmesek” – fejt ki *A magyar népiskolai tanítás története* című kétkötetes munkájában (Kiss 1883: 450, 452).

Ha figyelembe vesszük a napjainkban élő játékkal kapcsolatos meghatározásokat, bár a fogalom összetettségéből és sokrétűségéből adódóan sokféle megközelítés van érvényben, lényegében a Kiss Árontól idézett jellemzők mindegyike jelen van bennük annak függvényében, hogy milyen típusú játékról van szó. Az utóbbi évtized(ek)ben újdonságszerűen egyre nagyobb teret hódít az élet legkülönbözőbb színterein (marketing, menedzsment, tartalomfejlesztés) a szociális és kognitív készségek – így többek között a kommunikáció, a kreativitás, az információfeldolgozás, a problémamegoldás, a konfliktuskezelés, a csapatjáték – fejlődését egyaránt támogató gamifikáció, azaz játékosítás (vö. Rab 2012; Rigóczki 2016;

Balogh 2017). A nevelés és oktatás területén azonban ez – mint a fentiekben is láttuk – a maga természetességében élő és jó ideje létező fogalom és gyakorlat. A kisgyermekkor pedagógiájának például szerves része a játékpedagógia, hiszen a játék a kisgyermek egészséges létformája (Fáyné–Sztanáné 2013). Az anyanyelv és az idegen nyelv tanítása ugyancsak nem nélkülözheti a játékos, humoros, a tanuláshoz oldott légkört teremtő elemeket. Ezzel együtt a „nyelvi játék hallatán – egyetértve Kovács Tündével – sokan a pallérozott, elmemozgató szójátékokra, nyelvi vonatkozású rébuszokra, furfangos és fejtörő feladványokra, rejtvényekre gondolnak csak” (2019: 11). Visszatekintve az elmúlt fél évszázadra, a nyelvi játékok, rejtvények témakörben megjelent kiadványok is javarészt ezt a szemléletet erősítették. Ettől függetlenül azonban a briliáns tartalmat illetően megkülönböztetett figyelmet érdemelnek Vargha Balázs (1972; 1974), Grétsy László (1974; 1998; 2012a), Hernádi Sándor (1987/2016, 1987/2020, 1993, 2000, 2002), Lukácsy András (1981) munkái. E klasszikusok mellett kiemelkedő értéket képviselnek a Tinta Könyvkiadó gondozásában évről évre gyarapodó, nyelvünk palettájának sokszínűségét bemutató kötetek is, többek között Forgács Róbert (2008, 2012), Kajdi Alexandra (2021), Kiss Zita (2019), Szabó Judit (2018), Szócsné Antal Irén (2016) munkái (bővebben és a sorozat további köteteiről a kiadó honlapján a *Nyelvi játékok, fejtörők* oldalon olvashatunk).

A fent felsorakoztatott kiadványok közül Grétsy László *Nyelvi játékaink nagykönyve* (2012a) tekinthető a legteljesebb gyűjtemény-

nek, amely több évtizedes gyűjtőmunka eredményeként született meg. A szerző a nyelvi ismeretterjesztés jegyében kíván szórakoztatni, ezért ráhangolásként csak röviden ismerteti a közölt játékcsoportok keletkezését, művelődéstörténeti, nyelvészeti hátterét. A játékokat tíz csoportra osztja: betűk, hangok játéka (1), betű- és képtalányok (2), betűjátékok, anagrammák (3), szótag- és szórejtvények (4), palindromok, intarziák (5), versek és rímek (6), nyelvtörők, találósdik (7), nyelvi játékok – nép-

és helynevek, játékos nyelvtan, állandósult szókapcsolatok (8), betűháló – scrabble (9), egyéb csecsebecsék (10). Mivel a kötetet a szélesebb olvasóközönségnek szánja, Grétsy László a pedagógusokat külön is megszólítja arra ösztönzi, hogy a maguk céljai szerint a saját értelmezésüknek megfelelően hasznosítsák: „a betűjátékok a hang és a betű viszonyának megértéséhez nyújthatnak segítséget; a helyesírással kapcsolatos játékok már eleve a helyesírási ismeretek megszilárdítására is

szolgálnak; a betű-, szó- és képtalányok a nyelvi fantáziát, találékonyságot fejlesztik, ezenkívül a szójelentéstani ismeretek terjesztésének hasznos eszközei; a különféle versjátékok a fogalmazás és a stilsztika mezsgyéire kalauzolják el a nyelvi játékok résztvevőit” (Grétsy 2012b). A szerző tehát a pedagógusokat a szélesebb olvasótáboron belül is kitüntetten kezeli, tudva, hogy a nyelvhasználat gondozásának legfőbb színtere az iskola, ugyanakkor rájuk bízta, hogy e nyelvi feladványokat lexikonszerűen felsorakoztató nagy játékkönyvből mit és hogyan hasznosítsanak a gyakorlatban. – Valljuk azonban be: a választás a mű lexikonnagyságú terjedelme miatt nem is olyan egyszerű.

Gondolat könyvkiadó, 1974

A nyelvi/kommunikációs kompetencia (vö. Szabó G. 2010) fejlesztését újabb irányból közelíti meg Lázár Ildikó *39 interkulturális játék* (2015) címmel megjelent munkája, amely elsődleges céljának a saját és egymás kultúrájának mélyebb megismerését tekinti különböző kommunikációs helyzetekben, nyelvi szituációkban. Például a *Homályos határok* játék célja: ismerkedés különböző értékrendekkel, az előítéletek megkérdőjelezése, mások szokásainak és értékrendjének összehasonlítása a sajáttal a nyitottság és az empátia fejlesztésének jegyében. A játék nyelvi fókuszában a szókincset illetően a tulajdonságokat kifejező melléknevek ismétlése és gyakorlása; a nyelvtan tekintetében a jelen idő és az összetett mondat gyakorlása; a beszéd-készséget illetően a beszélgetés, az összefoglalás és a hasonlítás áll (Lázár 2015: 28–29). Valamennyi játék leírása pontos útmutatást ad az előkészületekhez. Az interkulturális célok, valamint a nyelvi fókusz meghatározásán túl rögzíti a csoportdinamikai szempontokat (a *Homályos határok* esetében például az interakciók számát növeli a pármunka, mivel a csoport minden tagjának van feladata; az empátia fejlesztésével egymást jobban megértő közösség kialakulását segítjük), és megadja a lebonyolításához szükséges paramétereket (korosztály, csoport nagysága, időkeretek, előkészületek). Ha a játékhoz – pl. *Iskolai szerepek* (26–27); *Futó diktálás* (39–40); *Kínos feszültség* (50–51); *Kézfogás, ölelés vagy puzsi* (54–55) – szükség van nyelvi háttéranyagra (pl. szerepkártyák, szósorok, példamondatok, mintaszövegek, képek), a kiadványban azok is megtalálhatók.

A nyelvi/kommunikációs kompetencia komplex, ugyanakkor játékos fejlesztésére kiváló példákat találunk Beregszászi Anikó *A lehetlent lehetni* (2012) című tantárgy-pedagógiai útmutató és feladatgyűjteményében is, amelyet a szerző elsősorban a kárpátaljai magyar iskolák 5–9. osztályában tanítóknak ajánl. Amellett azonban, hogy tárgyilagos elemzés-

ben megismerhetjük a kárpátaljai magyar közösség sajátos nyelvi helyzetét és az anyanyelv oktatásának kihívásait, a gyűjteményben közölt feladatok közül megannyi hasznosítható a honi iskolai gyakorlatban is. Szűrőpróbaszerűen ilyen például a kárpátaljai 9. osztályosoknak szólók közül a következő:

„Képzeld magad a megadott helyzetekbe és korszakokba, és játszd el, hogy szíved hölgyének udvarolsz, szép szavakkal próbálsz meghódítani! Idézd fel, amit eddig a különböző korstílusokról tanultál a történelem- és irodalomórákon, és próbáld korhű stílust és kifejezéseket használni!

- a) egy reneszánsz udvari bálon táncra kersz egy hölgyet;
- b) középkori lovagként szíved hölgyéhez szólsz;
- c) a romantika korában távol levő kedvesednek írsz” (83).

Az általános iskolai tananyag két alpművét, Petőfi János *vitéz* és Arany Toldi című elbeszélő költeményeit középpontba állítva, a szerző külön fejezetet (91–94) szentel az irodalmi alapú szerepjátékoknak azzal a szándékkal, hogy a diákok szórakozva szerezzenek jártasságot a beszédhelyzethez igazodó nyelvhasználatban. Adott szinten követelmény például a levélírás szabályainak az elsajátítása, ehhez kapcsolódó feladatok a következők:

„Képzeld magad János *vitéz* szerepébe, és írd levelet otthon maradt mátkádnak, Iluskának, melyben a kutyafejű tatárokkal folytatott harcot és a francia király udvarában történeteket meséled el, betartva a magánlevél műfaji követelményeit (s persze ne térdj el nagyon a Petőfi által leírt sztoritól)!” (91)

„Képzeld magad Kukorica Jancsi szerepébe, és írd egy hivatalos levelet a huszárság kapitányához, melyben a felvételedet kérvényezed a huszárság közé!” (91)

Kovács Tünde (2019) fentebb idézett munkája szintén idekívánczozik, hiszen tudományos alapokra helyezve jól felépített, korszerű és

sok szempontot figyelembe vevő módszertani megközelítésben tárgyalja részleteiben a nyelvi játék fogalmát és azokat a kapcsolódó kérdéseket (nyelvi készségek, tanulási stílusok, tanulótípusok, csoportbontás, differenciálás), amelyek megkerülhetetlenek ebben a témakörben. A játékokat – például is illusztrálva – a következőképpen csoportosítja: mozgásos nyelvi játékok, társasjátékok, kártyák, kereskedelemben kapható gyermekjátékok és gyermekkönyvek, infokommunikációs alkalmazások, nyelvi játék a gamifikációban, más nyelvek játékainak átültetése. Azzal együtt, hogy a könyv elsősorban a magyar mint idegen nyelv tanításában alkalmazható játékokat veszi számba, megfelelő adaptációval jól hasznosítható ötletek találhatók benne az anyanyelv tanításához is. Arról nem beszélve, hogy az utóbbi idők világeseményei kapcsán alig lehet Magyarországon olyan oktatási intézmény, ahol ne lennének olyan gyermekek, akiknek a magyar nem anyanyelvük. „A kötetben szereplő nyelvi játékok mind célnyelvi, mind forrásnyelvi környezetben használhatók, s a Közös európai referenciakeret (KER) hat nyelvtudási szintjéhez (A1–C2) igazodnak, többségük több nyelvi szinten is bevethető (<http://www.keronline.hu/>). A válogatás 10 év feletti gyermekeknek és felnőttkorú nyelvtanulóknak készült” (Kovács 2019: 10). Mindez annak szellemében, hogy a jó nyelvi játék: „célorientált, átgondolt (tervezett), csapatépítő, élményszerű, élvezetes, (jól) érthető, gátlásoldó, hasznos, hatékony, izgalmas, kooperatív, kreatív, megmozgató, motiváló, örömet adó, szórakoztató és változatos” (Kovács 2019: 13). (Mivel a kötet az internetről is letölthető, a példák számbavételét az olvasóra bízuk.)

A felsorolást ismert és kevésbé ismert szerzőkkel hosszan folytathatnánk, hiszen a játékoság nemcsak „a kisgyermekek egészséges életformája,” hanem „szerencsés esetben az ember egész élete során megőrzi a játszóképességét” (Fáyné–Sztanáné 2013). Hogy jelen

írás szerzője is bizonyítsa ezt, hadd idézzek két feladatrészletet kedves professzorommal, Fábián Pállal (1922–2008) közösen készített könyvünkől, amely a különírás és az egybeírás rejtelmeibe kívánta játékos és tevékenységközpontú feladatokkal bevezetni használatját (Tóth–Fábián 2006). A kiadvánnyal azt szeretnénk volna bizonyítani, hogy a helyesírás rendszere nem öncélúan alkotott szabályok gyűjteménye. A szabályok éppen azért születnek, hogy a megfelelő nyelvi környezetben segítsék egymás megértését, a közös nyelvi kód kialakítását, megóvását. A nyelv logikáját játékosan kibontó feladatok funkcionálisan is alátámasztják a rendszer szükségességét és működőképességét. A helyesírási probléma kontextusba helyezésével a feladat valósággá válik. (1–2. ábra. Az 1. ábrán a megoldást segítő szabálypontra való utalás *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadásnak megfelelően szerepel.)

A televízió egyik hírműsorának vagy a főszerkesztője. Munkatársaidnak gyakran okoz problémát a riportok feliratozása, a riportalanyok beosztásának, társadalmi pozíciójának leírása. Az egységes és helyes írásmód érdekében készíts mintatáblázatot, amelyben előbb jelöld X-szel a helyes írásmódot, majd írd alá a jó megoldást! Az üresen maradt helyekre gyűjts további riportalanyokat!

Az összetett szavak írásának megállapításánál fontos annak felismerése, hány szóból keletkezett az adott összetétel. Ha ugyanis kettőnél több szót találunk benne, akkor azt is meg kell néznünk, hogy a szó alapalakja hány szótagot tartalmaz. Hat szótag felett kötőjellel tagoljuk az összetételt a két fő összetételi tag határán.

☞ **AkH.¹² 139. pont**

Riportalany	Az összetett szó alapalakja																
	2 szóból áll					több, mint 2 szó											
	S z ó t a g o k s z á m a																
	bármennyi			legfeljebb 6						több, mint 6							
1.	2.	3.	.	.	.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	.	.	.
IGAZGATÓHELYETTES			☐						☐						☐		
FŐIGAZGATÓHELYETTES			☐						☐						☐		
FRAKCIÓVEZETŐ			☐						☐						☐		
FRAKCIÓVEZETŐHELYETTES			☐						☐						☐		
REKLÁMOSZTÁLYMENE- DZSER			☐						☐						☐		
MENEDZSERASSZISZTENS			☐						☐						☐		
FUTBALLVILÁGBAJNOK			☐						☐						☐		
			☐						☐						☐		

1. ábra

Az utcákon sétálva lépten-nyomon azt látjuk, hogy a cégtáblák, feliratok, hirdetések helyesírása egyre több kívánnivalót hagy maga után. Íme

ezebből egy csokornyi. Segíts a tulajdonosoknak rendet tenni! Neked milyen tapasztalataid vannak? Folytasd a felsorolást!

Így láttuk	Ilyennek kell lennie a feliraton
Gyermek ruha
BÉRBEADÓ
JÁTÉK BOLT
Egészség Központ Vitamin Formulák
MOBILTELEFON TARTOZÉKOK NYITVA TARTÁS: 10-18
Fürdőszoba bútor Házhozszállítás
Tört arany értékesítés
FÜSTÖLT KENYÉR SZALONNA
Használja a legújabb napozó családot! 40%-kal barnább bőr!
Hideg tálak, saláták, szendvicsek
Női Férfi Gyermek Fodrászat
EREDETISÉG VIZSGÁLAT, ZÖLD KÁRTYA
Arany érmes borok, táj jellegű rövid italok

Saját gyűjtésem

Így láttuk	Ilyennek kell lennie a feliraton

A fenti gondolatok jegyében írásunk a nyelvi játékokra olyan univerzális nyelvi jelenségként és eszközként kísérelte meg felhívni a figyelmet, amely éppen univerzális sajátosságából következően kap fontos szerepet a nyelvvelsajátításban, a nyelvtanulásban, a nyelvi rendszer mélyebb megismerésében. Kiemelten tárgyaltuk Kiss Áron *Magyar gyermekjáték-gyűjteményét*, mivel ez volt az első olyan összefoglaló mű, amely komoly hatást gyakorolt oktatásunkra, és a gyűjtés során keletkezett tartalmat a társadalmi és kulturális tudás szolgálatába állította, támogatva ezzel a nyelvi szocializáció folyamatát. Felsorakoztattuk azokat a ma már klasszikusnak mondható szerzőket, akik meghatározóan befolyásolták a nyelvi ismeretterjesztést ezen a területen is. Bemutattunk olyan kutatókat, akik a nyelvi játék fogalmát és tartalmát elsősorban a kommunikatív kompetencia fejlesztésének szándékával közelítik meg.

KISS ÁRON

**MAGYAR
GYERMEKJÁTÉK-
GYŰJTEMÉNY**

HOLNAP KIADÓ

Mindennek tükrében vélhetően sikerült bizonyítanunk, hogy nyelvi közösségünk ma sem veszítette el érdeklődését a nyelvi játékok, a nyelvi humor iránt, és közösségi szinten valóban megmaradtunk „játszó embernek”.

Irodalom

AkH.¹² = *A magyar helyesírás szabályai*, 12. kiadás, Bp., Akadémiai, 2015.
 BALOGH Andrea, *Digitális játékok az oktatásban = Anyanyelv-pedagógia* 2017/1. <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=668>
 BEREGSZÁSZI Anikó, *A lehetetlent lehetni*, Bp., Tinta, 2012.
 FÁYRNÉ DOMBI Alice, SZTANÁNÉ BABICS Edit, *Játékpedagógia*, Szeged, SZTE, 2013. <http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/Jatekpedagogia/index.html>
 FORGÁCS Róbert, *Anya – nyelv – csavar. Nyelvi fejtörők*, Bp., Tinta, 2008.
 FORGÁCS Róbert, *Anya – nyelv – ész. Újabb nyelvi fejtörők*, Bp., Tinta, 2012.
 GRÉTSY László, *Anyanyelvünk játéka*, Bp., Gondolat, 1974.
 GRÉTSY László, *Anyanyelvünk játéka*, Bp., Rittler-Jajczay Bt., 1998.
 GRÉTSY László, *Magyar nyelven, játékosan = Anyanyelv-pedagógia* 2012b/2.
 GRÉTSY László, *Nyelvi játékaink nagykönyve*, Bp., Tinta, 2012a.
 GÓSY Mária, *Pszicholingvisztika*, Bp., Corvina, 1999.
 HERNÁDI Sándor, *Az olvasás bűvészete*, Bp., Cicero, 2000.
 HERNÁDI Sándor, *Elmemoztató nyelvi játékok*, Bp. Móra, 1987/2016.
 HERNÁDI Sándor, *Helyesírási (verseny)edzés*, Bp., Kairosz, 2002.
 HERNÁDI Sándor, *Íráspróbák, beszédturnák*, Bp., Mozaik, 1993.
 HERNÁDI Sándor, *Szórakoztató szóra készítő. A szép magyar beszéd*, Bp., Móra, 2020.
 KAJDI Alexandra, *Anya – nyelv – játék. Játékos anyanyelvi fejlesztő gyakorlatok óvodásoknak és kislásoknak*, Bp., Tinta, 2021.
 KISS Áron, *A magyar népiszkolai tanítás története II.*, Bp., Franklin, 1883.

- KISS Áron, *A természetes fejlődés*. 1874 = KRISTON VÍZI József, *Kiss Áron*, 2002, 62–67.
- KISS Áron, *Iskolai élet*, 1884 = KRISTON VÍZI József, *Kiss Áron*, 2002, 84–87.
- KISS Áron, *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Bp., Horánszky, 1891 = *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*, szerk. SZENTIVÁNYI Tibor, KRISTON VÍZI József, Bp. Holnap, 2000. <https://mek.oszk.hu/10800/10818/10818.pdf>
- KISS Áron, *Mit tanítsunk első osztályban?* 1882, = KRISTON VÍZI József, *Kiss Áron*, 2002, 68–83.
- KISS Zita, *Anya – nyelv – kincs. 44 nyelvi és műveltségi totó sor 616 kérdése*, Bp., Tinta, 2019.
- KRISTON VÍZI József, *Kiss Áron*, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002.
- KOVÁCS Tünde, *Nyelvi játékok*, Bp., KRE–L’Harmattan, 2019. file:///D:/Dokumentumok/Word/Konferencia/Magyar%C3%B3ra/2023/kovacs_tunde_web_2019.pdf
- KÜLLÖS Imola, *Előszó, Miért érdekesek és értékesek a hagyományos dajkarímek és gyermekmondókáink?* = *Népi mondókák – Hagyományos dajkarímek, gyermekmondókák, dalok és köszöntőversikék*, szerk.: KÜLLÖS Imola, LAZA Dominika, Bp., Tinta, 2013, 7–19.
- LÁZÁR Ildikó, *39 interkulturális játék = Bölcsész- és Művészetpedagógiai Tananyagok*, Bp., ELTE, 2015. https://metodika.btk.elte.hu/dstore/document/5886/9-TAMOP_BTK_BMT_9-39Interkultj%C3%A1t%C3%A9k.pdf
- LUKÁCSY András, *Kiment a ház az ablakon. Költészet és játék*, Bp., Gondolat, 1981.
- Nyelvi játékok, fejtörők*, [HTTPS://WWW.TINTA.HU/SPL/624858/NYELVI-JATEKOK-FEJTOROK](https://www.tinta.hu/spl/624858/nyelvi-jatekok-fejtorok)
- RAB Árpád, *A gamifikáció lehetőségei a nem üzleti célú felhasználások területén, különös tekintettel a közép- és felsőoktatásra = Oktatás-informatika 2012/1–2*. <http://www.oktatas-informatika.hu/category/20121-2-szam/>
- RIGÓCZKI Csaba, *Gamifikáció (játékosítás) és pedagógia, Új Pedagógiai Szemle 2016/3–4*. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/gamifikacio-jatekositas-es-pedagogia>
- SCHNELL Zsuzsanna, *Az elme nyelve. Társalgás és nyelvfejlődés*, Bp., Akadémiai, 2016.
- SZABÓ G. Ferenc, *A kommunikatív kompetencia = Anyanyelv-pedagógia 2010/2*. <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=257>
- SZABÓ Judit, *Anya – nyelv – tudor. Irodalmi és nyelvi játékok, fejtörők*, Bp., Tinta, 2018.
- SZŐCSNÉ ANTAL Irén, *Anya – nyelv – bűvár. Nyelvi játékok*, Bp., Tinta, 2016.
- TÓTH Etelka, FÁBIÁN Pál, *Magyar helyesírás. A különírás és az egybeírás*, Bp., Akadémiai, 2006.
- VARGHA Balázs, *Játékkoktél*, Bukarest, Kriterion, 1972.
- VARGHA Balázs, *Arany János játékei*, Bp., Enciklopédia, 1994.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

Túl a szójátékokon

Sokan, ha azt hallják: „nyelvi humor”, azonnal a szójátékok számos típusára és számtalan példájára gondolnak. Egyik hajdani iskolatársam szorgalmasan „gyárt” és tesz közzé ilyeneket internetes közösségi oldalán – hol jobbakat, hol rosszabbakat, hol szellemeseket, hol ízlésteleneket; mindenesetre látszik, hogy örömet leli ebbéli tevékenységében. Bizonyára a kedves olvasónak is van olyan rokona, munkatársa, ismerőse, aki imádja a szójátékokat, és folyton azokkal traktálja környezetét. Akár a nyelvi forma, akár a szójelentés, akár a kettő együtt lép működésbe, hogy mosolyt csaljon az arcokra, valljuk be, nem mindig teljesen őszinte az a mosoly, néha talán még fásztó is az erőltetett törekvés és a folyamatos humormegértési kényszer.

Az irodalom persze más esztétikai minőség, és a magyartanár nagy hibát követ el, ha nem él a lehetőséggel, hogy megnyissa a tanulók előtt az írói-költői humor tárházát, benne a nyelvi játékok változataival. Ebben segít Szikszainé Nagy Irma (2016) páratlanul gazdag kötete,

amely minden magyartanár könyvespolcán kitüntetett helyre tarthat igényt. Tegyük mellé a klasszikus retorika művelőjének, Adamikné Jászó Annának (2021) az érvelés humorát bemutató monográfiáját, tele derűt fakasztó Arany-, Jókai-, Gárdonyi- és Móra-idézetekkel. Ugyancsak megéri fellapozni a hazai humorkonferenciák tanulmányköteteit, hiszen rendkívül színesek (Daczi et al. 2008; T. Litovkina et al. 2010; Vargha et al. 2013; Boda-Ujlaky et al. 2016; Nemesi et al. 2018; Rási et al. 2021). Nyelvészeti humorelméletekről és a humor pragmatikai hátteréről szól nemrég megjelent könyvem (Nemesi 2022). „Bátran elmondhatjuk: napjainkban virágzik a magyar humorkutatás” – írom az elején. Jó lenne, ha mindez besugározna az általános és középiskolai magyartanításba is.

Bár kétségkívül hálásabb feladat humoros példákkal előhozakodni, mint a humor fogalmának meghatározásába belebonyolódni, annyit azért megjegyzek, hogy a humor lényegét egy jellegzetes mentális hatás kiváltásában/

kiváltódásában vagy a kiváltására való törekvésben látom. Mi ez a hatás? Az, hogy valami *mulattat* valakit, pontosabb szó nincs rá nyelvünkben. Ebből a mentális hatásból fakad a mosoly, a nevetés és más, kívülről is megfigyelhető, fizikai-viselkedéses hatások. A humor mint 'humorérzék' (pl. „A főnökömnek van/nincs humora”) vagy mint 'humoros szándékú megnyilvánulás' (pl. „Ezt most humornak szántad?”) metonimikus jelentésátvitel. Amikor tehát a nyelvi humort tanulmányozzuk, olyan nyelvi – vagy a kiváltott/kiváltandó hatás szempontjából lényeges nyelvi összetevőt is tartalmazó – jelenségekkel foglalkozunk, amelyeket vagy a mulattatás szándékával hoztak létre (akár valóban mulattatják a címzettet, akár nem), vagy annak ellenére mulattatnak valakit, illetőleg mulattatók valamilyen nézőpontból, hogy nem humoros szándékkal keletkeztek (l. sikeres és sikertelen, szándékos és nem szándékos humor). Ez a körülírás a *humor* szó mai

köznyelvi használatához igazodik; Arany János és más szerzők például rejtett fájdalmat és szomorúságot láttak még benne, a jelenkor embe-
re viszont egyáltalán nem érzi ezt szükségszerűnek.

A humort kutató nyelvészek vagy a nyelvi humorjelenségek összegyűjtésére és osztályozására törekcsenek valamilyen – irodalmi vagy nem irodalmi – forrásanyag alapján, vagy a humor létrejöttének és megértésének elméleti igényű magyarázatával szeretnének szolgálni. Ez a két irányultság egymást feltételezi: a jelenségek alapos megismerése és leírása nélkül nem lehet érvényes elméletet alkotni, elmélet nélkül viszont csak gyűjtögetjük és csoportosítgatjuk a példákat, nem keresve a humor magyarázatát, sőt olykor szkeptikusan eleve lemondva róla. Az osztályozás buktatóira Szikszainé (2016) is kitér. Valójában négyféle szempont keveredik a rendszerezési kísérletekben, mint azt az ábra mutatja.

<p>1. Formai átalakító műveletek hozzátoldás, elhagyás, helyettesítés, sorrendcsere, összevonás/összerántás (fúzió), ismétlés, szóhatáreltolás</p>	<p>3. Nyelvi/nyelveirási szintek fonetika, fonológia, alaktan, lexika, névtan, frazeológia, szó szerkezet, mondattan, szövegtan, pragmatika, társalgáselemzés, stilisztika</p>
<p>2. Jelentésviszonyok polisémia, azonosalakúság (homonímia, homofónia, homográfia), hasonlóalakúság (paronímia, paronómázia), mezőösszefüggések (antonímia, szinonímia), trópusok (metafora, metonímia, irónia, túlzás, litotézis), képzavar</p>	<p>4. Társadalmi/kulturális tényezők nyelvváltozatok, nyelvi attitűdök (presztízis, stigma), jellemző beszéd- és írásműfajok, kulturális és műveltségi háttér, társadalmi sztereotípiák, preferált és nem preferált témák, fogalmak (tabu, eufemizmus, „politikai korrektség”)</p>

A nyelvi humorjelenségek osztályozásának szempontjai

Az egyes szerzők ezeket szokták kombinálni eltérő hangsúlyokkal és következetességgel, egyik-másik szempontot általában előtérbe állítva. A szójátékoknál az 1. és a 2. szempont domborodik ki egy sor megmagyarázandó, példával szemléltetendő retorikai-stilisztikai és szemantikai fogalommal. A szójátékok nyelvfüggők – egyszer egy irodalmár kollégám azzal utasította vissza egy tervezett angol nyelvű ta-

nulmány megírását, hogy Petőfi humorát nem lehet lefordítani angolra.

Van azonban, ami nem nyelv-, hanem gondolatfüggő, s mint ilyen, lefordítható, ha akarjuk. Ilyen az anekdoták többsége, amelyeket legalább két okból érdemes bevonni a tanításba. Először is az ember történetmesélő lény, és szívesen hall szórakoztató, egyben tanulságos esetekről, főleg, ha azok ismert személyekről szólnak. A történet főhőse lehet jeles irodalmár, más művészeti ág képviselője, történel-

mi személyiség – s így közvetve az általános műveltség gyarapítását is szolgálhatja egy-egy anekdota. Másodsor: a rövid, humoros csattanóval végződő anekdoták hasonlítanak a viccekre, ugyanakkor valószerűbbek, érdekesebbek, „poénjuk” nyelvészeti magyarázatára is könnyen rá lehet vezetni a diákokat. Szójátékra épül az alábbi:

Valaki egy ismert költő iránt érdeklődött a New York kávéház törzsasztalánál.

– Nagyon régen nem láttuk. Miért nem jár le a kávéházba?

Hunyady Sándor, a kiváló író megjegyezte:

– Duplán rosszul megy neki, mert költő...

– Ezt hogy érted?

– Ahogy mondom... Másnak csak rossz sora van, de neki rossz sorai vannak.

Nincs viszont szójáték ebben, mégis humoros:

Henrik Ibsen, a nagy drámaíró egy alkalommal Rómában sétálgatott, és figyelmét megragadta egy plakát, amelyet nagy tömeg bámult. Közelebb ment, de észrevette, hogy otthon felejtette olvasószemüvegét. Udvariasan segítséget kért hát a mellette álló embertől:

– Bocsásson meg, uram, megmondaná, mi áll ezen a hirdetésen?

– Ne haragudjon, kedves uram – sajnálkolt a másik –, de én is analfabéta vagyok.

A kérdés az, hogy miért humoros, ha nincs benne szójáték. És máris eljutottunk a pragmatikához, a társalgás mögöttes elveit és stratégiáit vizsgáló tudományterülethez, amelyre ma leginkább a nyelvtudomány részeként tekintenek, de a jelelmélettel (szemiotikával) foglalkozók és a nyelvfilozófusok is magukénak vallják. Többféle meghatározása létezik. Visszatérő elem bennük, hogy a pragmatika a nyelv használatával – elsősorban a mindennapi nyelv használatával –, a beszélői szándékok

kifejezésével és megértésével, a sikeres kommunikáció feltételeivel, a társalgás szabályszerűségeivel, valamint a kontextustól függő, nem konvencionális jelentésekkel foglalkozik, szemben a szemantikával, amely a kontextustól nem függő, konvencionális jelentéseket tanulmányozza. A főnti Ibsen-anekdota sokat elárul arról, hogyan vonunk le spontán módon következtetéseket mások megnyilatkozásaiból, és hol csúszik néha félre a következtetési folyamat. „Vajon miért kérdezi, hogy mi áll a hirdetésen? Bizonyára azért, mert nem tud olvasni, analfabéta” – ez futhat végig a válaszadó fejében, annál is inkább, mivel ő analfabéta, így saját nézőpontjából az a legvalószínűbb következtetés, hogy a kérdező is az. Mi azonban tudjuk, hogy Ibsen nemhogy nem analfabéta, hanem a világirodalom egyik jelentős drámaírója. Számítanak tehát a háttérismeretek, a nézőpontok abban, milyen szándékot tulajdonítunk a beszélőnek, sok minden ugyanis implicit, nincs kimondva a nyelvhasználatban.

Ha az a feladat, hogy vegyük számba a racionális társalgás mindenki által hallgatólagosan feltételezett elveit, az ún. társalgási maximákat, a humor inverz módszerével jól azonosíthatóvá tehetjük őket. Nézzük például az alábbi anekdotát:

A közönség nagy érdeklődéssel várta a Budai Színkör új bemutatóját, a főszerepben Csorotos Gyulával – akiről viszont a főpróbán derült ki, hogy még nem is foglalkozott a szerepével. A rendező, ismerve a nagy művész rabiátus természetét, csak félénken szólt rá Csortosra:

– De hát, Gyulám, este premier lesz, és te még egy szót sem tudsz a szerepből...

Mire Csorotos magabiztosan:

– Megvárom, hogy siker lesz-e... Aztán megtanulom.

A sorrend nyilvánvalóan nem megfelelő: először meg kellene tanulni a szerepet, aztán

lehet eljátszani, és meggyőződni arról, hogy sikeres lesz-e a darab. Ez a grice-i mód egyik almaximájának érvényességét tükrözi vissza: be kell tartani a sorrendet, hacsak nincs valami különös ok az ellenkezőjére:

Georges Clemenceau átadta a becsületrendet egy nagyiparosnak, aki pártjának anyagi segítségét nyújtott. Annyit mondott neki:

– Uram! Óhajtotta ezt a kitüntetést; hát íme, tessék, itt van. Most már csak ki kell érdemelnie.

Csupán egy rövid anekdota, mégis sokretegű. Előttünk van egy meghatározott beszédaktussal (gratuláció) kísért konvencionális jelaktus (a kitüntetés átadása), ám a Clemenceau által ténylegesen végrehajtott beszédaktus valami más, őszinte gratulációról – egyáltalán gratulációról – nem beszélhetünk, sőt ironizál a kitüntetéssel, ami az egész jelaktusra kivétel: ki nem érdemelt, kényszerű kitüntetés ez, amely etikai-politikai vitakérdéseket vet fel. Közben legalább felszínesen el kell helyeznünk a francia politikust, egykori miniszterelnököt a történelmi palettán, vagy az előbbinél feleleveníteni Csontos („Hyppolit, a lakáj”) színészi karakterét, megvitathatjuk a *de* kötőszó és a *hát* partikula használatát, a ritka és választékos *rabiátus* szó jelentését. A beszédaktusok sikerességi feltételeiről és helyénvalóságáról elmélkedve más anekdoták is szórakoztatva tanítanak:

Egy előadás igen nagy nézőtéri zajjal indult a Vígyszínházban: sokan elkéstek, és nagy székcsapkodások közepette foglalták el helyüket, ezért alig lehetett érteni, mit mondanak éppen a színészek a színpadon. Az egyik későn jövő föl is kiabált a színpadra Hegedűs Gyula színésznek:

– Hangosabban, hé!

Mire Hegedűs elővette zsebóráját, és viszszaosztotta:

– Pontosabban, hé!

Az efféle be- és kiszólások oda nem illők a színházi környezetben; miközben jót derülünk Hegedűs frappáns válaszában, előttünk van a színházi előadás mint komplex beszédeselemény annak forgatókönyvével a fejünkben a jegyvásárlástól a ruhatáron át a színpadi és nézőtéri viselkedésig, a fikció és a különböző színpadi műfajok értelmezési stratégiáit is beleértve. Így nyer igazán értelmet a későn érkezett néző normasértő megjegyzése és a szerepéből kibeszélő színész spontán reakciója, amely az udvariasság/udvariatlanság témakörét is érinti. Ez utóbbinak az árnyalatait a beszédaktusokkal összefonódva újabb példákkal illusztrálhatjuk:

V. Ferdinánd császár meghívta udvarába muzsikálni Leopold Meyert, a kor híres zongoristáját. Az uralkodó fanyalogva hallgatta a zenész produkcióját, majd a koncert után azt mondta neki:

– Kedves Meyer, nem azért mondom, de én már hallgattam itt Thalberget, sőt többször Liszt Ferencet is...

A művész meghajolt, és hálásan mondta:

– Felsőged túlságosan kegyes hozzám...

Mire őfelsége befejezte a mondatot:

– De egyik sem verejtékezett úgy játék közben, mint maga.

Dicséret helyett rosszállás, még hozzá nem a várt műértés és műélvezet síkján, hanem egy profán külsődleges körülményen, Meyer verejtékezésén fönnakadva – a hierarchikus szerephelyzet sem sokat tompít Ferdinánd udvariatlanságának élén. Nem véletlenül érti félre először a muzsikus a császár szavait: vele együtt a művészi teljesítménynek járó udvarias elismerésre számítanánk, ami azonban elmarad, s helyette olyasmit tesz szóvá az uralkodó, ami-

ről Meyer nem tehet. Mivel társas szempontból kényes, az udvariatlan gondolatot gyakran a jelentés sugallt rétege közvetíti:

Kolozsvárott egyszer Salamon Bélát ebédre hívták. A leves után kedvenc ételét tálalták fel, a paprikás csirkét, kedve szerint elkészítve. Salamon ki nem fogyott a dicséretből, ami a háziasszonyt nagy örömmel töltötte el. De azért szerényen megjegyezte:

– Ó, maga csak udvariasságból dicsér.

– De nagyságos asszonyom! Hát szóltam én egy szót is a levesnél?

Szóval a leves nem volt olyan finom, mint a paprikás csirke, hogy dicsérni lehessen – következtetjük ki magától értetődő könnyedséggel a háziasszonyra nézve kellemetlen sugallt jelentést (implikátumot), akárcsak Feleki Kamillnak az angol kávéra vonatkozó véleményét ebből a rövid történetből:

A népszerű színész, Feleki Kamill néhány hetet Angliában töltött. Hazaérve aztán beszámolt élményeiről a barátainak:

– Eddig nem értettem, miért isznak ezek az angolok folyton teát.

– És most már érted?

– Igen... Mióta megkóstoltam a kávéjukat.

Nem kétes értékű hatásadászat a humor becsempészése az anyanyelv oktatásába, hanem tudatosan és mértékkel alkalmazandó tantárgy-pedagógiai módszer. Minden ellenkező igyekezet ellenére gyakran találkozunk azzal a véleménnyel, hogy a „nyelvtan” száraz, unalmas, míg az irodalom érdekes és szerethető. Az általam javasolt egyik út a nyelv és a nyelvhasználat tanulmányozásához szükséges fogalmak humoros példákkal való megvilágítása, kiváltképp a pragmatikai fogalmaké (Nemesi 2015). Természetesen nem mindenáron, és nem minden órán – ha szabad nekem is játszanom

a szavakkal –, de vissza-visszatérően. Egy másik javaslat: kapjon nagyobb hangsúlyt az irodalmi szövegek kiválogatásában és az írói-költői életművek tárgyalásában a humoros oldal. S ehhez kapcsolódva, harmadszor: a műelemzés, műértelmezés építse be a nyelvről, nyelvhasználatról tanultakat, ne legyen az irodalmi és a nyelvészeti megközelítés két, egymástól elzárt világ, fedezzük és fedeztessük fel a nyelvtani és nyelvhasználati jelenségeket olvasás közben. Maradva a pragmatikánál: Arany Pázmán lovagjának udvari bolondja, Rikkancs folyton a lovag szavába vág és félrekövetkeztet, tökéletlen pragmatikai kompetenciát mutatva:

*Jöttek, uram, udvarodtól ifjú legények –
„Mi dolog ez? s idehaza maradtak a vénék?”
Nem az a baj, uram király, más nekem a gondom,
Odajöttek vadászni, fiatalok, mondom – –*

*„Vadasodat megrohanták? tilalomba törtek?”
Dehogy uram! annyi van ott, vigye el az ördög,
Annyi a vad erdeimben, se szeri, se száma –
De, ha szóhoz nem jutok, nem lesz vége márma.*

*Este magyar lakomán szívet melegítétek,
A királyért, hazáért poharat ürítétek –
„Teleitták magukat? összeverekedtek?”
Dehogy itták, dehogy itták! szépen lefeküdtek.*

*Reggel, uram, indulnak, köszönik a szállást –
„S nem fizetik, ugy-e bizony, a vacsorát, hállást?”
Beste kura fi... zetésért látni a vendéget!
Magyar ember nem teszi azt, tudja-e fölséged!*

*Reggel, uram, valamennyi útnak ered szépen,
De az egyik visszaoson – ez a bajom épen –
Azt az egyet, uram király, a radnai Szűzre!
Megölm, – ha ma jutok is a gyehenna-tűzre.*

*„Nagyon illő a panasz, jó lovagom, Pázmán;
Ilyen eset még nem esett magyar ember házában:
Útnak ered a vendég, visszaoson egyik;
Azt az egyet megölöd: nagyon helyes eddig.”*

*Átkozom is!... Nem vagyok én se bolond, se
részeg:*

*Hogy valaki jó-megy, azért gyilkosa nem lé-
szik;*

*De mikor a küszöbön állt feleségem, Éva...
Ezer átok! megölöm, megölöm azt, még ma!*

*„Nagyon okos a beszéd, jó lovagom, Pázmán;
Hiba lenne, ha valahogy félremagyaráznám:
Feleséged a folyosón – vagy küszöbön álla:
Pedig, ugy-e, ritka eset volt ez eset nála?”*

*Gyilkolom is! Uram király, értse meg a szómat!
Elrabolá földi kincsem' és mennybeli jómat;
Megcsókolta – ügyesgéljen! – szemeim láttára;
Hej, hogy elébb nem tudék kapni paripára!*

*„Fejedelmi hitemre! – és a hit nem szellő –
Meglakol a vakmerő, a semmirekellő!
Tegyen a kar igazságot! víjon veled szembe!
Hogy is hívják? a neve nem jut már eszembe.”*

*A nevét... azaz hogy... azt nem tudom épen!
De talán meglelem felséged körében. –
Ez az, uram! itt van, uram: kutya egye máját! –
S kimutatá a lovag... magyarok királyát.*

Kosztolányi Esti Kornéljának „becsületes városában” másfajta pragmatikai elvek érvényesülnek, mint amit a mi világunkban megszoktunk. Szembe is állíthatjuk ezeket az ott tapasztalt jelenségek és Esti magyarázata alapján:

– Ide figyelj. Itt mindenki tudja magáról – és felebarátjáról is –, hogy becsületes, őszinte, szerény s inkább kisebbiti, mint nagyobbítja magát, inkább lefelé veri az árat, mint fölfelé. Így az itteniek nem veszik egészen készpénznek, amit hallanak vagy olvasnak, akárcsak ti, otthon. Közöttetek és közöttük mindössze az a különbség, hogy tinálatok az emberek állításából mindig el kell venni valamit, nagyon sokat, itt pedig mindig hozzá kell adni valamit, egy keveset. A ti portékáitok és embereitek nem olyan kitűnőek, mint ahogy állítják. Az itteni portékák és emberek sem olyan csapnivalók, mint ahogy állítják. A kettő voltaképp egyremegy. Nézetem szerint azonban az utóbbi módszer a becsületesebb, az őszintébb, a szerényebb.

A középiskola felsőbb évfolyamainak tananyagában nagyobb a kínálat a tanár számára, az Esti Kornél más fejezeteiben is előfordul, hogy a szereplők hadilábon állnak a racionális viselkedés és az udvariasság elvárásaival. Örkeny „szóvirágai” mind humoros beszédaktusok (pl. „A sétányon papírpénzt szétdobálni tilos!”; vö. az Esti Kornél hatodik fejezetével, „melyben szert tesz óriási örökségére, s kiderül, hogy milyen nehéz megszabadulnia a pénztől annak, aki mindenáron csak ezt akarja”). A körtelopáson rajtakapott és elpáholt fiú sértetti, revansvágyó nézőpontjának nyelvi megkonstruálása miatt is érdekes a *Szeget szeggel* Petőfitől, hogy *A helység kalapácsáról* már ne is beszéljünk, melynek nyelvi-képi bravúrajait hosszú oldalaikon át elemezhetnénk. Van tehát miből meríteni, hogy jókedvű legyen a magyaróra.

Szakirodalom

- ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, *Humor és retorika az irodalomtanításban*, Bp., Anyanyelvapolók Szövetsége–IKU, 2021.
- A humor nagytón keresztül*, szerk. BODA-UJLAKY Judit, BARTA Zsuzsanna, T. LITOVKINA Anna, BARTA Péter, Bp., Tinta–Selye János Egyetem–ELTE BTK, 2016.
- Ezerarcú humor*, szerk. DACZI Margit, T. LITOVKINA Anna, BARTA Péter, Bp., Tinta, 2008.
- A humor dimenziói*, szerk. T. LITOVKINA Anna, BARTA Péter, HIDASI Judit, Bp., Tinta–BGF Külkereskedelmi Kar, 2010.
- NEMESI Attila László, *Mit és hogyan tanítsunk pragmatikából a 9–12. évfolyamon? = Szakpedagógiai körkép I. Anyanyelv- és irodalompedagógiai tanulmányok*, szerk. ANTALNÉ SZABÓ Ágnes, LACZKÓ Krisztina, RAÁTZ Judit Bp., ELTE, 2015, 129–144.
- NEMESI Attila László, *A humor pragmatikai mechanizmusai*, Bp., Loisir, 2022.
- Humorstílusok és -stratégiák*, szerk. NEMESI Attila László, T. LITOVKINA Anna, BARTA Zsuzsanna, BARTA Péter, Bp., Tinta, 2018.
- A humor ösvényein*, szerk. RÁSI Szilvia, DOMONKOSI Ágnes, T. LITOVKINA Anna, NEMESI Attila László, Eger–Bp., Líceum–Tinta, 2021.
- SZIKSZAINÉ Nagy Irma, *Költészet és játék. A játékosság stíluslehetőségei a magyar költészetben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2016.
- Sokszínű humor*, szerk. VARGHA Katalin, T. LITOVKINA Anna, BARTA Zsuzsanna, Bp., Tinta–ELTE BTK–Magyar Szemiotikai Társaság, 2013.

Jan Miense Molenaer: *Öt érzék: tapintás*, 1637. (Mauritshuis, The Hague)

TÓTH ANIKÓ

Weöres Sándor halandzsaversei

A halandzsa fogalma elválaszthatatlan Karinthy Frigyes nevével, aki 1912-13 körül alkotta meg azokat az írásait – a *Mint vélgaban*, a *Halandzsa* és *A diadalmas halandzsa* című kromkikát –, amelyekben a máig használatos halandzsa kifejezés szerepel. Bár nem filozófiai, művészetelméleti kiáltványokról van szó, hanem napilapban közölt humoreszkekről, szemléletével és nyelvi relativizációjával Karinthy akaratlanul is megelőzte a dadaista mozgalmat, hiszen ez a nemzetközi avantgárd irányzat csak 1916-ban ütötte fel a fejét, csak ekkor fedezték fel az értelmetlen nyelven alkotás szépségét is. A dadaizmus kérészetletűnek bizonyult: 1922-ben az egyre erősödő szürrealista nyomás hatására megszűnt, s törekvéseit csak a második világháború után újjátották fel az 1947-ben színre lépő francia lettristák, akik az avantgárd és neo-avantgárd irányzatok közül leginkább teret engedtek a halandzsának.

Karinthy *Mint vélgaban* című írását követően Magyarországon egyre több halandzsavers születik. E művek esetében egyértelműen a nyelv áll az értelmezési lehetőségek középpontjában: „...ugyan melyik világ ismeri a teremtőjét, és ugyan melyik teremtő ért a teremtményei nyelvén?”¹ – kérdi a magyar halandzsaköltészet legtermékenyebb és leg tudatosabb alkotója, Weöres Sándor *A képzelt város* című prózai művében.

Hogyan írt halandzsaverset Weöres?

Egy vers megírása nem teljesen feltárható, de nem is egészen megfejthetetlen rejtély. Weöres Sándor e folyamat leírásának szentelte *A vers születése* című doktori disszertációját, amelyben részletesen foglalkozik a művészi alkotás mikéntjével. Már itt kitér a hangzás, a ritmus kivételes szerepére, és említi, hogy nem teljesen idegen a költészettől az értelmetlen szavak

1 WEÖRES Sándor, *A képzelt város* = Uő., *Egybegyűjtött írások*, Bp., Magvető, 1975, 2, 31.

használata sem. A halandzsaversek létrejöttével azonban nem itt foglalkozik érdemben, hanem abban a levelében, amelyet egykori professzorának, Fülep Lajosnak írt 1947. február 27-én. Ennek, a halandzsakutatás szempontjából páratlan dokumentumnak az előzménye egy 1946-os pécsi vendégség volt. A Keserű János alispán kertjében diskuráló költők, írók megkérték Weöres Sándort, hogy világosítsa fel őket *A sorsangyalok* című költeményének értelméről. Az ifjú csöngői versfaragó készséggel tett eleget pályatársai kérésének, akiket ámulatba ejtett az átgondolt, összetett keletkezéstörténeti magyarázat. A jelenlévők közt volt például Illyés Gyula, Kassák Lajos, Csorba Győző, Keresztury Dezső, Berda József és Kardos László, aki az *Elysium* kötetről szóló kritikájában² beszámolt Weöres Sándor rögtönzött előadásáról. Innen értesült az irodalomtörténeti jelentőségű eseményről Fülep Lajos, aki arra biztatta a költőt, hogy levelben foglalja össze neki mindazt, amit Pécsen a diófa árnyában elmondott.

1947 telén Weöres lépésről lépésre leírja volt tanárának *A sorsangyalok* születését, s bár maga a költemény nem halandzsavers, keletkezéstörténete mégis szorosan kapcsolja az értelmetlen nyelvű versekhez. A misztikus eszmei háttér után a költő a versírás gyakorlatias részét is beleszövi az elemzésbe. Négy alkotási fázisát határozza meg *A sorsangyalok*nak és az ehhez hasonló verseknek.

Először értelmetlen verssorokat vet papírra a költő, a levelbeli példa kedvéért a következőket:

*hobu mohu tollobu mehei télán
litilu kavni vovun
pendumnu litto kohul bo
haunbun ive ivon igede³*

Második lépésben értelmet keres a kiötlött szavaknak. Ennek a jelentéstulajdonításnak egyetlen szempontja van: a szavak hangulata, az az érzés vagy fogalom, amelyet a hangsor felidéz. Mivel azonban a vers szavai nemcsak egy jelentést hordozhatnak, a költő a harmadik fázisban több magyar nyelvű nyersfordítást is készít a halandzsaszövegből. Végül ezeket a fordításokat kötött formába önti, és ím: a vers elkészül.⁴

A sorsangyalok esetében minden egyes halandzsaszónak 10-20-féle értelmet tulajdonított a költő, ezeket tizenkétszer lefordította, de úgy, hogy közben cserélgette a sorokat, így a vers néminemű kombinatorikus jelleget is mutat. Az ily módon elkészült magyar szöveg a receptnek megfelelően kötött formát kapott, s ebben az alakjában olvashatjuk ma *A sorsangyalokat*.⁵ Ennek az alkotási módnak az analógiájára írta Weöres például az *Áldozati táblák*, a *Menyekzői kar*, a *Mennybemenetel* és a *Patakmonda* című verseit,⁶ amelyek ugyan nem halandzsa nyelvűek, de halandzsafordítások, ezért kapcsolhatóak azokhoz az értelmetlen versekhez, amelyek mind az ismeretlen, mind pedig a magyar nyelvű változatot tartalmazzák.

Weöres Sándor halandzsaverseinek típusai

Weöres Sándor halandzsaverseit vizsgálva három típust különböztettem meg: a fordításverseket, a kombinatorikus halandzsaverseket és azokat a költeményeket, amelyekben a vers-

2 KARDOS László, *Weöres Sándor új versei*, Magyarok 1946/12, 799.

3 WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött levelek, I.*, szerk. BATA Imre, NEMESKÉRI Erika, Bp., Pesti Szalon–Marfa Mediterrán, 1998, 457.

4 *Ua.*, 460-462.

5 *Uo.*

6 *Ua.*, 459.

szerkesztés nem annyira hangsúlyos, mint a hangzásbeli jellegzetességek. Versszerkesztésen itt azt a koncepciót értem, amely konkrét szerkezeti jelenséggel összefüggésbe hozza az alkotást: a fordítás és a kombinatorika versbe foglalását ilyen eljárásnak tekintem, míg például a *Hangcsoportok* esetében nem fedeztem fel ilyen jellegű sajátosságokat. A három típus – bizonyos verseket például véve – egyértelműen elkülöníthető, de vannak Weöres Sándornak olyan művei, amelyek a halandzsaverssek több válfajába is besorolhatóak.

Weöres Sándor, 1965.
(Fortepan/Hunyady)

A fordításversek

Ebbe a típusba tartozik az *Arany kés forog* – eredeti címén az *Örvény* –, a *Barbár dal*, valamint a *Képzelt eredeti és képzelt fordítás* címet viselő, a hagyatékban fennmaradt vers.

A fordításversek alkotásmódja *A sorsangyalok*éval rokonítható, de itt az eredeti halandzsavers is hangsúlyos marad. A halandzsaszöveg és magyar megfelelője ezekben a művekben egymás mellett áll, reprezentálva a versírás mikéntjét is. Az átültetés kidolgozottságában vannak eltérések: lehet a magyar nyelvű szöveg kötött formájú, de lehet egyszerűen a halandzsa változat lefordított szavainak mindenféle átformálás nélküli egymásutánja is.

Az *Arany kés forog* az utóbbi csoportba tarthatna, ha a szöveg a halandzsaverset jelölné meg eredetinek, mivel azonban a magyar nyelvű változat a halandzsa előtt áll, az olvasónak az lehet a benyomása, hogy az értelmes szöveg keletkezett előbb, s ez lett átültetve egy ismeretlen nyelvre. Erre utal a versváltozatok sorrendje:

előbb a magyar szöveg szerepel, s csak azután a halandzsa. A *sorsangyalok* elemzésével együtt olvasva viszont igen szembeütő furcsaságra figyelhetünk fel: Weöres Sándor a Fülep Lajosnak írt levelében így kezdi *A sorsangyalok* keletkezéstörténetét:

Elindulásul leírtam négy értelmetlen sort:

1. naur glainre iki
2. vobe gollu vá
3. tian plitei keumu tié
4. hom vonnon mí⁷

Nem lehet nem észrevenni, hogy ezek a sorok megegyeznek az *Arany kés forog* sorai-val. Kétségtelen, hogy az egyik mű merített a másiktól, s *A sorsangyalok* elemzését alapul véve úgy tűnik, hogy az *Arany kés forog* *A sorsangyalok* kéziratából. Ez az egymásra játszás, a két költemény közös halandzsaalapja igazolja, hogy egy adott értelmetlen szövegnek egymástól igencsak eltérőek lehetnek a magyar megfelelői. Például a „*naur glainre iki*” sor *A sorsangyalok* nyers fordításának első szakaszában így hangzik: „*Szegély kedves csúcsai*”.⁸ Tartalmilag ennek nem sok köze van az *Arany kés forog* első sorához: „*arany kés forog*”. Ez a vers egyébként besorolható a kombinatorikus halandzsaverssek közé is, hiszen a sorok elrendezése ugyanazon az elven történt, mint *A sorsangyalok* esetében: az egész költemény négy adott verssor váltakozásából bontakozik ki.

Weöres másik fontos halandzsaversse a *Barbár dal* (az 1956-os *A hallgatás tornya* kötetből), amelynek már az alcíme is egyértelművé teszi az alapkoncepciót: *képzelt eredeti és képzelt fordítás*. Nem véletlenül hangsúlyozza a költő a mű képzelt jellegét. A halandzsaversseknek

⁷ Ua.,460.

⁸ Uo.

ugyanis lényegi tulajdonságuk a valóságtól való elrugaszkodás. Persze az ilyen alkotások is tartalmazhatnak reális elemeket, de a szerzőnek az a döntése, hogy versét egy nem létező nyelven írja meg, értelemszerűen kívül helyezi a szöveget az általunk ismert valóság határain. Weöres Sándor vallotta, hogy a költészetnek a tartalom és a formán túl éppen az a lényege, amit a képzelet plántál belé: „A műalkotásban is a kettő, a tartalma és a formája mutatkozik meg, de ami remekké teszi a művet: a képzelet közvetítésével az időtlen átdereng az időbeli világba. Ez a költemény derengése, testtelen tánca. A tartalmak és a formaviszonyok kettőségében a harmadik a fontos. »A harmadik az igazi«; az, ami szavakba nem köthető.”⁹

A versnek ez a nehezen megfogalmazható mozzanata a *Barbár dal* esetében főképp a halandzsza változatnál mutatkozik meg, hiszen itt a tartalmi elemek háttérbe szorulnak, s a hangulati összetevők kerülnek előtérbe. Ezek pedig egy törzsi kultúra nyelvét idézik az olvasó elé, s ennek megfelelően a tartalom, amely a magyar fordításból világlik ki, egy természeti társadalom hiedelem- és érzésvilágát festi meg. A *Barbár dal* átokvers, amelyben feltehetően egy nő átkozza meg az őt elhagyó férfit.

Mivel „fordításról” van szó, el kell fogadnunk, hogy a különböző nyelvű változatok megfelelnek egymásnak mind a tartalmat, mind pedig a nyelvtani felépítést illetően. Ez utóbbi egyértelműen kiderül a két szövegrész összehasonlításából. Például az eredetinek feltüntetett verzióban a „ni” szó egyértelműen tagadó szerepet tölt be. A harmadik versszakban is visszatér, de funkciója a magyar változat tükrében már a második, harmadik és negyedik sorban egyértelműen megmutatkozik:

*áj ni musztasz emo
áj ni mankútvantasz emo
adde ni mariüva bato! jaman!*

A magyar nyelvű szövegben ugyanez így hangzik:

*mért nem őriztél engem
mért nem segítettél engem
most nem nyomna kő! ajaj!*

Ugyanezzel a módszerrel feleltethetőek meg egymásnak például a „jaman” és az „ajaj” indulatszavak, valamint a „vá” szó és az egyes szám második személyű *-d* birtokos jel. Ami a vers hangsúlyozását illeti, maga az írott szöveg ezzel kapcsolatban nem sok fogódzót ad, viszont a YouTube-on megtalálható a *Barbár dal* hangfelvétele Weöres Sándor előadásában. A felvétel alapján megállapíthatjuk, hogy a magyartól eltérően ebben a halandzsanyelvben a három szótagos szavakban általában a második szótagra esik a hangsúly, s ez többnyire együtt jár az adott magánhangzó megnyúlásával. Ez a tendencia tapasztalható a „kicsere”, a „maruva”, a „csilambo”, a „shukomo” és a „buglavi” szavak esetében. Egyébiránt a versszöveg fonetikusán van lejegyezve. Ez a megkapóan szép felvétel is azt bizonyítja, hogy a halandzsaversek különlegessége alapvetően nem írásképzésben, hanem hangzásukban áll, tehát azok közé a költemények közé tartoznak, amelyeknél a hangos olvasás sokkal erősebb befogadói élményt okoz, mint a néma értelmezés.

A *Barbár dal*éhoz hasonló fordításstruktúrát mutat a *Képzelt eredeti és képzelt fordítás*¹⁰ című vers, amelynek kézírata a hagyatékból került elő, s amelynek második fele, a magyar nyelvű for-

9 BATA Imre, *Weöres Sándor közelében*, Bp., Magvető, 1979, 101.

10 WEÖRES Sándor, *Versék a hagyatékból. Egybegyűjtött írások IV.*, Bp., Weöres Sándor örököse–Saxum Könyv Kft., 1999, 40.

dításszöveg 1989-ben *Istenasszony* címmel megjelent *A sebzett föld éneke* lapjain. Mivel a költemény halandzsa alapját nem a költő életében megjelent kötetből ismerjük, hanem a kusza kéziratokat rendező hagyatékkötetből (*Egybe gyűjtött írások* IV.), az értelmetlen szövegrészt a szerző nagy valószínűséggel nem kívánta megjelentetni, viszont *A sorsangyalok* weöresi elemzését kiválóan igazolja.

A magyarra átültetett versszöveg a következő:

*Víz mossa a mohos köveket.
Mily vén vagy, anyám!
Akit eltemettek, még vénebb volt.
Én sem lehetek hozzád hasonló,
nem, soha.*

Ehhez képest a halandzsaszöveg alá lejegyzett nyersfordítás érdekes eltéréseket mutat. Például a harmadik sor szavainak halandzsa-változatai és azok magyar megfelelői a következők:

ILJAOKEVÜ AMÉHIH BO TÜNOMMO
rejtett sokkal volt öregebb

Az, hogy e sorok végleges formába öntött fordítása az „*Akit eltemettek, még vénebb volt.*” sor, kiválóan mintázza a fordítás típusú halandzsaversek legfőbb érdemét. Történetesen azt, hogy a fordításversek nem csupán önmagukat mint szöveget reprezentálják, hanem létrejöttük folyamatát is. Ez a megállapítás pedig a többi halandzsaverstípusra nem áll.

Kombinatorikus versek

Valószínűleg nem mondok újat azzal, ha azt állítom, a költészetnek igencsak sok köze van a matematikához, még akkor is, ha egy vers

olvastán először nem a számok rengetegében merülünk el. Vegyük például a francia irodalmár és költő-matematikos, Jacques Roubaud megállapítását a szonett szerkezetéről. *Költészet és emlékezet* című könyvében írja, hogy a 14 soros petrarcai szonett 4-4-3-3-as tagolása tökéletes analógiát mutat egy 14 x 6 cm-es téglalap arányos felosztásával, hiszen a téglalap 5 meghatározott méretű részre való felosztásával tökéletesen modellezhető „a szonett verssorainak száma és a két »tercett« sorainak száma közötti arány”.¹¹ Keszei Ernő kémikus előadása, amelyet 2010. november 12-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorává avatott Jacques Roubaud tiszteletére prezentált, igen érdekes adalékokkal gazdagította a weöresi halandzsavers ismeretkörét.

A *Weöres Sándor kombinatorikus versei* című előadás anyaga nem nyelvi, hanem matematikai szempontú elemzést ad a *Tenger, felhő...* című költeményről. Megállapítja, hogy e mű 8 elem – azaz 8 adott hangsor – hétféle, véletlenszerű permutációjából áll. Mivel azonban a vers 3 helyen a kombinációk összetétele alapján várható szerkezethez képest eltéréseket tartalmaz, Keszei Ernő valószínűsíti, hogy nyomdahibákkal jelent meg. A kombinatorikus szerkezetet megbontó három szó a „szánkó”, a „csilfel” és a „tenfel”.¹² E matematikai szempontú vizsgálat rávilágít, hogy Weöres értelmes magyar szavakat alapul véve is írt halandzsaverseket. A hangoknak és a szótagoknak ez a hol tudatosnak tűnő, hol pedig véletlenszerű kombinációs elrendezése megjelenik például *Az áramlás szobra*, a *Szajkó* és *Az égő szótár* című művekben.

A kombinatorikus versek közé besorolható a *Táncdal* is, de célszerűbbnek tűnik a következő csoport tagjaként elemezni. Ebbe a ha-

11 ROUBAUD, Jacques, *Költészet és emlékezet. Leoprepész fiának találmánya*, Bp., Typotex, 2007, 129.

12 Írásos formában pl.: KESZEI ERNŐ, *Weöres Sándor kombinatorikai játékairól*, Tiszatájonline 2014. dec. 22.
<https://tizsatajonline.hu/irodalom/keszei-erno-weores-sandor-kombinatorikai-jatekairol/>

landzsavers-kategóriába olyan költemények tartoznak, amelyeknek nem egy adott típusú szerkezet a legszembevetőbb tulajdonságuk, hanem a hangzás előtérbe kerülése.

Halandzsaversek a hangzás erejével

A weöresi halandzsaversek legfőbb érdeme a hangzásbeli különlegesség. A nyelv, a líra zenei keretet kap ezekben a költeményekben. Alapjuk a muzikalitás, a ritmus, s e két sajátosság természetes módon, mintegy önkéntelenül teret enged a halandzsaversek esetében valóban termékeny értelmezési módoknak, az asszociációk létrehozásának.

Erre épül az 1941-ben keletkezett *Hangsoportok* című vers is, amely három egységből áll: a *Puha, forró hangok*, a *Gyors, gyöngyöző, vidám hangok* és az *Áradó, sugárzó hangok* című részből. Ahogyan azt az egyes szövegrészek címei is jelzik, a *Hangsoportok* különböző hangok egymásutánjából kialakított hangulati egységeket, elemeket hivatott megjeleníteni. Ebből következően a vers asszociatív olvasása nincs ellehetlenítve, viszont a mély, pontos elemzés elé súlyos akadályokat gördít a kizárólagosan lehetséges szubjektív értelmezés. Ebből kifolyólag legfeljebb szemléltetni tudom a hangsorok elrendezéséből adódó hangulatot. A *Puha, forró hangok* „*Jekale munní temme*”, a *Gyors, gyöngyöző, vidám hangok* „*mukofoki kupukájilí vikufuja*” sora és az *Áradó, sugárzó hangokban* olvasható „*Khúnái áfháiszthái mengoh*” között egyértelműen érezhető a hangulati különbség,

a konkrétabb összehasonlítást viszont szerencsésebb mellőzni az eltérések érzékelésének szubjektív jellege miatt.

A *Táncdal* esetében másféle értelmezésre van szükség. Itt is lényeges a zenei, a ritmikai alap, mi több: éppen ez lendíti előre a versszöveget. Itt tehát nem pusztán a hangok hangulatából építkezik a költemény, hanem sokkal fontosabb szerepe van a ritmusnak, amihez a vers kombinatorikus jellege is nagyban hozzájárul. A *Táncdal* öt szó váltakozásából áll. Weöres Sándor Vas Istvánnak írt levelében fel is hívja

Weöres Sándor, Iltyés Gyula, Károlyi Amy, 1965. (Fortepan/Hunyady)

a figyelmet arra, hogy az általa a ráolvasásokhoz hasonlított vers szerkezete egyre bonyolultabbá válik.¹³ Ez azt jelenti, hogy az öt elem fokozatosan kerül be a versszövegbe. Így a kezdeti két szóhoz képest a második versszakban már három, a harmadikban négy, a negyedik strófában pedig öt szó szerepel, ez pedig együtt jár a ritmus megváltozásával is.

A vers öt szava – a „*panyigai*”, az „*ü*”, a „*ku-dora*”, a „*kotta*” és a „*ház*” – különböző képzetértárással járhat. Bárdosi Németh János

13 WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött levelek, II.*, szerk. BATA Imre, NEMESKÉRI Erika, Bp., Pesti Szalon–Marfa Mediterrán, 1998, 68.

visszaemlékezéséből kiderül, hogy a „panyigai” szó a Weöres Sándor diáksága alatt Szombathelyen bútorszállítóként dolgozó Panyigai Sándorra vonatkozatható, és fiára, ifjabb Panyigai Sándorra, aki *Két eldobott álom meséje* címmel 1925-ben verseskötetet adott ki.¹⁴ Magának a kötetnek nincs köze a *Táncdal*hoz, s Panyigai Sándor nem túl jelentős költeményei közül egy sem kapcsolódik Weöres Sándor művéhez.

A „panyigai” szó reális vonatkozásai arra sarkallottak, hogy a vers többi szavát is vizsgálat alá vessem. A magyar nyelvben „ü” szó nem létezik, „kotta” és „ház” viszont igen, így ezeknek nem is kellett valóságos jelentést keresnem. Feltéve, hogy a *Táncdal* szavai a magyar nyelvben jelentésszerű kifejezések, a „kudora” értelmét kellett tisztáznom. Így derült ki, hogy a Kudora magyar családnév. A Révai Nagy lexikona két Kudorát tart számon: Kudora János egyházi író és esperest, valamint Kudora Károly budapesti egyetemi könyvtárórt. Rajtuk kívül az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában megtalálható még Kudora Ödön *Boldog Margit, boldog Jolánta és szent Kunigunda élete* című műve 1896-ból. Kudora Károly írta 1892-ben az első magyar *Könyvtártant* és 1884-től 1890-ig az egyetemi könyvtár címjegyzékét is szerkesztette. Károly és János Tatán születtek, János 1849-ben, Károly pedig 1851-ben, valószínűleg rokonok voltak, meglehetősen testvérek. Egyáltalán nem biztos, hogy Weöres Sándor tudott akár Kudora János, akár Kudora Károly létezéséről, de annak mintájára, ahogyan a Panyigai

vezetéknevet felhasználta, lehetséges, hogy a „kudora” szó is reális alapokon nyugszik. Talán Weöres ismert egy másik Kudorát, de lehet, hogy csak hallotta valahol a nevet, megtetszett neki, és beépítette a *Táncdal*ba. Természetesen nem csupán személynevekre gondolhatunk, lehet hangzásbeli hasonlóságon alapuló szóválasztás is, pl. kudora-dudora-tudora-modora, vagy ihlethette a szót akár a népies csutora is.

Akárhogy is, a *Táncdal* olyan verse Weöres Sándornak, amely reális elemeket tartalmaz, hangzása és szerkezete alapján mégis halandzsaversnek tűnik. Igazi esztétikai élményt jelent, dacára annak, hogy – akárcsak a többi halandzsaszöveget – a megszokottól eltérő módon kell és lehet értelmezni. Amikor a költők elvetik a közérthető nyelvet mint kifejezési eszközt, s a halandzsá révén a megértést csaknem teljesen ellehetetlenítve lényegében önmagába menekítik a verset, egyúttal elejét veszik azoknak a bizonytalanságoknak, kételyeknek, amelyek a 20. század elején megjelent nyelvi relativizációt életre hívták. Az ilyen alkotások befogadása mindig próbatétel az olvasó számára: a halandzsaverssek bármily komoly apropóból jöttek is létre, tréfát űznek velünk. Értsd meg azt, ami érthetetlen – ezt a feladatot róják ránk. Nem könnyű feladat ez, de halandzsaverssek olvasásánál mindig érdemes ésszel tartani azt a konklúziót, amelyben Weöres Sándor és Domokos Mátyás egy alkalommal megegyeztek: „[...] a jó értelmetlen vers sose érthetetlen”¹⁵.

14 BÁRDOSI NÉMETH János, *Emlékek Weöres Sándorról*, Jelenkor 1973/6, 496.

15 DOMOKOS Mátyás, *A pályatárs szemével*. Válaszol: Weöres Sándor, *Az értelmetlen vers értelméről*, Kortárs 1979/11, 1828.

A költői működés bérleti jogai

Nyerges Gábor Ádámmal
a fiktív költői nyelvről beszélget Németh Zoltán

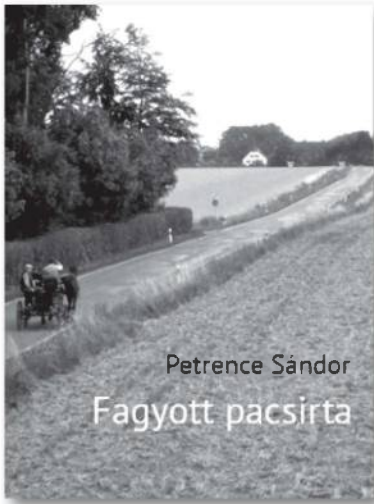
Egy álnév megteremtése mindig is együtt járt és jár bizonyos kockázatokkal. Mit érzett ebből Nyerges Gábor Ádám, amikor létrehozta a „nagy nípi költő” Petrence Sándor figuráját és költői nyelvét?

Eleinte, mondhatni, naivan: semmit. Petrence Sándor költői alakjának, nyelvének létrejötte ugyanis még nem tudatosan eltervezett és megvalósított irodalmi koncepció volt, hanem csupán egy (gimnázium vége, egyetem leeleje felé járó) fiatal, kezdő költő ötlete, saját maga és szűkebb környezete szórakoztatására. Mivel Petrence kolléga első műveinek publikálása eszembe se jutott (a saját néven írottak megjelentetésének – akkor még nehezen elérhetőnek tűnő – vágya épp elég nagy falatnak tűnt), a lehetséges kockázatok felmérésére esélyem sem volt. Mikor aztán Margócsy Istvánnak megmutattam kedves, nípi komám verseit, ő pedig a megjelentetésükre biztatott a 2000-ben, hirtelen kellett sok mindent átgondolnom. „Nyílttá” teszem-e a játékot, tehát rögtön leleplezem-e a szerzőséget (nem), változtatok-e P. S. alakján, költői világán, nyelvén (nem),

finomítgam-e a jövőben a Petrence-lírárt, bővítetem, alakítgam-e (szándékom szerint: igen). De ezen a ponton sem tudhattam még elképzelni, milyen visszhangja lesz ennek a kísérletnek; egyrészt irodalmi tekintetben, az olvasók körében, másrészt pedig, hogy az általam akkor még épp csak megismerni kezdett, nem hivatalos, nagy intézmény, a mindenkori (nagybetűs) Informális Irodalmi Élet milyen reakcióval fogadja majd az asztalukhoz pót-székkal (-lócával) lehuppanó és rögtön pipára gyújtó, új tagját, Kisposcolyság faluból.

És hogyan jött létre a név? Czukás István Süsüjének Petrence királyára kell gondolnunk?

A névadás kérdése tekintetében maga Petrence kolléga rendre szüleire (Idősbb' Petrence Sándor és Idősbb Petrence Sándorní) szokott hivatkozni, bár ők is csupán a keresztnévért felelnek, a családfáját egyik szépapjáig (Kurvaöreg Petrence Sándor) szokta tudni visszavezetni kedves pályatársam. A magam részéről, ahogy az ímént utaltam is rá, minden P. S.-sel

Prae Kiadó, 2013

kapcsolatos dolog rendkívül spontán, gyorsan és átgondolatlanul jött: egyszer csak támadt egy kósza ötletem (Sándorunk legelső műve nem is vers, hanem „nípi zájánsz vikzsün” novella volt, meg is jelent később az Új Szóban, 2011-ben), leültem, és átengedtem a tollat ennek a kedves és kedélyes figurának, aki rögtön meg is kapta az első eszembe jutható nevet. Kedves, atyai jóbarátommal, a néhai Tarján Tamással, aki egyike volt Petrence úr korai felfedezőinek (kilétem titokörzőinek is egyben) és lelkes kedvelőinek, támogatóinak, később próbáltuk visszafejteni kölyökkori névadó asszociációimat: a magyar költő nyilván csakis Sándor lehet, a vezetéknevben pedig a „Pet”-betűsor nem hangzik rosszul. Tamásnak (mint a legtöbbször) nyilván ebben a tudatom alól rekonstruált sejtésében is teljesen igaza volt – azt viszont akkor neki és most is váltig állítom, hogy ténylegesen csak utólag esett le, hogy milyen közel vittem Petőfi nevéhez kedves kollégámét is. (Bár, szokta erre megjegyezni Petrence komám, az ő imént említett szépapja már akkor is kispocsolysági gazda vót, amikor ilyen csuda dógokat huggy, Petőfi, míg fel se találtak, szóval – érvelése szerint – ha valaki koppintotta is a „P. Sándor, magyar költő” brandet, az

bizony nem ő volt.) Sándorunk amúgy is igen büszke, nem is csupán a nevére, hanem annak originális jellegére, mint erről szóló, vonatkozó versében is deklarálja:

Az ín nevem

Amikor ín a nemtommit csinýáltam

*Az ín nevem, az ín nevem,
mindig is csak ez vót nekem!
Bár mostanság hallom, Petri-
nek becízget pár gigerli,
nyamvadt, nyápic pesti búccsész...
nincs a fejükbe' egy csüpp ísz!
Meg aszongyák, ín vátottam
parajdégmát, hát na jó van...
Felúlem csak legyen igaz,
noha nem tudom, hogy mi az.
De akkó má neveznínék
ahogy hívnak, Petrencínék,
hísz születtemtű viselem
az ín nevem, az ín nevem!
Így festene hát hejjesen:
„Tandori és Petrence sem
folytatta a megelőző,
csúcsraérő, s betetőző
líra hagyományait, s ma
is hatásos paradigma
váltást hajtottak ók végre
így a posztmodernt elérve
ez a két név fémjelezte
a kort: Tandori s Petrence.”*

A magyar irodalom rendkívül gazdag álneves szerzőkben. A legjelentősebb magyar költők, írók közül is többen létrehoztak, illetve használtak álneveket, gondolhatunk itt Kármán József Fannijára, Petőfi Sándor Pönögei Kis Páljára, Babits Mihály, Karinthy Frigyes és Kosztolányi Dezső Cecil M. Jeopardy-jára, Weöres Sándor Psychéjére, Esterházy Péter Csokonai Lilijére. Van kedvenc álneved, álneves szerződ a klasszikus magyar irodalomból?

Mint a legtöbb magyar irodalomfogyasztónak, az én ízlésemnek is alappillére a Psyché-szövegtankönyv. De nem csupán maguk a művek, nem is csupán maga a figura, hanem a játék dimenziója, ahogyan elmerülhet benne az ember, és egy teljes, felépített világban találja magát, saját nyelvvel, történelemmel, karakterekkel, mondhatni: univerzummal. Rendkívüli ihletést jelentett ez a komoly játék egy időben a magyar irodalomnak, s mostanra, az „átkos posztmodernitást” (főleg annak ironikus, játékos válfaját) állítólag kinőve, „meghaladva” (mint az irodalmi közízlés és kritika nem győz mindenkit emlékeztetni rá), úgy gondolom, életmentő vérfrissítés lehetne a számára, ha újra nagyobb erővel hatna Psyché emlékezetére.

A kortárs magyar irodalomban pedig – kapcsolódva a posztmodern elbizonytalanító technikáihoz – szinte az álnevek tobzódására figyelhetünk fel. Hogy csak néhányra utaljunk: Sárbogárdi Jolán, Dumpf Endre (Parti Nagy Lajos), Lázáry René Sándor, Alekszej Asztrov, Jack Cole, Caius Licinius Calvus (Kovács András Ferenc), Sztjepan Pehotnij (Baka István), Szív Ernő (Darvasi László), Tsúszó Sándor (Hizsnyai Zoltán, Szászi Zoltán, Balla D. Károly...), Samuel Borkopf (Talamon Alfonz), Király Odett (Fekete Richárd), Aaron Blumm (ifj. Virág Gábor), Székely Árti (Sántha Attila), Emma Ovary (Szilágyi-Nagy Ildikó), Spiegelmann Laura (Kabai Lóránt), Barna Dávid (Lanczkor Gábor), Jake Smiles, Centauri, Rosmer János... És akkor még nem is nem említettük az álnevek sajátos típusát, amikor létező, de már nem élő szerző nevét használják az írók álnevként – mint az időskori József Attila verseit megíró Balla Zsófia, Bodor Béla, Ferencz Győző, Gergely Ágnes, Imre Flóra, Kántor Péter, Orbán Ottó, Parti Nagy Lajos..., a Kavafisz maszkját felöltő Kovács András Ferenc, a Petőfi Sándor-verseket író több mint ötven kortárs magyar költő, köztük Kukorely Endre, Makkai

Ádám, Szilágyi Ákos... Melyikük hatott Rád, illetve Petrence Sándorra leginkább?

Egyrészt ez a miliő, ez az (épp az elmúlt pár évben passzívá vált) irodalomfelfogás, amit minden ízében átjárt a játékosság. A habitusomhoz talán (más-más szempontokból) a Parti Nagy és a KAF által képviselt irodalmi szerepjátszások állnak közel (ahogy a két szerző munkássága egyébként is). De, hogy kiegészítsem az egyébként impozáns fenti listát, az, ahogyan Orbán Ottó más-más szerzők „bőrébe bújva” írja verseiket (át- vagy tovább, avagy részben általuk íratva saját verseit), de még az is, ahogyan szimbolikus alteregókaraktereit teremti, „a vén kalózon” vagy „a bikán” át, egészen saját Hamlet-figurájáig, talán a legfontosabb hatáselem volt azon a téren, hogy én is elszeretettel adjam ki költői működéseim bérleti jogait, hosszabb-rövidebb távon, másoknak. Petrence úr már lényegében társbérlem, de annak idején írtam pár elégiát az épp frissen levitézlett elnökünk nevében is (*Dalok a Sándor-palotából*), ahogy (főleg korábbi köteteimben) még számos más, többé-kevésbé szerepjellegű vers, maszk mögüli megszólalás is volt.

A kortárs irodalomban az álnév sikerének egyik tétje, hogy jól megkülönböztethető, originális nyelv társuljon hozzá. Ez Petrence Sándor esetében sikerült, hiszen több nyelv összegyúrása hozott létre autentikus költői nyelvet. Ennek elemei nagy vonalakban a nyelvjárás (amely Sántha Attila Székely Ártijának székely dialektusával rokonítja), a Petőfi-féle és petőfieskedő népies irányzat, az 1950-es évek csasztuskaköltészete, a dilettáns nyelv, az álnaiv ironia, paródia és humor (amely például a korai Tsúszó Sándor- és Sárbogárdi Jolán-poétikával hozható összefüggésbe). Nyerges Gábor Ádám név alatt nem lett volna ekkora sikerük a Petrence-verseknek?

Biztosan nem. Vagy legfeljebb talán: nem biztosan. Attól függően tudom megválaszolni a kérdést, hogy mit nevezünk ezúttal sikernek.

Kalocsai hímzés

A Petrence-verseket szerető olvasóknak bizonyosan ugyanígy tetszettek volna a művek az én nevem alatt is – bár szerintem igenis valahogy mégiscsak más kontextust, nyelvi környezetet teremt, ha olyasmit olvasunk, hogy Nyerges Gábor Ádám, zárójel, Petrence Sándor, kettőspont ínnye hujj... – mintha (legalább a fikció szintjén) az én zavaró gardedámságom nélkül, csupán élénk pattan ez a derék nípi költő, és úgy, minden körítés nélkül, kezd bele (rendszerint: ordítva) becses köteményei elszavalásába (rendes költő lévén, papíron, írásban is *szaval*, ez nem is kérdés).

Az irodalmi közeg azonban bizonyosan még a megvalósultnál is nagyobb mértékű ellenállást, ellenérzést és ellenszenvet mutatott volna, ha egyszer csak megjelenik ez az akkor még első (saját) verseskötete előtt-közbenután álló, pályakezdő (pesti!) ficsúr, és akkor ő, „már mindjárt”, egyben egy másik név alatt is merészel alkotni, mi több, mindezek tetejében még parodizál, humorizál, hommage-izál. Ehhez a 2000-es évek derekától alakuló irodalmi etikettünk és ízlésünk messzemenőleg túl rigid és frigid, ilyet csinálni, nemes egyszerűséggel, nem *illik*. Az úgynevezett „irodalmi humorizálás” rendre lesajnált tevékenységének kreditszerű előfeltétele napjainkban többnyire

legalább harminc év a pályán és minimum egy fél Kossuth-díj (amikor még ez utóbbi számított, értelmezhető volt). Az ilyen „már bizonyított”, tisztességben megőszült irodalmároknak „elnézzük”, ha tréfálkozni kezdenek, pályakezdőket, fiatalabbakat rendre nem csupán beskatulyázzuk érte, de, vesztükre, az egyik legkevesbé megbecsült skatulyába is helyezzük őket. (Részben magam is így jártam a P. S.-szerzőiség leleplezése után, nem kevés munkám van benne, hogy talán már kezd [?] elfelejtődni velem kapcsolatban „az osztály bohóca” besorolás.)

És akkor mindarról még nem is beszélünk, hogy a magyar irodalom egyik legkényesebb kérdésébe tenyereltem volna bele, „született urbanus” fiúként, mint valami sztereotípiahatározóból kipenderült, elsőéves, pesti bölcsészhallgató, aki a „nípi író” verseit írja. A figyelem így az én „származásomra” vetült volna, az, hogy Petrence úr miről, hogyan és mit ír, alig számított volna sokak szemében. Még könnyebb lett volna elsiklani afelett, hogy itt egy virtigli népmemzeti giccs, egy sosem létezett, negédes hazugság (az „eccerű, tiszta szemű”, nemes szívű, magyar legény) karakterisztikája kel életre és beszél, alkot (*saját*, egyéni tájnyelvén, mely az én olvasatomban éppen hogy a legkülönfélébb, térben és időben fellelhető, magyar nyelvvaltozatok ízes szépségét vagy legalábbis nekem tetsző jellegzetességeit gyúrja össze, a pocsolysági régió köznyelve gyanánt) – megjegyzem, nem egy kritikus, szerkesztő és pályatárs így is felháborodott és megsértődött.

Amíg az álnév létrehozása sok esetben a rejtőzést, az inkognitót szolgálja, addig az utóbbi évtizedekben sokkal inkább a mediális figyelem felkeltése a cél. Az álnév egyfajta csalivá vált, amely a titokzatosság, az elrejtés által vonzza be a közönséget, az olvasókat. Ilyen profi marketingfogásként értelmezem, hogy Centauri honlapot készített magának, Kabai Lóránt blogot Spiegelmann Laurának, Te pedig Facebook-oldalt Petrence Sán-

dornak. Miben térnek el egy álnév lehetőségei ezen a területen egy valódi név lehetőségeitől?

Technikailag eltérnek, persze, lévén éppen a személyes, hús-vér jelenlétet nem igénylik, Centauri esetében tehát nem ismerünk rá egyből az ismert író (?) arcára (csak hozzám nem ért el még a körüti pletyka vagy továbbra sem tudjuk, ki írja a műveit?), kedves barátom, a néhai Kabai Lóri esetében is alapvető fontosságú volt, hogy ne lógjon ki – stílszerűen – semmi alkatrésze a menyasszonynak, esetemben is, értelemszerűen, megoldhatatlan lett volna a Petrence Sándorként való felolvasás. Ez utóbbi áthidalására készítettünk kedves barátommal, a nagypocsolysági lakos, Bodri Jóska szerepében látható-hallható Tarcsay Zoltánnal egy később a YouTube-ra felkerült felolvasás-hangfelvételt (nagy vágyaim egyike, hogy egyszer teljes tanyasi hangoskönyvvé bővíthessük). Nehezen hihető, mert túl álnaivan hat, még ha igaz is, hogy a rejtőzködéssel alapvetően nem a figyelemfelkeltés volt a célom, de tagadhatatlan, hogy remekül sikerült. Petrence Sándor (kinek-kinek ízlése szerint) híres avagy hírhedt nevét megismerte a magyar irodalom középtágas közege, a bemutatóján (melyet, a fenti okokból, csak utólag, videófelvételről nézhettem meg) teljesen megtelt az igen tágas terem – mindezt az én nevem alatt nem lehetett volna elérni. Része volt a rejtőzködés is, a találgatás, a performansznak, részéről pedig az irodalmi kísérletnek; megnézni, hogyan reagálnak szerkesztők, kritikusok, pályatársak a jelenségre, nem tudván, hogy „nagy nevet” rejt-e az álnév, akivel mégiscsak nem ártana udvariasan, tisztelettudóan viselkedni, vagy egy hozzám hasonló, nóném kis kezdővel leveleznek-e, akivel (véltették volna, ha tudják) bármit meg lehet csinálni. Ezt a kint, az

irodalmi hűbéri rendszer megkerülése okozta zavart, az ebből következő mérlegelést, majd végül, a kényszerűen, jobb híján, csakis szakmai alapon és ízlésből meghozott, Petrence Sándorral kapcsolatos kollegiális döntéseket, nagyon élveztem. S miközben jó volt, mikor elmondhattam már mindenkinek, amit odáig nem mondhattam el senkinek, nosztalgikus visszavágyódással emlékszem azokra az évekre, mikor a Petrence Sándornak érkező (elismerő és elmarasztaló) levelek és visszajelzések – főnként módon – sokkal inkább szóltak ténylegesen nekem, érdemei alapján a valódi szerzőnek, mint bármikor máskor, irodalmi szocializációm során.

Az álnév feloldása, leleplezése, az önleleplezés szintén kockázatokkal jár. Te és Kabai Lóránt szinte egyszerre álltatok ki a nyilvánosság elé Petrence Sándorral és Spiegelmann Laurával. Van ennek valamilyen története, közös titka?

Ha titka nem is, de e közös titoknak némi története mégiscsak van. Lóráival, első hosszabb beszélgetésünk alkalmával, rögtön összebarátkoztunk – ez némiképp meglepetésként ért, azt hiszem, mindkettőnk, elvégre nem tudhattuk, személyesen mire számíthatunk

Kabai Lóránt és Nyerges Gábor Ádám

a másik (egyébként rokonszenves) irodalmártól. A bizalom meglehetősen gyorsan kialakult: még az alkalommal felfedte előttem Spiegelmann Laura kilétét, én pedig előtte Sándorét. Ha nem is a legközelebbi, de igen jó barátok lettünk, így talán meglepő, hogy ránk jellemző bumfordisággal nem egyeztettük leleplezési szándékainkat. Az enyém (a 2000 2013. októberi számában) már igencsak rég elő volt készítve (mégiscsak egy – akkor még – havilapban történt), az övé pedig, nagyon kevéssel a Sándoré előtt, számomra is meglepetésként, az *avasi keserű* kötet kritikájában kapott nyilvánosságot a Literán. Kicsit bosszankodva jót röhögtünk a dolgon, hogy milyen szépen (értsd:

szerencsétlenül) esett egybe ez a két bejelentés. Íme, a kétoldali leleplezés másnapján készült fotónkon egymás könyvét mutatjuk fel.

Külön emlékezetes fejezete ennek a (furcsa módon némiképp közössé vált) történetnek, ahogyan egyik könyvszakmai képeslapunk szerzője összeboronálta akkoriban – nem csupán teremtett – alakjainkat a leleplezések hallatán („*Ne maradjon kétség: Petrence Sándor per definitionem az a valami, ami Spiegelman szájából kilóg*”). Mulatságos emlékként könyveltük el Lóriával ismeretségünk ilyen megörökítését is, de azért inkább, ha már boronálás, Sándor bátyám Laurának dedikált udvarlóversét helyezném a beszélgetésünk végére:

Füleg egygy

Axell-Spígerman Laurának

Há ín drága Laurám,
nincs most ralytam a ruhám,
míg regínyed' óvasom,
s egész izgalomba' gyüttem
szinte Rózsikámhoz hűtlen
leszek mingyá úgy hason
fekvíst, így ahogy vagyok.

S emlékszek, mikor nálunk,
óvastá', fojt a nyálunk,
szerte a Kútturházba,
má akkor es szinte nászra
kelltem ott a karfával,
mit azóta es fájlal

minden tagom, s füleg egy,
montam is, ne illekeggy
erotikmód' elüttem,
sajnos nem vagyok má nütlen –
s azóta is rejtűzköcc,
titokban ílsz, így küszköcc.

De most mesíllek neked,
hogy máskíp nem letelek,
csak így nyilvánost, versben,
majd ojan disznyó dógokat,
hogy míg szexuáll dógozat-
ban se mongyák íjen nyersen,
tehát jobb es, ha ki hagyod.

*

De leirom, csak finom leány lelkedet
e malacság fel ne dülja

...

Le se irom, ojan durva!

DEBRECENI FERENC

Halló, itt Leonyid Gajdaj!

Avagy a maga nemében egyedülálló rendező pályája a bolsevikok országában

A szovjet mozit gyakorta azonosítjuk olyan jeles rendezőegységnek nevével, mint Szergej Eizenstein, Andrej Tarkovszkij vagy Nyikita Mihalkov. Leonyid Gajdaj (1923–1993) neve viszont a posztsovjet térségen kívül élők számára aligha mond bármit is, pedig ha megnézzük az 1940–1989 között készült legismertebb szovjet filmeket, akkor azt látjuk, hogy csupán egyetlen rendezőnek sikerült három filmmel is bekerülnie az első tizbe – Leonyid Gajdajnak.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Gajdaj filmjei – az 1965–1975 között készültek egészen biztosan – kultikus alkotásoknak számítanak Oroszországban. Főhőseinek egyes mondatai szállóigékként terjednek, a rendező neve pedig fogalomná vált. Töretlen népszerűsége ellenére Gajdajra általában mégsem úgy tekintenek, mint valódi szerzőre, hanem mint egyszerű iparosra, aki sorra gyártotta nem túl igényes, teljes mértékig a közízlésre szabott komédiáit. Pedig, ha alaposabban szemügyre vesszük a filmjeit, akkor kiderül, hogy a felszín

alatt azok sokkal összetettebbek és érdekesebbek, mint ahogyan az első pillantásra tűnik.

A zenés vígjáték – a szovjet mozi etalonja

A szovjet filmre elsősorban magas filmművészetként szokás tekinteni, pedig a zsánerfilm, kiváltképp a vígjáték, a szovjet mozinak igencsak meghatározó jelensége volt. A szovjet vezetés a filmet tartotta a legalkalmasabb eszköznek az állami ideológia széleskörű és a tömegek számára is érthető közvetítésére – gondoljunk csak vissza Lenin híressé vált kinyilatkoztatására, miszerint „minden művészet közül számunkra a legfontosabb a film” –, ennek a célnak pedig a műfaji film felelt meg leginkább.

Az 1920-as évek szovjet filmkínálatának jelentős szereplői voltak az amerikai szórakoztató filmek, amelyek akkoriban igen nagy hatást gyakoroltak a fiatal szovjet filmművészetre. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Oroszországban már a forradalom előtt is készültek különböző zsánerfilmek, főleg vígjátékok és melodrámák, így a szovjet „grand style” ki-

alakulásának idején, vagyis az 1930-as évek közepén a szovjet nézőkben már kialakultak a műfaji gondolkodás alapjai. A közönségnek megvolt a konkrét elképzelése, milyennek kell lennie egy szórakoztató filmnek. Az ideologikus szovjet mozi pedig éppen ezt a nézői attitűdöt használta ki. A legfontosabb művészeti ág tehát egyszerre töltött be szórakoztató és nevelő funkciót. A „szórakoztatva tanítás” legkézenfekvőbb műfaja pedig a vígjáték lett.

Meglepőnek tűnhet, de a zenés vígjáték számított a háború előtti szovjet mozi etalonjának. Hiszen azon túl, hogy „egyszerre mutatkozott meg bennük a szintiszta szórakoztatás és a nyílt propaganda” (Lahusen 2002: 343), sok szempontból a vígjáték volt „a tökéletes eszköz a szocialista utópia ábrázolására és népszerűsítésére” (Taylor 2002: 359). Ezek a filmek viszont nemcsak „egy utópikus világ modelljét” hordozták magukban, hanem ösztönözték is a nézőket, hogy azonosulni akarjanak ezzel az utópisztikus világgal (Taylor 2002: 360). Sztálin meg is jegyezte egyszer, hogy a szovjet népnek minden oka megvan, hogy optimistán tekintsen a jövőbe, de a művészet képtelen lépést tartani a fejlődéssel. Ezért fel kell rázni a tréfacsinálás mestereit, hiszen a nép szereti a kedélyes és életvidám művészetet. (vö. Alekszandrov 1976: 159) A szót tett követte. Az 1930-as években számos rendező kezdett kedélyes és életvidám filmeket forgatni, akik közül mindenképp meg kell em-

Jelenet Alekszandrov *Vidám fickók* (1934) című filmjéből

Jelenet Pirjev *Vidám vásár* (1949) című filmjéből

líteni Grigorij Alekszandrovot (*Vidám fickók; Cirkusz; Volga, Volga*) és Ivan Pirjevet (*Boldog iffúság; A pásztor csókja; Vidám vásár*), a sztálini korszak filmvígjátékainak két élharcosát.

Az 1950-es évek elején azonban a műfaj hanyatlásnak indult, mivel a megváltozott társadalmi és politikai helyzet (háborús tapasztalatok, a személyi kultusz leleplezése) miatt a korábbi stratégiák (pl. „elképzelt” és „valós” konfliktusok ütköztetése) már nem bizonyultak elég hatásosnak. A kilábalást a válságból Eldar Rjazanov 1956-os *Karneváli éjszaka* című filmje jelentette, amellyel a rendezőnek sikerült új életet lehelnie a műfajba, utat nyitva ezzel a szovjet vígjáték második aranykorának, amelynek egy évtizeden keresztül (1965–1975) minden kétséget kizáróan Leonid Gajdaj volt az első számú rendezője.

Gajdaj helye a szovjet filmben

Rendezői debütálását, egy társrendezésben készült történelmi drámát leszámítva Gajdaj szatirikusként kezdte filmes pályáját. Első önálló rendezése a *Vőlegény a másvilágról* (1958) a szovjet rendszer abszurd bürokratizmusának éles kifigurázása. Nem csoda, hogy a cenzúra jócskán megnyirbálta a filmet (az egész estés filmből rövidfilm lett), a rendezőt pedig kis híján örökre eltiltották a filmezéstől.

Gajdaj az 1960-as években találta meg saját stílusát, az excentrikus komédiát. Filmjei

jellegetes fogásait – a leleményes trükköket, a melodramát és a társadalmi szatírát – kedvenc rendezőjétől, Charlie Chaplintól kölcsönözte, ugyanakkor visszanyúlt az 1920-as évek szovjet avantgárd filmjének hagyományaihoz is (pl. Lev Kulesov *Mister West rendkívüli kalandjai a bolsevikok országában*, 1924). Ennek fényében nem meglepő, hogy az 1960-as években készült Gajdaj-filmek teljes mértékig beleillettek az „olvadás” mozijának szellemiségébe, ami a sztálinista esztétikával ellentétben mindenfajta kényszeredettséggel, valódi optimizmussal tekintett egy szebb jövő felé.

Az 1970-es években Gajdaj témát váltott, és az irodalmi adaptációk felé fordult. Neki köszönhetően az orosz (és a finn) irodalom olyan nagy szatirikusainak művei elevenedtek meg a vásznon, mint Ilf és Petrov (*Tizenkét szék*, 1971), Bulgakov (*Halló, itt Iván cár!*, 1973), Zosczenko (*Nőszülni tudni kell*, 1975), Gogol (*Inkognitó Pétervárról*, 1977) és Maiju Lassila (*A kölcsönkért gyufa*, 1980). Figyelemre méltó, ahogyan a rendező párhuzamot vont saját kora és az 1920-as évek NEP-korszaka között: Bulgakov színdarabjának cselekményét gond nélkül emelte át az 1970-es évekbe, a *Tizenkét szék* végén pedig Ilf és Petrov hősei szó szerint a „pangás” időszakának átlag szovjet polgáriként tűntek fel. A téma mellett Gajdaj stílust is váltott. Filmjeiben ugyan továbbra is felfedezhetőek voltak a rendező jellegetes fogásai (mozgalmas történetvezetés, szórakoztató vizuális effektek, gegek), viszont a korábbiakhoz képest sokkal inkább a szatíra vált meghatározóvá. Az ekkoriban készült filmjein jól érezhető az „olvadás” optimista, utópisztikus ideáitól vett keserédes búcsú is, ami szintén a kor szovjet filmjeinek sajátossága. Míg a *Menyasszony a zsákban* [*Kaukázusi fogolylánya*] (1966) Surikja fiatal, életvidám, romantikus értelmiségi (alakja tulajdonképpen az „olvadás” filmjeiben feltűnő hős típusok ironikus továbbgondolása), aki a végtelen tósztok mesészerű, színes

világában móresre tanítja a gonosztevéket és megmenti szerelmét, addig a *Halló, itt Iván cár!* (1973) Surikja már enervált, neurotikus városi értelmiségi, aki csak az elszenvedett áramütés hatására, eszméletlenül a padlón fekvé képes kitörni – még ha csak képzeletben is – a „pangás” időszakának szürke valóságából. (vö. Vasziljev 2020)

Utolsó filmjeiben, amelyek már a peresztrojka és a rendszerváltás idején készültek, Gajdaj ismét témát és stílust váltott. Filmjei, az új idők új szokásainak megfelelően, aktuális társadalmi jelenségekre (alvilág, korrupció, politikusok képmutatása, prostitúció és a bűnüldöző szervek tétlensége) fókuszáltak. A témaválasztás, a filmnyelv és a hősök, a korábbi filmekkel ellentétben, már kevésbé univerzálisak, inkább a kor aktuális problémáira reflektálnak. Ha *A magán detektív, avagy a „Kooperáció” operáció* (1989) és *A Gyeribaszo vszkáján szép idő van, avagy Brighton Beachen esik az eső* (1992) című filmjeit nézzük, az az érzésünk támadhat, hogy nem is Gajdaj-filmeket látunk. E filmekben felfelbukkan ugyan néhány szellemes geg, de Gajdaj jellegetes humora itt már érezhetően csak árnyéka önmagának. Kései filmjei talán éppen emiatt merültek a feledés homályába, és váltak napjainkra egy letűnt kor olcsó, nem kimondottan érdekes dokumentumaivá.

A Gajdaj-filmek humora

A szovjet vígjátékok második aranykorának három kiemelkedő rendezőegyénisége volt, akiknek megvolt a saját egyéni stílusuk. Eldar Rjazanov vígjátékai mintha a szovjet mindennapok enciklopédiái volnának. Filmjei lírikusak, nagy szerepet kap bennük a költőiség, a komikum pedig a párbeszédekből és a különböző jellemek ütköztetéséből fakad. Rjazanov alkotásmódjának szöges ellentéte Georgij Danyelija mozija, amely humoros köntösbe bújtatva mesél el szomorú történeteket a magányról, a szovjet társadalomban való létezés

A helikopteres jelenet a *Briliáns kéz-ből* (1968)...

...és a *Csak kétszer élsz* (1967) helikopteres jelenete

nehézségeiről. Gajdaj viszont nem próbál megoldást találni az emberi lét örök kérdéseire, ő egyszerűen csak szórakoztatni akar.

Gajdaj humorának egyedisége a gegekre épülő excentrikus komédiában rejlik, valamint abban, hogy a rendező előszeretettel emelte be filmjeibe a cirkusz és a pantomim különböző fogásait. Komikumának meghatározó eleme a paródia. A *Briliáns kéz* (1968) például általában véve felfogható a gengszterfilmek paródiájaként, de a filmen belül Gajdaj több alkalommal is megidézi Hitchcockot (*Észak-Északnyugat*, *Szédülés*), a végén az autós üldözés pedig egyértelműen a *Csak kétszer élsz* (1967) című James Bond-film helikopteres jelenetét parodizálja. A rendező nem csak másokon, de még önmagán is élcelődik: a film egyik jelenetében egy földön fekvő részeg férfi, akit épp elvisz a rendőrség, a *Menyasszony a zsákban* egyik ikonikus dalát gajdolja.

Gajdaj nem csak a nyugati krimiket, hanem a sztálinista mozit is pellengérré állítja. A *Menyasszony a zsákban* fő gonosza, Szaahov elvtárs, a helyi kiskirály és bürokrata, mintha a háború utáni sematikus kurzusfilmekben feltűnő Sztálin-alakok paródiája lenne. A számos Gajdaj-

filmben megfigyelhető pöreség pedig a sztálinista kultúrára jellemző egyenruhás alakok karnevalizálása. A lecsupaszított test, legyen az férfi vagy női, groteszk testté változik, amikor szembekerül az uniformizált szovjet normákkal. (vö. Prokhorov 2013: 117)

A legfőbb különbség azonban, amely megkülönbözteti Gajdajt a kollégáitól, a már említett vizuális humor. Filmjeiben a némafilm korszak, elsősorban Chaplin vígjátékainak esz-köztárát ülteti át a hangosfilm nyelvére. A ravasz, általában a fizika törvényeinek és a logikának ellentmondó abszurd trükkök, az esések és összeütközések, a színészek szándékosan ostoba arckifejezése és felgyorsított mozgása mindegyike a némafilmekből kölcsönzött fogások, amelyek élővé, dinamikusá és irreálisztikusá, végső soron pedig komikusá teszik az adott jelenetet. A Gajdaj-filmekben a rendre visszatérő ironikus feliratok szellemesen játszanak rá a játékfilm klišéire, a dialógusok nélküli üldözéses jelenetek pedig egyértelműen a burleszkek (slapstick comedy) világát idézik meg. Mindezeket túl idesorolhatók még a különböző rizikófaktorok, lehetséges veszélyforrások is, amikor a főhős – a nézővel ellentétben – semmit sem észlel a rá leselkedő veszélyből (nyitott csatornaakna a járda közepén, megvadult kutya stb.), és talán éppen ezért rendre meg is ússza ezeket a helyzeteket.

Szaahov elvtárs
Gajdaj: *Menyasszony a zsákban* (1966)

Sztálin
Csiaureli: *Berlin eleste* (1949)

Gajdaj módszerét a némafilmek bohózatainak eszköztára mellett a rajzfilmes fogásokra is alapozta. Előszeretettel alkalmazta az úgynevezett Mickey-Mousing eljárást, ami azt a jelenséget jelöli, amikor a zene és a különböző irrealisztikus hangeffektek mind ritmusukat, mind hangulatukat tekintve tökéletesen összhangban állnak a cselekménnyel. Folytatva az 1930-as évek szovjet zenés vígjátékainak hagyományát, Gajdaj előszeretettel használ dalbetéteket is, amelyek többnyire dramaturgiaiailag is megalapozottak (pl. egy szereplő vagy szituáció bemutatása), Alekszandr Zacepin dalai pedig nem kevésbé fülbemászóak, mint Iszaak Duna-jevszkij szerzeményei.

Különös jelentőséggel bírnak Gajdaj filmjeiben a színészek és az általuk megformált hősök. A Gajdaj-filmekben a színészek játéka kifejezetten teátrális, a rendező pedig folyamatosan ismétlődő gesztusokkal és feltűnő sajátosságokkal igyekszik ráerősíteni a szereplők jellemére, akiket szinte mindig úgy rajzol meg, hogy azokban az átlagos néző felismerje valamely népi hős archetípusát, esetleg saját magát. Például a *Bri-liáns kéz* főhőse, Szemjon Szemjonovics Gorbunkov az egyszerű szovjet kisember megtestesülése, akinek gyökereit Gogol műveiben

kell keresnünk. Gajdajnál még az antagonisták is többnyire szerethető karakterek, akikkel a néző együtt tud érezni. A legjobb példa erre a Georgij Vicin, Jurij Nyikulin és Jevgenyij Morgunov által megformált trió, amely egy csapásra a szovjet folklór részévé vált. Alakjukban megtaláljuk az orosz kultúra archetipikus jellemeit: a Majrés (Trusz) – a félnék értelmiségi, a Tökfilkó (Balbesz) – a népmesékből ismert Bolondoska Ivanuska, és a Dörzsölt (Bivalij) – a kegyetlen és pragmatikus vezető. A nézők a triót megformáló három színészre is úgy tekintettek, mint egyetlen egységre, el is nevezték őket ViNyMor-nak (a vezetéknevek első betűiből). A „trojka” népszerűségét mi sem jelzi jobban, mint hogy a Gajdaj-filmeken kívül (*Barbosz kutya, avagy egy nem mindennapi mezei futóverseny, Szeszfőzők, Az „I” akció, Menyasszony a zsákban*) másutt is felbukkantak, például a híres szovjet rajzfilm, a *Brémai muzsikások* (1969) rablóit is róluk mintázták. Oroszország több városában is szobrot állítottak nekik, és van saját múzeumuk is.

Leonyid Gajdaj mesterien ráérezett a komikum természetére, és képes volt a legkülönbélebb szituációkban felfedezni a humor lehetőségeit. Sikerült átültetnie az amerikai burleszk esztétikáját az orosz kultúra talajába. Módszerét tekintve olyan unikális rendezőt tisztelhetünk benne, aki a mai napig páratlan az orosz moziban.

Mindezek ellenére Gajdaj életművének megítélése a mai napig ambivalens. Filmjeire erőteljes popkulturális beágyazottságuk mi-

A Bri-liáns kéz (1968) egyik, a szovjet filmre nem kimondottan jellemző jelenete

A legendás trió: a Dörzsölt, a Majrás és a Tökfilkó

att általában nem úgy tekintenek, mint valódi filmalkotásokra, és az is tagadhatatlan, hogy az életmű egyes darabjainak minősége is változó. Ennek kapcsán Szergej Dobrotvorszkij filmkritikus és esztéta a következőket írta róla:

... bár a néhai Leonyid Jovics Gajdaj réges-rég rászorgált egy nagy és részletes monográfiára,

azonban a közeljövőben aligha szánná rá magát bárki is, hogy megírja. Azon egyszerű oknál fogva, hogy az elkészült könyv két zseniális rövidfilm, három ragyogó vígjáték, két kitűnő irodalmi adaptáció és ugyanennyi félig vagy egyáltalán nem sikerült film elemzéséből állna. (Dobrotvorszkij 1996: 6)

Bárhogyan is viszonyuljunk a Gajdaj-filmekhez, annyi bizonyos, hogy akár első, akár ezredik alkalommal nézzük őket, képesek mosolyt csalni az arcunkra. Ezek a filmek még ma is aktuálisak, annak köszönhetően, hogy létrejöttüket egyetlen ideológia motiválta: az emberbe vetett hit, meg az, hogy a jó mindig győz a gonosz felett.

Felhasznált irodalom

ALEKSZANDROV, Grigorij, *Epoha i kino*, Moszkva, Politizdat, 1976.

DASKOVA, Tatyjana, *Granyici privatnogo v szovjetszkij kinofilmah do i poszle 1956 goda: problema-tvizacija perehodnogo perioda = Uő, Tyelesznoszty – Igyeologija – Kinyematograf: Vizualnij kanon i szovjetszkaja povszednyevnoszty*, Moszkva, Novoje Lityeraturnoje Obrazovanyije, 2013, 127–147.

DOBROTORSZKIJ, Szergej, *I zadacsja pri nyom... Iszkussztvo Kino 1996/9*, 5–15.

LAHUSEN, Thomas, *Ot nyeszhronnogo szmeha k posztszhronyizirovannoj komegyiji, ili Kak szalinszkij mjuzikl dognal i peregnał Gollivud = Szovjetszkoje bogatszto: Sztatyji o kulture, lityerature i kino*, ed. BALINA, Marina, DOBRENKO, Jevgenyij, MURASOV, Jurij, Szentpétervár, Akagyemiceszkij Projekt, 2002, 342–357.

PROKHOROV, Alexander, *The Diamond Arm = The Russian cinema reader: Volume Two, The Thaw to the Present*, ed. SALYS, Rimgaila, Boston, Academic Studies Press, 2013, 114–125.

TAYLOR, Richard, *K topografiji utopiji v sztalinszkom mjuzikle. Pocsemu bi i nye sztalinszkij mjuzikl? = Szovjetszkoje bogatszto*, ed. BALINA, DOBRENKO, MURASOV, 2002, 358–370.

VASZILJEV, Alekszej, *Leonyid Gajdaj – Povisaja csuvsztvo prazdnjika*, Szeansz, 2020. <https://seance.ru/articles/gaidai/>

KORÓDI ESZTER

A komikum szintjei a Pizskos Fred, a kapitányban

A történetvezetés komikuma, avagy a ponyvaműfaj előnyei

A kalandregények történetvezetésének legtipikusabb jegyei a meglepő fordulatok, az izgalmas epizódok és a váratlan befejezés – valamint természetesen a „jó” győzelme. Ezek a kellékek Rejtő írásaiból sem hiányozhatnak, hiszen az ő műveit is ponyvaregényként terjesztették és olvasták. De munkássága mégsem tartozik a tömegirodalomhoz, ha írói módszere, anyagmegformálása, vagy írásainak „értelme” alapján nézzük. Ez utóbbi – Lányi András szerint – „csak egy másik rendszerben, a huszadik századi kelet-európai groteszk irodalom rendszerében tárul fel, melyet Hašek, Karinthy és Ionesco neve fémjelez.”¹ Ha a groteszk mint esztétikai minőség a félelmetes, torz és fenséges vonások ötvöződését jelenti a bájos, kedves vagy kicsinyességükben komikus elemekkel, a rémület és nevetés együttes hatását váltva

ki, akkor Rejtő helye a „polcon” valóban a fent említettek között van. Akár ponyva, akár nem, a groteszk hatást többé-kevésbé minden jól sikerült Rejtő-regény kiváltja olvasóiból.

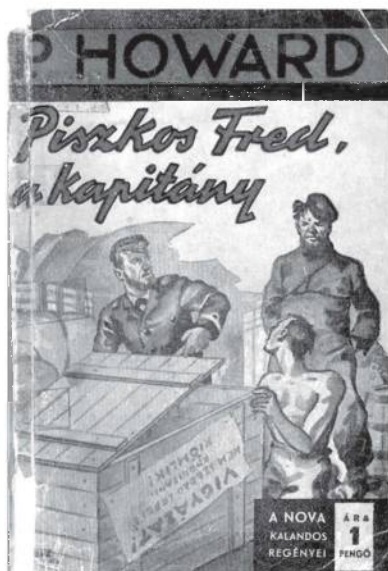
Ami az írói módszert illeti, Rejtő kifogyhatatlanul találja elénk a nyakatekert cselekményfordulatokat, követhetetlen identitású figurákat és bizarr kalandjait. „Profi” ponyvaíróhoz illoen dramaturgiájában a legkézenfekvőbb sablonokat alkalmazza, az egészet megfűszerezve sajátos rálátással magára a sablonra, ami által a ponyvaműfajt „elárulja”, parodizálja, önmaga ellen fordítja, vagyis a ponyvairodalom belső kritikusaként lép fel. Ez emeli ki a „megélhetési ponyvaírók” sorából, és népszerűsége emiatt is bizonyul olyan időtállóknak.

Cselekmény

A *Pizskos Fred, a kapitány* (a továbbiakban: *Pizskos Fred*) kerettörténete egy apró sziget-

1 LÁNYI András, *Az írástudók áru(vá) (vá)lása*, Bp., Gondolat, 1988, 178–194.

ország uralmáért folytatott küzdelem az angol flotta pártfogását élvező trónörökös, St. Antonio, az amerikai nagytőkések által támogatott, Alvarez nevű köztársasági elnök és az öt megbuktató Bob Warins nevű hírhedt kalóz között. A cselekmény vezérfonala a klasszikusnak mondható személycseretoposz köré szerveződik. A Boldogság-szigetek ifjú uralkodója, a gyámja kíséretében inkognitóban, Mr. Irving álnéven Szingapúr felé hajózó St. Antonio főherceg – gyámjának, a Mr. Gould néven utazó Fernandez régenshercegnek rejtélyes halálát követően – kedvet kap ahhoz, hogy trónra lépése előtt közelebről is megismerje a közemberek életét, ezért rábeszéli a hajóút alatt barátjává fogadott csavargómatróz Fülig Jimmyt, hogy miután leszállnak a hajóról, helyettesítse őt néhány napig. A szerepcseré akár Mark Twain *Koldus és királyfi*ját is eszünkbe juttathatja, annál is inkább, mivel mindkét regény végén fény derül egy addig homályba vesző rokoni kapcsolatra: Mark Twainnél kiderül, hogy a főhősök ikertestvérek, Rejtőnél pedig megtudjuk, hogy St. Antonio főherceg vér szerinti apja nem más, mint Pizskos Fred...² A Mark Twain-példából látszik, hogy Rejtő itt is klasszikus dramaturgiai megoldással él. Ennek persze semmi köze a ko-

Nova kiadó, Első kiadás, 1940

mikumhoz, Rejtőével ellentétben Mark Twain regénye sokkal inkább tragikus, mint humoros.

Ha el akarjuk mesélni a *Pizskos Fred* cselekményét, már itt, az elején gondjaink akadnak. A vezérmotívum jellegű személycseré mellett ugyanis szinte az összes szereplő álnéven „él” a regényben, kezdve Fülig Jimmy-től, aki – hogy megnehezítse a mesélő dolgát – egyszerre két embert helyettesít (Wilson Hutchins fűtőt és José Pombio pincért – mindketőjüket ő tette munkaképtelenné egy korábbi kocsmai verekezésben). Ott van továbbá az igazi Trebitsch, akit mindenki csak Buzgó Mócsing néven ismer, és inkognitóját csupán a herceg előtt fedi fel (aki egyébként meg van győződve arról, hogy Mócsing az angol titkosszolgálat embere). Természetesen az alvilág összes

alakja különböző ál- illetve gúnyneveket visel, s a bonyodalmakat növeli az is, hogy a herceget az alvilág szereplői egy félreértés folytán Bob Warinsszal, a trónbitorló kalózzal keverik össze. Ráadásul a regény folyamán legalább két hullárról kiderül, hogy nem az, akinek hitték, valamint hogy még él, illetve akiről azt hittük, hogy életben van (pl. Bob Warins), az már rég meghalt. Nos, ilyen szintű cselekménybonyolításnál felvetődik az olvasóban

2 „Van testvére? – Van; Billnek hívtuk. Szegény Bill! – Meghalt talán? – Látja, ezt sohasem sikerült megtudnunk. Mély titok fedi a dolgot. Mi ketten, az elhunyt és én, ikrek voltunk, és kéthetes korunkban ugyanabban a dézsában fürösztötték minket. Egyikünk a vízbe fulladt, de sohasem lehetett megtudni, melyikünk volt az. Egyesek azt hitték, hogy Bill, mások meg, hogy én. – Különös. És ön mit gondol? – Nézze, elárulok önnek egy titkot, amelyről még senkinek sem szóltam. Egyikünkön különös ismertetőjel volt, egy óriás szemölcs a bal keze fején, és az én voltam. Nos, az a gyermek fulladt a vízbe.” (Bergson, Henri, *A nevetés*, Bp., Gondolat, 1986, 154.) Bergson itt egy interjúból idéz, amely *Mark Twain*mel készült. Ezt a példát a komikus képtelenség fogalmának tisztázására hozza fel.

a gyanú, hogy a szerző (aki maga is álnéven ír ugyebár) esetleg szórakozik velünk, *viccel*, mert ezt ép ésszel nem lehet követni...

Rejtőről itt bizonyosodik be, hogy csak úgy tesz, mintha kalandregényt írna, mert valójában annak paródiáját írja: rámutat a ponyva- és kalandregényekbe beépülő automatizmusokra, s azokat a végtelenségig eltúlozva teszi komikussá magát a műfajt. S nem csupán a kalandregény paródiáját írta meg ezzel a módszerrel, hanem a hagyományaiba merevedett társadalomét is. Ha Rejtő regényén kacagunk, áttételesen saját magunkat nevetjük ki, gyanútlanul belesétálva ebbe a groteszkül remekműű csapdába, miközben azt hihetjük, hogy szórakozásképpen csak ártatlan kalandos történetet olvasunk. Effajta (tömeg)pszichológiai mélységekben kereshetjük talán az '56 után csillagokba törő Rejtő-kultusz gyökereit is.

Fordított világ

Mint Bergsonnál olvashatjuk *A nevetésben*, a komikum egyik legerősebb fegyvere a megfordítás. Rejtő ezt az eszközt mesterien alkalmazza, és azt éri el vele, hogy az olvasó végül önmagát neveti ki, sokkal mélyebb élményt nyerve ezzel holmi felszínés szórakozásnál. A megfordítás nemcsak nevetést generál az olvasóban, hanem lehetőséget nyújt új nézőpont kialakítására is, megvilágítva a dolgok „másik” oldalát, ami általában rejtve marad előttünk.

Így lehetséges az az érdekes hasonlóság, amelyet ebben a tekintetben például Rejtő és Bulgakov között felfedezhetünk. Mindkét szerző saját aktuális valóságának szürrealitását, álomszerűségét, képtelenségét „tükrözi” a maga módján, úgy, hogy – a világot mintegy megfordítva – az abnormalist teszi a normális helyére. *A Mester és Margaritában* – ami nem

éppen szórakoztatásra szánt mű – a szürrealista valóság maga a szovjet diktatúra, ahol a transzcendentális lények képviselik a realitást, és veszik pártfogásukba az irreális világ által kitaszított, „igazi” valóságot és igazságot képviselő emberpárt. Rejtő olyan valóságot teremt, ahol a bűnözők és csavargók szemszögéből, tükörvilágából tekinthetünk *saját magunkra*, kondicionált polgári életünk manipulált, szemellenzős és hazug mivoltára. Fülíg Jimmy – Don Quijotéhoz hasonlóan – a saját, és az őt körülvevő világ logikája szerint teljesen normálisan jár el, amikor pofon vág valakit, vagy benne felejteti kollegájában gyöngyház nyelvű zsebkését. Az ő „kondicionálásának” ez a viselkedés felel meg.

Talán a történelem tragikus tréfája, de mindenesetre nem véletlen az a diktatúrákban bevett módszer sem, ahogyan a másként gondolkodókat, vagyis az igazság kimondóit pszichiátriai kényszergyógykezelés alá helyezték, azaz nem egyszerűen börtönbe zárták őket, hanem a „bolondok házába”, így téve őket és a diktatúra hazugság-leplére veszélyes kijelentéseiket a társadalom előtt nevetségessé és elfogadhatatlanná.³ Hiszen ki hinne egy bolondnak?

A művész teremt, a filozófus kritizál, a bohóc pedig nevetet. Rejtő mindegyik együtt: Fülíg Jimmy-ket és más bohócokat teremt magának a papíron, akik mögé bújva borotvaéles kritikát gyakorolhat. Nézzük csak meg Fülíg Jimmy-t közelebbről:

Rejtő (Reich) Jenő
azaz P. Howard

3 Lásd szintén Bulgakovnál.

Fülig Jimmy a port said-i Elintéző nevű vendéglőben a vacsoráját fogyasztotta, és egy kis füzetkét olvasott. Szokása szerint aránylag úri külsővel tette ezt, ami nem vonatkozik gombhíjas, sárga kabátjára, tépett gyapjúingére, valamint harisnyáira sem. Az utóbbiakra már csak azért sem vonatkozhat, mert az egyiket négy év előtt Brüsszelben hagyta. Azonban a felső zsebéből egy selyem zsebkendő csücske kandikált ki, és a nyakából egy kifogástalan, finom mivű kerékpár-áttételen nyeles pápaszem, úgynevezett „lorgnon” függött, amit csak igen előkelő és idős úrhölgyek viselnek. Egyik kezével evett, a másikkal a lorgnont tartotta, és a korsónak támasztott könyvet olvasta, ami figyelemre méltó teljesítmény, ha tekintetbe vesszük, hogy Fülig Jimmynek kitűnő szeme volt, viszont a lorgnon üvege erősen nagyított.⁴

Nem sokban különbözik egy cirkuszi bohóctól. A figura Chaplinnel is közeli párhuzamokat mutat, aki szintén az úri látszatra mindig gondosan ügyelő csavargó bőrébe bújlik a filmvászon. (Érdekes párhuzam, hogy Rejtő fiatal korában maga is színészkedett, később pedig több filmforgatókönyvet is írt, akár csak Charlie.) A bohóc-jelleg mindig kétértelmű. Egyrészt nyilvánvaló, hogy Fülig Jimmy meglehetősen egyszerű lélek, aki többnek akar látszani, mint ami, ezért öltözködik ilyen nevetségesen, másrészt ez nem csupán önmagában vicces, mivel érdemes elgondolkodni azon, hogy a szerző ezzel üzen valamit.

Tükörlabirintus

A cselekményvezetés merész hajtűkanyarjai után a regény következő szintjén, a karakterek és egymás közötti viszonyaik világában is felfedezhetjük a komikum előidézésének tipikus kellékeit. Az alvilág figurái a „fenti” világ alakjai által viselt attribútumokat – ruhadarabokat, kiegészítőket, szavakat, stílust – nagy becsben tartják, és előszeretettel bújnak efféle maskarákba.⁵ Itt a maskarán van a hangsúly: a rugalmatlan szokásrendszeren és előítéletességen, amelynek okait és céljait már mindannyian elfelejtettük, ám ez akkor derül csak ki, amikor Fülig Jimmy veszi fel a lornyont: ő ugyanis nem azért hord magával dioptriás lencsét, mert rossz a szeme, hanem mert egyszerű észjárásával ezt rendkívül elegánsnak gondolja. A lornyon eredeti rendeltetését, értelmét nem veszi figyelembe, nem zavarja őt, hogy tökéletes látását csak rontja a nagyító, amelynek üvege egyébként is törött, láncát pedig egy ócska biciklilánc pótolja. Az úri létből csak a külsőségeket veszi kölcsön, látszatkeltés céljából, de ezt a maga módján,

a (csekély) lehetőségeihez mérten teszi. Itt a látszatkeltés a fontos; a csillogás, a stílus és elegancia, a választékos beszéd mind az „úri” egzisztencia jellemzői. Ahogyan Fülig Jimmy „használja” ezeket, funkciójuk kifordul és értelmetlenné válnak, kiüresedett és komikus klisé lesz belőlük. Akárcsak bizonyos attribútumokból, amelyek az úri létnek – látszólag – csupán formális járulékei, a csavargólétnek

Korcsmáros Pál: Fülig Jimmy alakja a Pizskos Fred, a kapitányból

4 REJTŐ Jenő, *Pizskos Fred, a kapitány* (a továbbiakban REJTŐ), <https://docplayer.hu/16053173-Rejto-jeno-pizskos-fred-a-kapitany.html>, 6. (az oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak)

5 „Fülig Jimmy talpig világhi volt. Külsejére, modorára igen sokat adott, szerette a muzsikát, állandóan látogatta a filmszínházakat, és savanyúcukorkákat hordott magánál, mint a jótársaságbeli urak.” REJTŐ, *uo.*

viszont alapvető követelményei, mint például a nem-dolgozás:

- Akar dolgozni?
- Nem.
- Miért?
- Elvesztettem a meggyőződésemet.
- És ez mitől jön?
- Tavaly Nápolyban loptam egy kockás felöltőt, és azóta úgy érzem, hogy úrnak születtem. Elhatároztam, hogy többé nem dolgozom.
- Azelőtt dolgozott?
- Nem. De hiányzott az elhatározás.⁶

Tehát az úr és a csavargó közti különbség nem-dolgozás tekintetében, Fülíg Jimmy fel fogásában, csupán az elhatározás. Fülíg Jimmy játszik, akár egy gyerek. Jelmezt húz, és azonosul. Természetes módon az úri léthez vonzódik, hiszen az urak nem dolgoznak és (látszólag) gondtalanul élnek. Feltörekvésének több jelenetben is tanúi lehetünk, kivált, amikor a herceggel beszél:

Fülíg Jimmy érezte, hogy ez a fiú megkívánja tőle az ünnepélyes és úri magatartást, tehát nyakába akasztotta a kerékpár-áttételt, és emelt fejjel nézett a lornyonján keresztül.⁷

Az a naiv ártatlanság és őszinte tisztelet, amellyel Fülíg Jimmy az „urakat” csodálja, szintén nevetésre ingerel. Ez a naivság azonban becsapós: ahogy Bergson is megállapítja, a valódi naivságból, akár a gesztusokból, szintén hiányzik a szándékolttság, vagyis automatizmus szüli őket.⁸ Ezért az olvasó eleinte kinevetné Fülíg

Jimmyt, nem azonosul vele, de Rejtő megvédi teremtményét: szó szerint beleírja a szövegbe, hogy aki Fülíg Jimmyt kinevetni merészeli, vagy esetleg hülyének nézi, annak mi lesz a sorsa:

Örökös vigyora nemegyszer tévedésbe ejtette azokat, akik kissé könnyelműen a külsejük után ítélik meg embertársaikat, és ezért a vigyorgó Jimmyt felületesen kezelték vagy kicsúfolták. Az ilyen emberek, felépülésük után, sokat gondolkodtak a látszat megtévesztő benyomásairól, és elhatározták, hogy a jövőben senkiről sem vonnak le következtetéseket alapos tájékozódás híján.⁹

Az olvasó hirtelen ott találja magát ezeknek a könnyelmű embereknek a helyén, akiken ugyanakkor nevetnie kell, mert pórul jártak. Ismét saját magát bünteti tehát a nevetéssel, miközben tanul valamit, áldozatul esve a rejtői dupla tükrözés trükkjének.

Hogy mit tanult? Többek között azt az alapvető, de mind gyakrabban elfeledett tételt, hogy „külsőségek alapján ne ítélkezzünk”, vagyis hogy az ember az mindig csak ember, mindegy, mit visel vagy hogyan szólítják. Íme egy ellenpélda Fülíg Jimmy-re – egy „úr”, aki lerészegedve (azaz levetkőzve társadalmi maszkáróját) alulmúlja a legközönségesebb kikötői matrózt:

A bárban halk, finom dzsessz, pezsgő, hollandi ginevre és angol whisky. Egy-egy durvább egyéniségű milliomos, az indiai ültetvényesek közül, olykor mulat, ami abból áll, hogy dalszövegeket ordít, és egy pezsgősvödörrel a fején vezényli a zenekart. Ezt a többiek megszólják. És kissé irigylik.¹⁰

6 REJTŐ, 5.

7 REJTŐ, 42.

8 BERGSON, Henri, *A nevetés*, Bp., Gondolat, 1986, 150.

9 REJTŐ, 6.

10 REJTŐ, 7.

Ezek a jelentéktelennek tűnő részletek mind mély emberismeretre vallanak. Tulajdonképpen nem az a komikus, amit Rejtő leír, hanem az, hogy ez *tényleg* így van. Úrnak lenni kiüresedett klisé, tartalmatlan viselkedési és öltözködési szokások halmaza, amelyeket ha megszegnek néha unalmukban, az botrányosnak minősül. Márpedig az urak életében a botrány jelenti az egyetlen felüdülést, a kitörés reményét az örökös unalomból, amelyre sorsuknál, a semmittevésnél fogva ítéltettek. Ugyanerre a gondolatmenetre épül a *Piszkos Fred visszatér* sztorija is, ahol az ifjú, ámde unatkozó milliomos keres kalandot, vagy az *Egy boldond száz bajt csinál* hasonló kaptafára készült cselekménye.

Ez még csak a regény mikroszintje, ugyanaz az irónia megjelenik a makroszinten is. Az „alvilág” számunkra elvont fogalom, amelyet azonban Rejtő konkrét helyé minősít vissza. Itt felfedezhetjük Bergsonnak az egyik, komikumra vonatkozó törvényét: mihelyt figyelmünk egy metafora anyagiságára irányul, a kifejezett gondolat komikussá válik¹¹. A *Piszkos Fred*-ben az „alvilág” szó szerint a szingapúri kikötőváros külterkein elterülő, földbe vájt katakombarendszert jelenti, ahol minden a „fönti” világ mása – illetve ellentéte, pontos tükörképe: itt mindenki alapvetően botrányos életet él, amiből úgy „törnek ki”, hogy időnként elmennek dolgozni (lásd Fülíg Jimmy). Társadalmi szinten, akár a „fönti” világban, minden egyes szakterületnek, tevékenységi körnek külön intézménye, klubja van, és tekintélyen (itt nem a pénz, hanem az odaítélt börtönévek összege határozza meg a különböző kasztokat) alapuló hierarchia alkotja a rendszert. A piramis csúcса azonban – hogy, hogy nem – a katakombákból felér a felszínre, egy csodás tengerparti villába,

ahol egy, a fenti világban is igen nagy hatalmú úr mozgatja a szálakat. Tökéletes tükörképe ez való világunknak, amelyben a hatalom az alvilággal szerves egységet alkotva irányítja a manipulált tömegek életét. Ez még ma is így van.

Rejtő regényében a valódi irányító azonban nem más, mint a címszereplő. Piszkos Fred mindvégig a háttérben van, eleinte leginkább a hajófenékben, és az olvasó is csak nehezen tudja követni körmönfont intrikáit. Körülbelül annyira nehezen, mint Fülíg Jimmy, aki tart a kapitánytól, mert tudja, hogy mindenre képes:

– Neki van a világon a legtöbb esze. Fukar, kegyetlen, mogorva, és semmitől sem riad vissza, ha pénzről van szó. Mindenkit becsap, mindentől hasznot húz, senkivel sem barátkozik, egyedül járja a világot, és mint a neve is mutatja, teljesen piszkos.¹²

Ebben a világban tehát ez az ember képviseli a józan eszt és a bölcsességet, sőt, a végén kiderül, hogy még szíve is van. Ha Fülíg Jimmy a gyerek, akkor Piszkos Fred a felnőtt. Bár részlegesen ő is bohócnak van öltöztetve (hónaljig érő nadrág), inkább csak szegényes és mocskos a ruházata, nem aggat magára úri attribútumokat, egyedüli „jobb napokat látott” kiegészítője az elnyútt, szennyes kapitányi sapka.

Van itt a háttérben valahol egy elfeledett, egykori világ, amelynek levegője belengi Piszkos Fred alakját, ahol ő még „legális” hajóskapitány volt, nem pedig a tengerek csavargója. Más Rejtő-regényekben is felsejlik ez a titokzatos, szép múlt, talán a békebeli évtizedek utáni nosztalgia szülötteként. A lecsúszott, elszegényedett, elkriminalizálódott társadalmi réteg nosztalgiaja a háború előtti, szebb és tisztább aranykorról. Hol volt, hol nem volt, tán igaz se volt. . .

11 BERGSON, Henri, *A nevetés*, Bp., Gondolat, 1986, 106.

12 REJTŐ, 44.

Bohózatjelenetek – a párbeszéd humor

Rejtő regényeiben nem egy olyan párbeszéd-sort találunk, amelyek akár önmagukban is előadhatóak lennének a kabaré színpadán. Ezek a komplett kis bohózatok talán a leggyakrabban idézett részei a Rejtő-életműnek, gondoljunk csak a *Pizskos Fred* első lapjain olvasható legendás *késes* jelenetre.

Műfaji szempontból Rejtő nagyon sokat kölcsönöz a vicctől. A *Pizskos Fred, a kapitány* nyitó-jelenete – és prologusa – a szalóigévé vált „*Uram, a késémért jöttem*” kezdetű párbeszéd. A jelenetet a szerző (vagy a kiadó) két fejezetre osztotta. Az első rész dramaturgiailag önmagában is megáll a lábán, egy rövid, kétszereplős kabaréjelenetnek is felfogható. Pattogó dialógus, amelynek szinte minden sora csattanókat

rejt. Műfajában ez a fejezet erősen emlékeztet az amerikai televíziós „sitcom”-ok (situation comedy) hangulatára, amelyeknek szintén tipikus jellemzője a dinamikus párbeszédre épülő humor. Érdekes párhuzam, hogy Rejtő dramaturgiája a 30-as évek magyar ponyvaregényében hasonlóságokat mutat egy emberöltővel későbbi, televíziós műfaj dramaturgiai elveivel, még akkor is, ha ennél sokkal több hasonlóságot nem is tudnánk felfedezni közöttük.

Közelebről vizsgálva bizonyos szövegrészeket, felfejthetjük a komikum hálóját és többretegű szerkezetet fedezhetünk fel alatta. Ebben a párbeszédben például a bergsoni „komikus képtelenség” eszközének alkalmazása lépten-nyomon meglepetésekkel kápráztatja el az olvasó logikai- és humorérzékét:

- *Uram! A késémért jöttem!*
- *Hol hagyta?*
- *Valami matrózban.*

Az olvasó itt kezd el nevetni, a harmadik sornál. Az első két sor szokványos hétköznapi dialógusra emlékeztet, udvarias megszólítás, segítőkész válasz. A harmadik sor ehhez képest

Korcsmáros Pál: *Pizskos Fred, a kapitány* (részlet)

teljesen váratlanul jön, az olvasó nem számít erre a válaszra, mégpedig több okból sem: egyrészt tartalmilag teljesen logikátlannak tűnik, hogy valaki visszamegy egy helyre a kését megkeresni, miután leszúrt vele valakit. Másrészt a „*Valami matrózban*” kijelentés stilisztikai formája azt sugallja, hogy a matróz elhanyagolható, érdektelen momentuma a szituációnak, amelynek a kés a főszereplője, vagyis a kés tulajdonosa, érezhető felindulással érdeklődve a tárgy holléte után, a matróz iránt, akit ő szúrt le, nemhogy szánalmat nem érez, de ember-számba sem veszi. Bergson elmélete szerint ez a „képtelen gondolat, szokványos formába öntve” példájának felel meg.¹³ Kövessük csak saját kondicionált, merev logikánkat: aki leszúr egy embert, az bűnöző. A bűnözők durvák, nyersék, civilizálatlanok, nem udvariasok.

13 „Komikus lesz egy mondás, ha egy képtelen gondolatot szokványos mondatformulába illesztünk.” BERGSON, Henri, *A nevetés*, Bp., Gondolat, 1986, 104.

Nem táplálnak esztétikai vonzalmat izléses művészi tárgyak iránt, mint ez a gyöngyház nyelű kés. Valamint, a bűnöző nem megy vissza a tett helyszínére a gyilkos szerszám után érdeklődni. Másfelől, akár bűnöző az illető, akár nem, de valamilyen okból mégis megsebesít egy embert késsel, ha később visszatér a helyszínre, esetleg megbánva tettét, elsőként valószínűleg az illető egészségi állapotát tudakolná. Rejtőnél azonban mindig a „logikus” ellenkezője történik, ahogyan karakterei külső megjelenése, illetve társadalmi „pozíciója” sem utal még véletlenül sem valódi egyéniségükre. De lássuk, hogyan folytatódik a párbeszéd:

- Milyen kés volt?
- Acél. Keskeny penge, kissé hajlott. Nem látta?
- Várjunk... Csak lassan, kérem... Milyen volt a nyele?
- Kagyló.
- Hány részből?
- Egy darabból készült.
- Akkor nincs baj. Megvan a kés!

A dialógus hétköznapi, talált tárgyak osztályára jellemző mederbe terelődik, az olvasóval ellentétben a beszélgetőpartner egyáltalán nem akad fenn a „Valami matrózban” válaszon, hanem hidegvérrel, akár egy hivatalnok, részletes leírást kér az elveszett tárgyról. Ez újabb megdöbbenésre készíti az olvasót, aki egészséges logikáját követve itt legalábbis fordulatra számított, megrökönyödésre, felhördülésre, valamiféle megtorlásra a pórul járt matróz nevében. Ám ennek éppen az ellenkezőjét kapja, így lassan kénytelen lemondani a logika nyújtotta észszerűségről. A végső döfést azonban csak mindezek után kapja:

- Hol?
- A hátamban.
- Köszönöm...

– Kérem... A csapos mesélte, hogy milyen szép kés van bennem. Egy darab húszcentis kagylóritkaság.

A segítőkész beszélgetőpartner nem más, mint a matróz, akiben a kést „hagyták”. Várakozásunkkal ellentétben nem dühös arra, aki leszúrta (egy „normális ember” dühös lenne!), és haldoklásnak, szenvedésnek sem mutatja semmi jelét. Mindketten úgy viselkednek, mintha szokványos dolog történt volna, a „sértett” még bókol is támadójának, dicséri a szép kést. Ezáltal – harmadik személyként – a csapos is a jelenet szereplője lesz, így tudjuk meg, hogy a helyszín egy kocsmá:

- Forduljon meg, kérem, hogy kivegyem...
- Kitartás! A kocsmáros azt mondta, hogy amíg nem hoz orvost, hagyjam bent a kést, mert különben elvérzek. A kocsmáros ért ehhez, mert itt már öltek orvost is. Régi étterem.

Eddig úgy tudtuk, egy „régii étterem” említésekor például olyan helyre kell gondolnunk, ahol sok híres ember is megfordult már. A rejtői logika szerint viszont a hely patináját az ott elkövetett gyilkosságok minőségével mérjük.

- De én sietek, kérem! És mit tudja az ember, hogy mikor jön az orvos? Kés nélkül mégsem mehetek éjjel haza.
- Az orvos itt lakik a közelben, és a kocsmáros triciklin ment érte. Ha szurkált uram, hát viselje a következményeket.
- Hohó! Azért, mert magába szúrnak egy kést, még nincs joga hozzá, hogy megtartsa. Ez önbíráskodás! Hála Istennek, van még jog a világon.
- Nem is jogra hivatkoztam, hanem orvostudományra. A kocsmáros szerint az a recept, hogy bent maradjon a kés. Orvosi rendelet!

Stiliztikailag továbbra is egy hivatali beszélgetés tanúi vagyunk, ám ennél a résznél mélyül el végképp a tartalom fordított logikája és a stílus közötti szakadék. Formailag továbbra is folytatódik az ügyfél–hivatalnok beszélgetés, olyan jellemző stílusjegyekkel tarkítva, amelyeket nap mint nap tapasztalhatunk akár magunkon is, ügyes-bajos dolgainkat intézve: az ügyfél méltatlankodik az ügymenet lassúsága miatt, és jogaira hivatkozva próbál hatást gyakorolni a szerinte mindenért felelős hivatali alkalmazottra. Ugye ismerős szituáció? Rejtő „arcátlanul” fordítja ki ezt a helyzetet, az elkövető szájába adva a méltatlankodó szavakat. Külön poén, hogy a szurkáló saját testi épségét félti az éjjeli útonállóktól. Sőt, még neki áll feljebb! A magántulajdon védelmére hivatkozik, amely törvény ezek szerint erősebb, mint a személyiség jogai. Olyannyira, hogy ezzel még az áldozat is egyetért, s végső aduként az orvostudományt dobja be, mint egy mindent ütő kártyát. Az orvos utasítása szent. Ezt előbb-utóbb még az „ügyfél” is belátja:

– Az orvos rendelkezék a saját holmijával, a kés az én műszerem!

– Hm... nehéz ügy...

– Tudja mit? Nekem is van szívem, segíték a bajon. Kiveszem magából a késemet, és beteszek helyette egy másikat. Az is megteszi, amíg a mentő jön.

A szurkáló itt már úgy beszél, mint egy házaló ügynök, aki a vevőjelölt lankadó ellenállását kihasználva úgy tesz, mintha szívességet tenne, és kivételes bánásmódban részesítené áldozatát azzal, hogy hagyja alkudozni.

– Jól van. Csak ne legyen kisebb a kés, hogy jól elzárja a sebet, mert az egészség mindennél fontosabb, és recept az recept, hiába...

– Nyugodt lehet. Egy nagy konyhakést nyomok be helyette.

– Akkor rendben van.

Micsoda abszurd kompromisszum. A gyöngyház nyelű zsebkész helyére egy nagy konyhakést! Érdekes módon, ahelyett, hogy ellenkezne, ez inkább megnyugtatja a sebzett matrózt.

– Forduljon... meg... hopp!... Így...

– Most nyomja bele a másikat!... Gyorsan!

– Ez itt a polcon épp jó lesz, habár csak fanyelű.

– Benne van?

– Fenét!... Hiszen alig vérzik a sebe. Itt, a csont mellett állt meg a penge, a porcok között... A mindenségít, kicsorbult a hegye!

Közeledve a helyzet megoldásához, egyre több fordulattal káprázat el bennünket a rafinált szöveg. Igaz ugyan, hogy az egészség mindennél fontosabb, de a szép kagylónyelű kés kicsorbult pengéjénél talán mégsem. Az „alig vérző” matróz le is szidja támadóját, mintha nem a saját bőréről lenne szó:

– Nyomta volna a húsba, maga kezdő!

– Várjon! Ráteszek egy vizes kendőt... A szvetter egész jól leszorítja...

– Higgye el végre, hogy kés kell bele! A vendéglős tudja. Itt naponta ölnek. Tegye be a kést. Mi az magának?

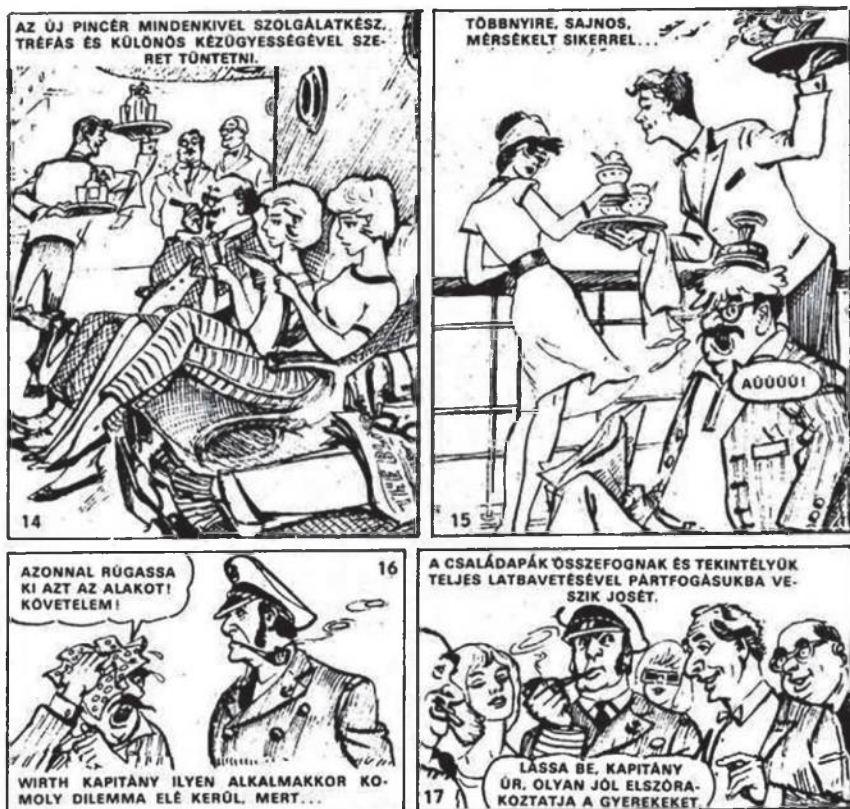
– Nem értek hozzá. Bicskázásért vállalom a felelősséget, de műtétért nem! Kérje meg erre a szívességre valamelyik matrózt. Majd csak magukhoz térnek.

Itt szereplőink – de főként az áldozat – már totális hozzá nem értésről tesznek tanúbizonyosságot. Önmagában abszurdum, hogy kést akarnak tenni egy vérző sebbe. De amikor kiderül, hogy nem is vérzik, és a sérült még mindig ragaszkodik ehhez az észszerűtlen lépéshez, csak

mert a vendéglős azt mondta: íme, a tökéletes, hétköznapi automatizmus. Ha bergsoni kategóriával akarnánk élni: komikus képtelenség. Az „áldozat” gondolkodás nélkül, makacsul ragaszkodik mások ostoba tanácsához, még akkor is, ha ezzel ártana önmagának; csak azért, mert képtelen elrugaszkodni a megszokás kényelmes talajáról, hogy logikáját az életnek megfelelően használja, a megszárt matróz inkább a vendéglősre hallgatna, semhogy józan eszét használva segítsen magán. Képtelen kivergődni az előítéletei által behatárolt, illuzórikus logikai körből. Egyetlen szerencséje, hogy bicskázó barátja nem hajlandó végrehajtani az utasítást, bár inkább a „műtétől” való irtózás,

semmint az észszerű gondolkodás tartja őt vissza a konyhakés behelyezésétől.

A szituáció groteskségét a súlypont váratlan (és többszöri) áthelyezése váltja ki. Rejtő a belénk táplált, tehát „automatizált” értékítélet alól rántja ki a szőnyeget azzal, hogy a fontossági sorrendben a matróz élete és egészsége elé helyezi a kis kagylónyelvű bicska megkerülését és épségét. A párbeszéd gondolatmenete így nézve már nagyon is logikus és következetes, és ez a felismerés – vagy tudat alatti ráismerés – nevetést vált ki az olvasóból. Az olvasó tehát saját magán nevet, amiért automatikusan elvárt valamit, ami pedig az adott „élethelyzet” logikájának nem felelt volna meg.

Korcsmáros Pál: *Pizskos Fred, a kapitány* (részlet)

MERC S ISTVÁN

Íme az ember – sajnós, sajnós, sajnós

Állati antropológia és emberi etológia
Nagy Lajos *Képtelen természetrajzában*

„Életének egész folyamata, egész összetétele az óvatosságnak olyan rémuralmát tenyésztette ki lelkén, hogy azt nehéz volt leráznia. És ez megrontotta minden örömét. Sajnós! Sajnós! Sajnós!

Ez a sajnós szó volt Nagy Lajos legjellegzetesebb és legtöbbet használt szava.¹ Ezzel a részlettel zárul Tersánszky Józsi Jenő keserű, szeretetteljes, anekdotikus természetrajza kor- és művésztársáról. Ilyen jellemzés után azt gondolhatnánk, hogy egy rosszkedélyű, enervált emberrel állunk szemben. De nem. Nagy Lajos (1883–1954) nem volt a gurgulázó hahotázás embere, de még a fel-felfakadó nevetése sem. Ahogyan nem volt a komorság rezzenéstelen arcképe se. „Hallgatott, figyelt, néha elmosolyodott” – mondja Tersánszky idézett visszaemlékezésében. Nagy Lajos nem volt sóltan, humortalan ember. Akinek humora van, mindent tud, akinek humora nincs, min-

denre képes – hangzik a valószínűleg Királyhegyi Pálnak, mások által Peterdi Pálnak tulajdonított aforizma. Ilyetén megfontolás szerint gondolkodhatott Nagy Lajos is. Számára a humor erkölcsi kérdés, magatartásforma.

Az erkölcs egyéni és társadalmi szinten egyaránt ítélet arról, hogy a közösség szempontjából mi hasznos és helyénvaló, s mi hátrányos és elutasítandó. A komikum körébe tartozó, de összefoglaló névvel humorként említett esztétikum is szoros kapcsolatban áll az erkölccsel, a társadalmi felelősséggel. Ebbe botlunk például, ha az ókori filozófia felől közelítünk. „Szókratész néhány követője, például Plátón és a cinikus filozófusok (Kr. e. 5. sz.) számára a komikumnak olyan átható szerepe van, hogy a filozófia gyakorlását jogosan azonosítják a komédiával. A komikus nevetés különböző formái (irónia, szellemesség, szarkazmus, humor) fontos eszközei olyan filozófiai eszmék

1 TERSÁNSZKY Józsi Jenő, *Nagy Lajos = TERSÁNSZKY Józsi Jenő, Nagy árnyakról bizalmasan*, Bp., Magvető, 1962, 263.

Nagy Lajos (PIM)

átadásának, amelyek ellentmondásosnak tűnhetnek, mivel szemben állnak a fennálló társadalmi értékekkel.”² S ebbe botlunk akkor is, ha a modern elméletek felől tekintjük. „Minden emberi megnyilvánulásnak, a kulturális antropológia

által tanulmányozott minden jelenségnek van pszichológiai síkja, s ha azt vesszük tekintetbe, hogy a humornak mi az a legfőbb társadalmi funkciója, amit az egyén individuális pszichológiai szükségletként, motivációként él át, akkor az erkölcs szükségletéhez jutunk.”³

A humornak és az általa kiváltott nevetésnek számos megközelítése és számos motivációja van. De közös ezekben, hogy felszabadít, könnyebbséget okoz, akár érzelmi túlfűtöttséget vezet le. S itt kapcsolódik vissza a humor az erkölcs témájához és Nagy Lajoshoz. Az íróból indulatot váltott ki mindaz, amit észszerűtlennek, logikátlanak látott. Márpedig ha valaki az ideák felől közelít a jelenségekhez, s ehhez még mérnöki tisztánlátása is adatott, annak gyakran kell feloldani valamiképp a vágyott cél és a csúf valóság közti heves érzelmi reakciót kiváltó distanciát. Felháborította őt az emberek önzősége, a mások sorsa iránt mutatott érzéketlenség, a társadalom igazságtalansága, a kiváltságosok

embertelensége, a kiszolgáltatottak kilátástalansága. S mindezeket pontosan megfigyelte, részletekbe menően analizálta, egy kórboncnok precizitásával elemezte. Mindez állásfoglalásra, erkölcsi kiállásra készítette. „Dühödtt indulat és hideg logika együttes ereje teremti meg a szatírárt. Legjellemzőbb példája lehet ennek lankadatlan harca a *közhelyek ellen*, vagy tágabban: a tarthatatlanná állandósult, a hazug közléstípusok és műfajok ellen”⁴ – írja róla Tarján Tamás. A hazugság és a tények közti távolságra a komikum, a humor segítségével képes rámutatni. E távolság láttatására irányuló küzdelem képezi az alapját a *Képtelen természetrajznak*.⁵

Ha a Nagy Lajos életműben szertelen játékosságával, könnyed hangvétellel egyedi szint képviselő, zömében az 1920-as évek első felében keletkezett *Képtelen természetrajz* címen összegyűjtött karcolatok rétegeit nézzük, akkor a külső burkot, egyben a mű kiváltó ötletét azonosíthatjuk a sematikus gondolkodással szembeni ellenérzésben. A szemlélő és megismerő, analitikus gondolkodás tette a szerzőt alkalmassá arra, hogy a megfigyelésen alapuló, de sokszor túlhajtott és ostobaságba hajló természetrajzok nyelvezetét imitálja. E tekintetben humoreszkjei stílusparódiának tekintendők. A XIX–XX. század fordulóján a reál diszciplínák középiskolai penzumának, enciklopédiáinak lényegtelen részekre fókuszáló, szörszálhasogató fontoskodását parodizálja.

2 LYDIA B. AMIR, *A filozófia viszonya a komikumhoz – Újraértékelés*, http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/7782/1/amir_a_filozofia_viszonya_a_komikumhoz_u.pdf Hozzáférés: 2023. 08. 20.

3 KAPITÁNY ÁGNES, KAPITÁNY GÁBOR, *A humor a kulturális antropológiában*, http://real.mtak.hu/17583/2/a_humor_a_kulturalis_antropologiaban.pdf Hozzáférés: 2023. 08. 20.

4 TARJÁN TAMÁS, *Nagy Lajos*, Bp., Gondolat, 1980, 70.

5 A mű részletesebb értelmezését ld. MERCS István, *A tyúknak két lába van, mégis kotlik: Nagy Lajos Képtelen természetrajz című művéről = Nagy az Isten állatkertje...: Állat(ság)ok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben*, szerk. MERCS István, Nyiregyháza, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2019, 144–157.

A karcolatokban gyakran indít valamilyen valós külsődleges jellemvonás megjelenítésével, s ezt fordítja át komikumba. „A strucc a legnagyobb madár. A magassága két méter, de ha emelvényre áll, még több. A strucc nyaka hosszú, vékony és kopasz, hasonlít a csúnya, sovány nők nyakához. A strucc szép fehér farktolait eleinte a saját farán, később azonban a nők fején hordja.”⁶ Avagy „a disznónak négy lába van, testnagyságára nézve akkora, mint egy kis borjú, persze mint egy olyan borjú, amely nem nagyobb egy disznónál”. Az sem ritka kezdet, amikor egy jól definiálható tulajdonságra ad meghökkenítő meghatározást. „A sas ragadozó madár, ami azt jelenti, hogy ha egy sast csirizzel bekenünk, és a falhoz vágjuk, hát odaragad.”

Fontos hangsúlyozni, hogy nem az enciklopédia mint műfaj bosszantja, hanem annak silány, leegyszerűsítő, tudálékoskodó, XX. század eleji változata. Többször reflektál erre. A disznópásztor, akit „a falusiak kanásznak, a városi iskoláskönyvek pedig kondásnak neveznek”. A rendszertani leírások bűvöletében élő XIX. századi tudományoskodás karikatúráját is megfigyelhetjük. A „hátslóról pedig még azt akarom mondani, hogy nem azért nevezik hátslónak, mert háta van, hiszen ezen az alapon hasas lónak is nevezhetnék, márpedig hasas lónak megint csak egészen másféle lovat neveznek, hanem azért nevezik a hátslovat hátslónak, mert a lovas a *hátán* ül. Kivéve persze, amikor lenn hever a lábai alatt, de viszont az ilyen ügyetlen embereket nem vehetjük figyelembe, amikor a lovakat osztályokba sorozzuk”.

A természettudományos enciklopédikus-ság követése történeti hagyományként nem állt messze a szerzőtől. A nyomok a terület atyjáig, Pliniusig vezetnek vissza, de ugyanúgy felsejlenek a középkori bestiáriumok és *Physiologus* (a megjelölés szerző és cím egyben) tradíciói. A szövegszerűség szintjén egyértelműen azonosíthatóak részletek pl. Apáczai Csere Jánostól.

A komikum másik könnyen felismerhető és állandó módozata a nyelvi humor. Nyelvészeti szempontból Nagy Lajos humoreszkjeiben találunk példát a közmondásferdítésre.⁷ Az antiproverbiumokat tudálékoskodó magyarázatokkal egészíti ki. „A lóról van egy közmondás, amely így szól: »A lónak négy lába van, mégis botlik.« Hát ez a közmondás, mint a közmondások általában, nagy marhaság, mert nem lehet mondani azt, hogy *mégis* botlik, hiszen épp azért botlik az ember is, mert lába van, s ha már valaki, vagy valami a lábával botlik, akkor *annál inkább* botlik, minél több lába van; a lábatlan ember például egyet se botlik. Ezek szerint a legjobb dolga van a százlábúnak, mert attól senki sem veszi rossz néven, ha botlik egyet.”

Csata csigával. Gorleston Zsoltár, 1310–1324.
(Add MS 49622, f. 193v. British Library)

6 A műből vett idézeteknél használt kiadás: NAGY Lajos, *Képtelen természetrajz*, előszó NAGY Lajos, Bp., Révai, 1949.

7 Az antiproverbiumok nyelvészeti megközelítésére ld. VARGHA Katalin, T. LITOVKINA Anna, „Viccében él a nemzet”: *Magyar közmondás-paródiák*, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2005.; VARGHA Katalin, T. LITOVKINA Anna, „Hallgatni Arany, beszélni Petőfi”: *A magyar antiproverbiumok ferdítési módjai – formai változatok és nyelvi humor*, Magyar Nyelv 2007/2, 179–199.

Harc a csigával. Marginális illusztráció. 1300–1340
(Royal Ms. 10 E IV, folio 107 recto, British Library)

A két- vagy többértelműség a nyelvi humor egyik sajátos területe, az ironikus felé nyitja meg a szövegeket.⁸ Már a címbe emelt 'képtelen' kifejezés is ilyen játék. A 'képtelen' kettős jelentését használja ki. A természetrajzi könyvek fontos jegye, hogy képekben gazdagon díszítettek. Ilyen volt a XIX. század második felének bestsellere és etalonja, Alfred Edmund Brehm gyönyörűen illusztrált *Az állatok világa* című műve, mely nemzedékek számára nyújtott meghatározó zoológiai élményt.⁹ Mint a műfaj csúcsa, nem ez jelentette alapvetően Nagy Lajos számára a gúny tárgyát. A *milliomos-állat a Nagy „Brehm” új kötetéből* című írásában sem magát a tudós szerzőt, hanem a tőkepénzes emberfaját állítja pellengérré. A zoológus munkamódszerével ír le és tesz neveltségessé egy fikatív, de nagyon is valós; nem létező, de köztünk élő 'élőlényt'.

A 'képtelen' szót a XIX. század második felének értelmező szótára, a Czuczor–Fogarasi elsődleges jelentésben úgy értelmezi, hogy „képek nélkül lévő, képek nélkül szükölködő”.¹⁰ Ha ebben a jelentésben közelítünk a címbe emelt tulajdonsághoz, akkor ezt a gesztust a silány és szájbarárogó didaktikus természetrajzokkal szemben nyújtott követelmények kicsúfolásaként értelmezhetjük. De a 'kép nélkül való' ter-

mészetrajz olyan képtelenség, mint amilyen képtelenségek, hihetetlen és meghökkenítő állítások az írásokban megfogalmazódnak. A képtelenség e szótár meghatározása szerint „oly állapot vagy mineműség, mely minden mértéken vagy

arányon kívül van, mely az ész szabályaival meg nem egyeztethető”.

S itt jön a kettős fordulat, mert valójában Nagy Lajos természetrajzában, leírásaiban hemzsegnak a képek. Nem festett, rajzolt, faragott, avagy régies összefoglalással kifejezve 'írott' képekben mutat hihetetlen bőséget, hanem fogalmi alapon működtetett, fantázia és átélés által életre keltett képekben. A szertelen és pajkos asszociációk a nyelvi képszerűség képfelidéző ereje által életre kelnek. Mozgóképes montázként peregnek belső szemünk előtt. Ez a filmszerű technika korántsem véletlen. „Írói pályája elején *mozgófénykép-dráma* írásával is kísérletezett, sikertelenül. A filmforgatókönyvek stílusa, szűkszavúsága, jellegzetes jegyei azonban nyomot hagytak prózáján...”¹¹

A Czuczor–Fogarasi szótárban a 'képtelen' második jelentése szintén igaz a humoreszkek-re. Eszerint a képtelen „idomtalan, formátlan, mi úgy el van rútitva, alakjából kiforgatva, hogy valóságos képét nem ismerhetni”.

Az ambiguitásnak a címbe szereplő jelzőn túl is gazdag példatárát adják Nagy Lajos természetrajzos karcolatjai. „A lóhoz hasonlít a zebra, egy csinos, stráfos nadrágos állatka, rokona is neki. Hasonlít hozzá továbbá a szamár is, az is rokona neki, nem kell szégyellnie,

8 Vö. SZÖRÉNYI László, SZABÓ Zoltán, *Kis magyar retorika: Bevezetés a magyar irodalmi retorikába*, Bp., Helikon, 1997, 146.

9 Vö. KORSÓS Zoltán, SZÉL György, „Nézd meg a Brehm-ben!": 125 éve született a legendás német természettudós, Alfred Edmund Brehm, *Természet Világa* 2004, 541–544.

10 CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv értelmező szótára I – KÍMÉLYES*, Pest, 1865, 544.

11 TARJÁN Tamás, *Nagy Lajos*, Bp., Gondolat, 1980, 20.

elvégre mindnyájunknak vannak számár rokonaink.” Avagy a „fiatal lúd neve liba, ami annál különösebb, mert a tizenhat esztendőös falusi libákat, ha megöregszenek, nem lúdnak, hanem vén tyúknak nevezik”.

A nyelvi humor körébe tartozik, amikor a klasszikus retorika Arisztotelész által sokra értékelt érvelési logikáját, a szillogizmust fordítja visszájára. „A teve a sivatag hajója. Ebből következik, hogy a sivatag a teve tengere, sőt, hogy a hajó a tenger tevéje.”

* * *

Az író az 1949-ben kiadás előszavában maga is egyértelműsíti, hogy a karcolatok az ember természetrajzát adják. Nem csupán a ráismertetésre használja az embert, hanem a befogadás működéséhez is egy gyarló emberi jellemvonásra alapoz. „Felhasználtam embertársaimnak azt a tulajdonságát, hogy szívesen nevetnek a más rovásán. De kinek a rovására nevettem őket? Bizonyára nem a krokodil, a potyka, a tigris, a nyári meleg, a drágaság és a csillagos ég volt gúnyolódásom tárgya...”¹²

Az írásokban nem csupán a kitalált vagy valós állatok idomtalan képét láthatjuk, hanem legfőképp az ember természetrajzát kapjuk. Nem kell különösebben nagy dioptriás okularé, hogy mindezt meglássuk. „A disznó igen lusta állat, fekvésen és evésen kívül semmit nem csinál, legfeljebb egy kicsit turkálja az orrával a földet, s ezt a műveletet kedélyes rőfögéssel kíséri. Ezenkívül

semmit sem csinál. Az úgynevezett disznóságokat nem ő, hanem az ember követi el. Megjegyezzük itt, hogy ez nemcsak a disznóságokkal van így, hanem a számárságokkal és a marhaságokkal is.” Avagy az „a teve, amelyiknek nincs púpjá, nyomorék, ezt a társai éppúgy csúfolják, mint az emberek a púpos embert.”

Máshol még adekvátabb az állat-ember párhuzam. A tigris ürügyén jellemrajzot készít az emberről is: „erkölcsileg megrovandó a tigrisben, hogy míg a többi állat, melyeket azok a gaz fogaik szintén a vérengzésre utalnak, megelégszik annyi állat megölésével, amennyi a táplálkozásához szükséges, addig a tigris csak úgy ukmukfukk (franciául: l'art pour l'art) megöl ötven állatot is egyszerre. Az öldöklő hajlandóságának e foka miatt a tigris bátran összehasonlítható az emberrel. Az ember ugyanis a táplálkozási szükségletén, azon a kis bablevesen és grízes tésztán felül szokott vérengzeni, mégpedig anélkül, hogy a fogai erre ráutalnák.”

Nagy Lajos nem csupán egyes emberi gyarlóságokat vesz nagyító alá, hanem rámutat a közösség és társadalom léleknyomorító hiatusaira is. A legkülönbözőbb helyeken bukkan fel egy-egy társadalmi visszásságot szarkasztikus stílusban megjelenítő kiszólás. A disznópász-

tor „kihajtja a disznókat a mezőre, s ekkor irigykedve nézi, hogy azok gusztussal eszik a jó friss fűvet, neki pedig se kenyere, se szalonnája”. Avagy „a pincebogár és a városi szegényember közt eleinte némely tudósok hasonlatosságot véltek fennforogni, később azonban más

Vadállatok harca. Breviary of Renaud de Bar 1302-1303, (British Library, BL Yates Thompson 8)

12 NAGY Lajos, *Képtelen természetrajz*, előszó NAGY Lajos, Bp., Révai, 1949, 6.

tudósok kimutatták, hogy ez a hasonlóság nem forog fenn, mert ellenkezőleg, a két brancs között jelentékeny különbség van: a pincebogár szívesen lakik a pincében, a városi szegényember pedig, ha nem is szívtelenül, de legalábbis a legnagyobb fokú muszáj következtében.” A kenguru „Ausztráliában él, mindenestre jobban, mint mi, szegény, üres erszényű és fiainkat nemcsak nem hordó, hanem még elartani sem tudó pestiek. Más földrészen nem is fordul elő, amennyiben pedig még előfordulna, hát eltévedt”.

A kiszólások a vörös és a fehér terror politikai-történelmi légkörére is utalnak. „A nyúl táplálkozáson és szaporodáson kívül állandó félelemmel foglalkozik, ami – tudjuk mindnyájan magunkról – nem tartozik a legkellemebb szórakozások közé. (L. Magyarország, 1919 és 1920).” A gólya leírásában kiemeli, hogy „jó hosszú, gusztusos, szabad választékot engedő nyakáért bátorkodom mindazok figyelmébe ajánlani, akik az élőlények felakasztásában különös passziót találnak. (Kr. u. 1920.)”

S van, hogy az állatrajzok közé illesztve – a képtelenségeket fokozva – teljes társadalmi csoportokat helyez görbe lencséje elé. Ilyen humoreszkek *A milliomos-állat a Nagy „Brehm” új kötetéből; A magyar földbirtokos*. És ide tartozik legkegyetlenebb, az előítéletes-

séget végtelékig karikírozó *A zsidó* című szarkasztikus karcolata is.¹³ „Szinte hiánytalanul megtaláljuk a zsidósággal kapcsolatos részint testi ábrázolásbeli, nagyjából pedig fogalmi jellegű sztereotípiákat, amit az élclapok előszámlálnak.¹⁴ Nagy Lajos ezen karcolatában, illetve az antiszemitizmussal szembenálló más írásaiban végtelékig eltúlzott, irracionális zsidókép hangoztatásával az észszerűség nevében lázad a megbélyegző előítéletek ellen.”¹⁵

Nagy Lajos homorú tükrének fókuszában az ember áll. A könnyednek tetsző, pajkos hangulatú természetrajzokban magunkra ismerhetünk, megláthatjuk aprónak tűnő, de valójában ronda és visszataszító hibáinkat. *Íme az ember*. S ehhez csak Nagy Lajos legjellegzetesebb és legtöbbet használt szavát tehetjük: – *sajnos, sajnos, sajnos...*

Csigával harcoló lovag. 1315–1325 (British Library, MS Yates Thompson 19.)

13 A Nagy Lajos által szerkesztett 1949-es kiadványban nem szerepel.

14 Ld. VÖRÖS Kati, *Judapesti bulváron: A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében*, Médiakutató 2003/tavaszi, 19–43. A gazdagon illusztrált tanulmány az interneten: https://mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavasz/02_judapesti_bulevaron

15 MERCS István, *A tyúknak két lába van, mégis kotlik: Nagy Lajos Képtelen természetrajz című művéről = Nagy az Isten állatkertje...: Állat(ság)ok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben*, szerk. MERCS István, Nyiregyháza, Mórícz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2019, 154.

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

A közvetítést vezeti: Mikszáth Kálmán

Hajdu Péter, aki a mikszáthi humor elemzéséről ír, annak szinte feldolgozhatatlan, az életmű egészére kiható teljességéről szól. „De minthogy a mikszáthi humor maga sem homogén, hanem sok regisztere, változata van, sok műfajban játszik szerepet, teljes tárgyalása a hatalmas életmű árnyalt elemzését igényelné. A humorista image szempontjából azonban döntő jelentősége lehetett országgyűlési karcolatainak.”¹ Vagyis hiába próbálnék néhány oldalon a mikszáthi humor lényegi elemzésére vállalkozni, az előzmények bemutatásán sem jutnék túl.

Bár az igaz, hogy a két pályaindító novellafüzér a meghatározó Mikszáth írói pályájának elindításában, mégis azt kell mondanunk, a parlamenti karcolatok hozták meg számára az egyértelmű és folyamatos olvasói sikert, amely aztán az évtizedek haladásával egyre összetet-

tebb és sokrétűbb lett, mint maga az életmű, amelyet megformált. Sőt, a kedélyes oszágközi beszámolókat időtlenné váltak. „Mikszáth közéleti tárgyú karcolatai aktuális célzatuk ellenére mindmáig frissek és érthetők maradtak (...)”²

Nem kis irodalmi pikantéria, hogy amikor az első karcolata megjelent, Mikszáth még csak *A tót atyafiak* sikerében fürdött. Ez a kötet 1881 augusztusában jelent meg, az első karcolat pedig 1881. szeptember 27-én lát napvilágot. *A jó palócok* pedig 1882 januárjában, s Mikszáth ekkor már rendületlenül ontja parlamenti tudósításait.

Nyilvánvaló, hogy a Pesti Hírlap főszerkesztője jó szemmel látta meg Mikszáthban a tehetséget s az eredetiségre való hajlamot, s valószínűleg akár személyes tapasztalásból, „élőben” is egészen páratlan humoros beszédmódját. Épp órá volt szüksége. Mikszáth később maga is

1 HAJDU Péter, *Humor a századvég íróinál*, 2000 2006/7-8, 36.

2 SZABÓ András Péter, *Fény- és árnyképek*, Valóság 2003/9, 109.

megírta e megbízásának körülményeit, persze jelentősen „regényesítve” azt.³ Történt ahogy történt, 1886-ban már *A tisztelt Ház* címmel egy válogatáskötet is megjelent ezekből a parlamenti élményeiből, Singer és Wolfner kiadásában, Jankó János rajzaival. Majd 1892-ben terjedelmesebb kiadás követte, *Mikszáth Kálmán országgyűlési karcolatai* címmel.

A szakirodalom az eltelt évszázadban feldolgozta már, hogy mi volt az újdonság a karcolatokban. Mennyiben más volt a hangnem, a megközelítés az író korábbi önmagához képest, s mennyiben más a kortársakhoz képest. Előtte régi diáktársa, Törs Kálmán írta ezeket a tudósításokat, amelyek azonban nem sokban különböztek a napilapokban megjelent parlamenti jegyzőkönyvi beszámolóktól. Mikszáth azonnal más utat választott. Ez a humoros, ironikus megközelítés készen állt benne. Keveset emlegetjük a pár évvel korábban keletkezett *Még újabb fény- és árnyképek* című karcolatokötetét,⁴ pedig ezekben az egyes politikusportrék már a közügyek szatírájára készülő írókat mutatják. Sőt, visszaléphetünk a balassagyarmati kezdő újságírói cikkeihez is, amelyekben a humoros szemlélet, a karcolatírás iránti fogékonyság már tetten érhető. S hogy ad abszurdum keressük még az eredőt, ott találjuk az első megmaradt leveleiben az 1870-es évek

Kocsis András Mikszáth szobrán dolgozik, 1961.
Fortepan/Zsivkov Anita, Koós Árpád, Kocsis András

elejéről, amelyeket barátjához, Tersztyánszky Miskához írt, s amelyekben már teljes feyverzetében és összetettségében csillan fel a humora.

Mintha már tíz esztendeje éppen erre a feladatra várt volna, amikor először írhatt beszámolót a parlament napi üléséről. Ez a feladat felelt meg egyéniségének akkor leginkább. Nem volt

meglepve, hogy naiv negyvennyolcassága után váratlanul szembetalálja magát a magyar politikai valósággal, de azért talán egy kis sóhajt elfojthatott magában: hát ez nem az a nagyszerű közélet, amire számítottam, vagy amiről szó volt eddig. Elég kiábrándító szembesülni azzal, hogy amit addig a valóságnak, sőt a valóságon felüli értéknek hittünk, arról egyszer csak kiderül, hogy végtelenül egyszerű, hétköznapi sem nagyon számítható. S hogy erről neki be kell számolni, felismerve azt, „hogy a politika nem az eszmék, hanem az érdekek küzdelme”.⁵ S hogy a fenségestől a nevetségességig valóban oly kicsiny a lépés. Vagy talán a politika a maga meztelen valóságában, közvetlen közletről nézve eredendően tényleg ilyen kiábrándítóan kicsinyes? Hogy ennek ábrázolásához csak egyetlen eszköz lehetséges: a humor, az ironia, a kicsinyítő látásmód? Fráter Zoltán szerint Mikszáth politikai karcolatai úgy is értelmezhetők, mint

3 MIKSZÁTH Kálmán, *A karcolatok története = Mikszáth Kálmán Összes Művei*, Bp., Akadémiai (a továbbiakban: MKÖM), 1987, 66-74., 80.

4 KÁKAY Aranyos No.3., *Még újabb fény- és árnyképek*, Szeged, 1878.

5 FÁBRI Anna, *Választások a régi Magyarországon: Gezetlen és Körtvéyles. Politikai humor Jókai és Mikszáth műveiben*, Bárka 2003/5, 64-65.

„a politika helyének reális kijelölése a magyar társadalomban...”⁶

A sorban álló olvasók

Állítólag – sőt biztos –, amikor Dickens regénye, a *Pickwick klub* éppen soros folytatása megjelent, egy angliai kisvárosban a lakosok nagy része kiment a városka szélére, hogy ott várja a postást, mert már annyira akarták olvasni hőseik új kalandjait.

Más források szerint ez előfordult Magyarországon is. Úgy tudni, a Bontó vármegyében lévő Voglány mezővároska polgári kaszinója előtt már hajnalban sorakoztak az emberek, hogy a *Pesti Hírlap* legújabb számában elsőként olvashassák Scarron tudósítását a T. Házból. Nem mintha az országos politika annyira lenyűgözte volna őket, mert nagyon is jól tudták, hogy Mikszáth Kálmán karcolatának semmi köze ahhoz, ami ott történik. És ez így is volt. Elég összevetni a parlamenti jegyzőkönyveket, hogy lássuk, Mikszáth nem azt írta meg ami történt, hanem azt, ahogyan történt. De ahogyan megírta!

Akkor, az 1880-as években Mikszáth olvasói nem is tudhatták még, hogy valójában az író egy fel nem talált műszaki újdonság varázslatát követte el velük. Élő televíziós közvetítés szakkommentátora, operatőre, riportere volt a karcolatai révén. Olyan megszemélyesítő erővel jelenítette meg a parlamentet és a képviselőket, hogy az gyakorlatilag jobb és hitelesebb volt, mint a majd' évszázaddal későbbi, technikailag tökéletes közvetítés machinációi.

Amit csinált, veszélyes volt. Önmaga vagy karrierje számára nemigen, hiszen soha semmi bántódása nem lett a képviselőtársait bemutató humoros, ironikus, cinikus írásaiból. A veszély

abból adódott, hogy Mikszáth éppen a humoros megközelítése révén egyszerűen mást mutatott meg az olvasóknak, mint amit a hivatalos politika önmagáról akkor felmutatott. Kérdés volt, hogy a politika meddig bírja elviselni a mikszáthi véleményformálást, közbeavatkozik-e?

Ennek egyik bizonyítéka legyen a *Karcolatok* kötet (1892) bevezetéséből egy mondat. Amikor a gyanútlan újságíró először téved be az Ország Házába azzal a szent illúzióval, hogy ez valóban rendkívüli hely, rendkívüli emberek számára, hiszen ez a nemzeti politika, a magyar jelen s jövő kialakításának, megformálásának a műhelye. Ahol annak idején Széchenyi és Kossuth szónokolt, Kölcsey emelt szót, Wesselényi harcolt, Deák ontotta az észet, Klauzál, Eötvös, Szemere minőségű személyiségek valóban a nemzeti akarat és a változások kimagasló alakjaiként vitáztak egymással.

Mikszáth belépett, a meghatottságtól szinte szólni sem tudott. „Szívem megdobbant. Ez hát a nemzet törvényhozása. Ez a szent csarnok. Kéjjel szíttam be a levegőt, mely az ország nagyjainak lélegzeteitől lett olyan fülledtte; szemem gyönyörködve indult meg véges-végig a padokon. Imitt-amott fölbukkant egy-egy ismerős arc, melyet láttam már valami képes lapban. Hogy elméláztam én ezeken! Érdekelt koponyájuk alkata, szemeik pislogása, kezeik mozdulata. Istenem, istenem, mit érezhet a szívében egy ilyen ember, aki az ország oszlopa gyanánt ül itt! Az egyik oszlop éppen aludt.”⁷

Ez az első megszólalása rögtön volt más. Másként hangzott az olvasóknak, akik csak vezércikkekből, vagy jegyzőkönyvi közreadásokból követhették a közel sem izgalmas, történel-

6 FRÁTER Zoltán, *Respect House! A tisztelt Ház a modernségben = Narratíva és politika. Mikszáth újraolvasás*, szerk.

BENGI László, EISEMANN György, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2016, 80.

7 MKÖM 80., 1987, 66-74.

minek nem nevezhető eseményeket. Más nem is tudtak a működésről. Nem ismerték sem a folyosót, sem az üléstermet, a büfét, a gyorsírói irodát, sem a karzatot – semmit. Csak azt látták, ki szólal fel, és mit mond az adott törvénykezési vitában. A magyar közönség csak messziről látta a Sándor utcai országházat, s azt is csak kívülről. Mikszáth most kinyitotta előttük a kaput, s mindenkit invitált a Házba: tessék belépni! Ez itt a magyar politika műhelye, és ők a mi megválasztott vezetőink.

Az egyik példa: a kép

Mikszáth tehát megjelenítette mindazt, ami az ülésteremben zajlott, s ehhez egyetlen eszközt hozott – persze a saját tehetségén és bölcsességén kívül –, a humort. Éppen ennek illusztrálására választottam bemutatóként két részletet *A tisztelt Ház* kötetből. (*Bent a teremben; A szónokok*).⁸ Olyan részleteket, amelyek pontosan megfelelnek az élő közvetítés hatásának: látjuk és halljuk a képviselőket: a kormánypártiakat, az ellenzékieket, a habarékokat, a nemzetiségieket, mindenkit. Mikszáth írásában mindenki él, beszél és mozog.

Az első részlet a parlamenti viselkedést vetíti elénk. Ma már nem ismerjük a szereplőket, de az akkori olvasók sem nagyon ismerték, hiszen, ahogy Mikszáth írta: „Az egyének örökké változnak. Egyik jön, másik bukik. Ma ez van elől, holnap amaz.” Nyilvánvaló, hogy a politikatörténettel foglalkozó szakirodalomból jó néhány személy ismert, de csak a kiemelkedők, a miniszterséghez jutók vagy bármely jelentős közjogi szerepet betöltők. De ők voltak kevesebben, a többség jött, ülésezett, vitatkozott, közbekiabált, manipulált, többnyire kisszerűen.

Mikszáth viszont ezekkel az írói eszközeivel mindegyiket megszemélyesítette, már akikről

írt. Mert azért neki is voltak kedvencei, akik éppen – nem okvetlenül politikai egyéniségük-nél fogva – önmagukban alkalmasak voltak az írói megjelenítésre. Ilyen szempontból néz végig a termen (a kamera mindenkire ráközelít), s mindjárt megtudja a korabeli magyar olvasó, hogy ezek a nemzeti oszlopok mivel töltik az idejüket. Vegyük sorba a látvány egészét, a hatás miatt sorokra, azaz képekre tördelve Mikszáth leírását.

*Jókai regény-korrektúrákat csinál a beszédek
alatt,
Beksics angol szerzőket olvas,
Darányi Ignác cukros mosolyokkal hajlítgatja
fejét ide-oda.
Szomjas, Boross és Iszákovics versenyt ásítóz-
nak,
Bornemisza István idegbántón rázza a lábát,
melyet kilógat a padból,
a kecskeszakállú Tolnay Gábor szemöldöke
fölszalad a homloka legtetejére, Pater Zimán-
di csuklik,
Szerb György úgy néz ki, mintha üveget fúj-
na,
a bagolyarcú Wahrmann élceket farag, s azo-
kat papírcédulákra vetve, körözteti a környé-
ken,
Csernátony félig behunyt szemmel játszik
a monoklija zsinórjával,
Tisza Kálmán pedig úgy pislog ott hátradől-
ve székén, mint egy óriás csörgőkígyó, amely
emészt. [...]]
Hoitsy Pál a csillagokat vizsgálja – persze
a karzatiakat.
Mint a sózott halcsík, úgy vickándozik a kis
cukros baba, Fenyvessy Ferenc, gyönyörködve
nézegeti gróf Andrassy Tivadart, a mintát,
s búsan a piros nyakú Ábrányi Kornélt, az
utódot a díszjegyzőségben.*

⁸ MKÖM 71., 1977, 172-178. és 179-188.

A nagy bajuszú Orbán hol kijebb eresztí egy likkal a nadrágszóját, hol beljebb kapcsolja aszerint, ahogy gyarapszik vagy fogy az animó az oráció alatt.

Majd a kamera ráközelít a miniszterekre s a kép itt is hasonló:

*dús, ólomszín hajában kotorász gróf Szapáry Gyula;
homlokát összeráncolja, szemeit szendén le-
süti, imazsámoly előtt fohászkodnék, gróf
Széchenyi Pál.*

*Táncolva jön át a médiumon a fürge Trefort
és bonbonokat majszol.*

Magát összehúzza ül a vén Pauler.

*Bajuszát pödri a szép, délceg Fejérváry Géza,
fumigatív nézvé a sok cibilt, s mégis bizo-
nyos irigységgel nyárspolgáriás külsejű szom-
szédját, Kemény Gábort, hogy »istenem, mi-
lyen okos ember ez !«*

*Csak egy miniszter van, aki örökké hallgat és
örökké figyel: Bedekovics. Beszéljen Apponyi
vagy Vámos, Istóczy vagy Cselkó Ignác, Jókai
vagy Münnich, ő egyforma áhítatos csodálat-
tal csügg rajtok, előntvén kedves, keleties arcát
az élvezet derűje. Örök rejtély lesz ő emiatt
az utókor előtt, míg végre is úgy fogják meg-
fejteni, hogy bizonyosan nem tudott magya-
rul.*

Gesztusaikban, mozgásukban is közelről közvetíti őket Mikszáth kamerája.

*Honatyának a legszebben fest a hajlott hátú
gróf Csáky László, tisztos kanáriszín szakál-
lával;*

*klasszikus antik arc s érdekes pelyhes fej a hó-
rihorgas báró Liphay Béláé; szerényen lapul
össze helyén a rokonszenves arcú gróf Károlyi
Sándor. Örökösen jegyez a ceruzájával vala-
mit (de a világ sohasem fogja megtudni, mit)
Veszter Imre.*

*Szentgyörgyi úgy néz ki, mint egy megöreg-
edett Amor (de persze nyíl hiányában),
Horvát Boldizsár itt suttog Falk Miksával.
Philemon és Baucis: báró Kemény János és
Szontagh Pál szeretetteljesen bújnak össze.
Gróf Keglevics István a sarkon árulja portéká-
ját (politikai divatkereskedése van),
ott van a nagyok közt a híres Róth Pál, és erő-
sen szuszog, mintha valami nagy terhet emel-
getne.*

A záró poén sok esetben Pulszky Ferenc, a nagy öreg, maga is egykori fontos szereplője a régi nagy időknek, száműzött, Kossuth-barát, hazatérő amatőr tudós, a Nemzeti Múzeum igazgatója, s akit Mikszáth, amikor csak tehet, megcsipkedte, de sokszor nem is kedvesen, s nem is ok nélkül. Itt sem kíméli a tollát, azaz a „kamerát”, hosszan elidőz rajta:

*De a sok lent hullámzó alak közül egy sem
olyan szembetűnő, mint Pulszky Ferenc, a két
habaréki szekció közepén amint aluszéko-
nyan lógazza fejét, mint a kérődző elefánt,
s levegőt zihálva be orrlyukain át. Néha fel-
ocsúdík, s van akkor nagy ijedelem, mert ha
fölkel, mindent támad: a kormányt, a ha-
barékpártot, a szélsőbalt, a nagy adókat, az
antiszemitékat, a zsidókat, sőt megtámadja
még magamagát is.*

A korabeli olvasó tehát Mikszáth jóvoltából nap mint nap „élőben látta” a honatyákat s a parlamenti munkát, mint addig még sohasem. Mintha lassan mindenki közeli személyes ismerőse lenne (rendszerint csak egy választási ciklus erejéig), s a karcolatok böngészése során meggyőződésévé válik, hogy a mikszáthi írónia pontosan arra jó, amire ő is gondol: lehozza a földre a korszakos nagy elméknek tartott honatyákat (már maga a kifejezés is parodisztikus), s nemhogy hétköznapivá válnak, hanem éppen jelentéktelenné is.

A másik példa: a hang

A másik részletben pedig Mikszáth „hangosítja” a közvetítést. Most már nemcsak látjuk, de halljuk is őket. Mikszáth most sem fogalmaz terjedelmesen, gyakorlatilag egy-egy hangutánzó kifejezéssel állítja mikrofon elé őket, de úgy, hogy mindenki jól hallja szerte az országban. Hasonlatait pedig otthonról, falusi emlékeiből hozza, azokat az eszközöket és zajokat idézi fel egy-egy szónoki hangra reflektálva, amelyeket a ház körül, a kertben, a szklabonyai utcán maga is hallott.

Túl vékony hang jutott osztályrészeül az izmos tehetségű Beöthy Ákosnak, de mégsem hápog úgy, mint Pulszky Ágost, akihez képest még Rohonczy Gedeon is csak kedvesen selypít. A kukorica-morzsoláshoz hasonlít a Madarász József hangja, a tormareszeléshez Csanády Sándoré, a köpüléshez a Törs Kálmáné, a keréknyikorgáshoz a báró Kemény Gáboré. Leckét mond fel gróf Széchenyi Pál kenetes hangon; Trefort pongyolán, akadozva beszél, kézzel-lábbal hadonázva s a fejével kapkodva. Báró Fejérváry Géza kitűnően tudja eltalálni a kaszánya-hangot.

Mindezt pedig összeköti a szónokok és szónoklatok bemutatásával. Végző megjegyzése itt is egy frenetikus poén:

A legszerencsétlenebb orátor a rokonszenves Veres József, akinek egy szép beszéde után elragadtatva kiáltott fel Éber Nándor: »Istenem, beh gyönyörű!«. S ezután senki sem merte többé dicsérni, mert kisült, hogy a szegény Éber Nándor már akkor örült volt.

A helycsere

Mindezeket Mikszáth felülről látta és hallotta. Vagyis a karzatról, az újságírói helyéről. Hiszen az 1886-ban megjelent kötet az addigi parlamenti élményeinek, kisebb-nagyobb írásainak jórészt átdolgozott változata. 1881-től öt esztendőn át figyeli a képviselői padokban ülők mindennapjait, politikai szereplését, emberi gesztusait, egymás közötti viselkedési normáit, viszonyukat a hatalomhoz. „Lassankint úgy kezdtem tekinteni az egész parlamentet, mint ha annak összes mozgó és cselekvő alakjai az én kedvemért élnének és beszélének.”⁹

Egy esztendő múlva, azaz 1887-ben pedig ő is beül a terembe, vagyis pályatársa lesz kortársainak. Június 18-án választották meg Illyefalván képviselőnek,¹⁰ s marad ő is honatya egészen haláláig. Ellenzéki újságíróból kormányparti képviselő lett. Most már maga is érzékelhette, mennyiben változott a viszonya a politikához, a döntéshozókhoz, a döntési mechanizmusokhoz. Nem kellett hozzá sok idő, hogy az addigi kételyeiből, a humor mezébe burkolt értékítéleteiből teljes illúzióvesztés legyen.

Bárhogyan történt is a továbbiakban, az életmű meggyőzően igazolja azt, amit az író maga így fogalmazott meg: „Hízeleg a tudat, hogy azt mondhatom az illusztris és nem illusztris szónokoknak, az akkori nap hőseinek: Íme a ti beszédeitek már elenyésztek, de az, amit én írtam róluk, az még megvan.”¹¹ S mint látjuk, tapasztaljuk: a karcolatok olvasmánynak még ma is megmaradtak.

9 MIKSZÁTH Kálmán, *A karcolatok története* = MKÖM 80., 1987, 72.

10 PRAZNOVSZKY Mihály, *Mikszáth erdélyi képviselő lesz* = Uő, *Az öreg batár utasai*, Horpács, Mikszáth, 1997, 57-68.

11 MKÖM 80., 1987, 67.

PAÁR ÁDÁM

Komikus romantika

A humor szerepe Jókai és Verne műveiben

A 19. század a romantika időszaka Európában, amelyet az irodalomtörténet az utolsó nagy korstílusként tart számon, vagyis olyan irodalmi-eszmei irányzatként, amelyik hatással volt egy adott kor teljes kultúrájára és életérzésére, a kultúra egységének 20. századi nagy „széttöredezését” megelőzően. A romantikát általában bizonyos műfajok túlsúlyával, népszerűségével szokás jellemezni (a nagyregény, a nemzeti eposz), vagy a fölfokozott érdeklődéssel olyan témák iránt, amelyek reflektálnak az egzotikum iránti kíváncsiságra, az elvágódás érzésére, mind földrajzilag, mind időben (a Kelet, régi korok, különösen a középkor). A romantikával kapcsolatban a szenvedélyesség, a kalandosság, a sejtelmesség, az irracionalitás, a misztikum, a borzongás fogalmak juthatnak eszünkbe.

Kevésbé szokták hangsúlyozni azt, hogy a romantika szívesen élt egyes karakterek és situációk esetében a helyzet- és jellemkomi-

kum adta művészi jellemzéssel. A romantika kedvelt regény- és elbeszélésműfajai – mint a scotti történelmi regény vagy az Edgar Allan Poe-i bűnügyi és horrornovella – esetében először nem asszociálunk a humorra. Pedig a humor, a nevetés képes föloldani a feszültséget, ez az egyik funkciója az ókor (Arisztophanész, Plautus) óta. Másrészt a humor bizonyos fajtái, mint az irónia vagy szatíra, gyakran megsemmisítőbb, mint bármely patoszos bírálat. Ráadásul a középkorban és kora újkorban is létezett egy sajátos nevetéskultúra, ahogyan azt Mihail M. Bahtyin kifejtette a *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* című művében, így tehát a romantika támaszkodhatott egy régi hagyományra, amely humorforrásként szolgálhatott a középkorkultuszban élő romantika számára.¹

Tanulmányomban két romantika korabeli szerző humor-repertoárját mutatom be. Jókai

¹ BAHTYIN, Mihail, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, Bp., Európa, 1982.

Mór (1825–1904) helye a magyar irodalmi kánonban megkérdőjelezhetetlen, és mai napig vele jellemzik a tantervek a romantikus stílusú magyar nagyepikát. Ugyanakkor az irodalomórán ritkán kerül szóba a heroikus, reformkori szabadsághősöket teremtő Jókai mellett a humoros Jókai. Tanulmányomban arra töreksem, hogy bemutassam, hogyan lehet illusztrálni a humort Jókai írásművészetében. Jules Verne-t (1828–1905) pedig világirodalmi referenciának választottam, egyrészt, mert a francia romantika utolsó nagy alakja, tehát Jókaihoz hasonló a szerepe a francia irodalomban, másrészt kortársa volt a magyar szerzőnek, és életpályája sok ponton hasonlóságot mutat Jókai életútjával. Ezért azzal az előfeltevéssel éltem, hogy a két író sok szempontból hasonló módon és célból használta a humor eszközt.

Jellemkomikum és szerep

A romantikus regény egyik jellemzője, hogy az újságok folytatásokban közölték ezeket. Ennek velejárója, hogy az íróknak állandóan fenn kellett tartaniuk az olvasó figyelmét. A feszültség, a borzongás, a lélegzetelállító fordulatok mellett a szerethető, derűsen ábrázolt jellemek, akár társadalmi vagy foglalkozási csoportok reprezentánsaként, alkalmasak voltak arra, hogy bizonyos mértékig azonosulást keltsenek az olvasóban, ezzel szintén hozzájárulva a figyelem fönntartásához. Hiszen a kedélyes hősök gyakran kisemberek, akik közelebb állnak esetlenségükkel, szórakozottságukkal, gyakran

csetlő-botló viselkedésükkel az átlag olvasóhoz, mint a lobogó, kiemelkedő, nagy hősök. Természetesen más eset, amikor nem a finom ironia jelentkezik, hanem a szatíra (az aránytorzítás, a kicsinyítés és túlzás), vagy éppen a maró gúny. Előbbi a pozitív, utóbbi a negatív jellemű (helyzetű) szereplők jellemzésének írói eszköze.

Jókai, éppúgy, mint később Mikszáth Kálmán, előszere-tettel mutatta be a köznemesi világ fonákságait oly módon, hogy egy-egy jellemet fölruházott a köznemesi politikai kultúra – korukban már széles körben bírált – jellegzetességeivel.² *A kőszívű ember fiai* Tallérossy Zebulonja, csakúgy, mint Mikszáth a *Nosztly fiú esete Tóth*

Marival Kopereczky Izsák Izraelje, nemcsak anekdotába illő figura, hanem általa jól lehetett karikírozni a nemesi világ néhány kulturális jellegzetességét: a magyar nyelvet szóvirágokban kicsavaró szónoklást, a pátoszos hangnemet és a túlzásba vitt közéleti szerepvállalást. Jókai előszeretettel alkalmazta a fekete humort az olvasóval való összekacsintásra. Tanulságos példa *Az új földesúr* kezdő jelenete, amelyben az idős Garanvölgyi Ádám '48-as érzületre rezonáló mondatai fekete humorral keretezik a passzív ellenállást:

„*Cogito; ergo sum*”. (*Gondolkozom; tehát vagyok.*) Tehát, ha „non cogito”, akkor „non sum.” Én pedig mátul fogva nem gondolkozom semmit, híreszteljétek ki, hogy meghaltam. Meglehet ugyan, hogy élek, hála a komáromi kapitulációnál kezembe nyomott geleitscheinnak [ti. menlevélnek – P. Á.]; s dacára annak a muszka

Karl Klic, Carl Angerer: Jókai karikatúra. 1873 (Wien Museum Online)

2 Ld. a témában: SZALAY Károly, *Humor és satíra Mikszáth korában*, Bp., Magvető, 1977.

lándzsának, amely Szebennél az oldalamba törött; hanem én egyáltalában nem tudom megmondani az okát, hogy miért, és különösen, hogy miért tovább, mikor a fű éppen olyan szépen kinő, ha én nem nézem is, s az idei termés tökéletesen úgy elfogy a maga útján, mintha én nem segíteném is fogyasztani.³

Ugyanebben a regényben egy szuszra megkapja a magáét az ál-Petőfi 1849 után népszerű karaktere és a bécsi udvar besúgója. E kettőt Jókai egyesíti „Marczián Richárd” – eredeti nevén Straff – alakjában, aki magát bujdosónak kiadva kéredezkedik be Ankerschmidt lovag házába. Az ebédnél Straff előadja hőstetteit, és Jókai ironiával, sőt kitörő humorral von párhuzamot az ál-bujdosó étkezése és a nagy hangon előadott hőstettek között:

A hős csakugyan jónak látta artilleriai [ti. tüzéségi – P. Á.] tanulmányait a májgombócokkal folytatni, amikből öt-hat által találtatva sem esett el. Az így támadt néhány percnyi hallgatás egyúttal jellemezhető csendes neheztelését, önfeláldozásának tagadólagos fogadtatása miatt.⁴

Jókai műveiben a szereplők nevei önmagukban is humorforrások. Tallérossy Zebulon és Mindenváró Ádám *A kőszívű ember fiaiban*, Drávakeresztúri Görömbölyi Bernát alispán a *Névtelen várban*, Dárdai és Csoborhegyi Malabárdi Xavér Ferenc *Az elátkozott családban* a rangjukhoz és anekdotázó hajlamukhoz illő nevet viselik, és a nevük már önmagában mosolyra fakasztja az olvasót.

Míg Jókai műveiben a magyar megyei hivatalnokok és köznemesek a kedvelt alanyai az ironiának és a szatírának, az osztrák vagy aulikus (császárhű) hivatalnokok pedig a gúnynak, Verne elsősorban a tudósokat ábrázolta humoros színezettel. Jacques Paganel külseje és

színre lépése a *Grant kapitány gyermekeiben* is mosoly csal az olvasó ajkára:

Magas, szikár és sovány, negyven év körüli férfi lehetett, nagy fejű, hosszú szárú szöghöz hasonlított (...) Arckifejezése értelemre, jó kedélyre vallott. Nem, nem hasonlított azokra a viszsztatasztóan komoly emberekre, akik sohasem nevetnek, akik ürességüket rejtik a komolyság maszkja mögé. (...) Könnyedsége, fesztelensége világosan mutatta, hogy az ismeretlen jó oldalukról nézi az embereket és a dolgokat egyaránt. Még mielőtt megszólalt volna, látszott, hogy beszédes, de főleg szórakozott, mint azok, akik nem látják, amit néznek, nem hallják, amit hallgatnak. Útisapkát viselt, erős, sárga cipőt lábszárvédővel, barna bársonynadrágot, hasonló anyagból készült kabátot, melynek zsebei számtalan notesztől, naptártól, füzettől, tárcától és csomó más haszontalan dologtól duzzadtak.⁵

Verne sokat tett azért, hogy a „szórakozott tudós” karaktere népszerű lett az irodalomban (majd a filmművészetben), aki a komikumot szolgáltatja a lélegzetállító kalandokhoz. Emellett az angol úriembereket is szerette megcsipdesni, de ez már átvezet bennünket a nemzeti sztereotípiák 19. századi ábrázolására.

Nemzeti sztereotípiák a túlzás és kicsinyítés tükrében

A humor alkalmas egyes személyiségek, karakterek, vagy éppen csoportok jellemzésére – s ez utóbbiban a népek, nemzetek éppúgy szerepelhetnek, mint a társadalmi, foglalkozási csoportok. A 19. században, a nemzeti eszme megszületésének idején érthető volt, hogy az irodalom egyfajta nívós propagandaszerepet

3 JÓKAI MÓR, *Az új földesúr*, Bp., Szépirodalmi, 1962, 5.

4 *Ua.*, 37.

5 VERNE, Jules, *Grant kapitány gyermekei*, I, Bp., Unikornis, 1997, 44-45.

játsszon, a saját nemzet vélt vagy valós érényeinek kidomborításával, és a rivális népek, nemzetek lebecsülésével. Jókai pozitív hősei az esetek többségében magyarok, s a más nemzetiségű szereplők hozzájuk képest értelmeződnek. Verne leginkább pozitív színezettel ábrázolt hősei (ha nem is mindig a főszereplők) franciák, Sienkiewicz hősei lengyelek, Emilio Salgarié olaszok, és így tovább. A nacionalista diskurzus visszavetítése a múltbéli, történelmi konfliktusokba lehetőséget adott a fenti szerzőknek arra, hogy úgy mondjanak véleményt az általuk valamiért riválisnak tekintett nemzetekről, hogy aközben ne engedjenek teret az idegengyűlölő sovinizmusnak. Kevésbé elemzett, hogy a fekete humor mekkora szerepet játszott az irodalmi nemzetkarakterológiai fejtegetésekben.

A szerzők szívesen nyúlnak ahhoz az eszközhöz, hogy a kicsinyítés és túlzás által lefokozó módon ábrázolják a rivális nemzet képviselőjét, ezzel kisebbitve annak jelentőségét. A 19. század olvasója persze elhíhette a könyved, vidám történetről, hogy valóban kollektíven jellemzi az adott népet. A klasszikus nemzetkarakterológiai jegyek mindig hálás témát jelentettek: ezeken keresztül úgy lehetett bírálni a népeket, hogy mégsem válik a kritika gyűlölködéssé. Ismét tapasztalhatjuk, hogy a humor képes enyhíteni, oldani a feszültséget, legalábbis akkor, ha nem vesszük készpénznek az írók szavait.

Jókai és Verne műveiben közös, hogy a németek, illetve a magyar szerző esetében a németként ábrázolt osztrákok, pontosabban osztrák-németek gyakran (illetve Verne-nél szinte mindig) negatív, de legalábbis kritikával kezelt szereplők. Verne számára a német és angol a két ellenfél, de míg a németek többnyire fenyegető, nagyhangú szereplők, addig az angolokkal szemben az ironia és satíra eszközével él: a *Nyolcvan nap alatt a Föld körül* Phileas Foggja minden elemében a sztereotip angol viktoriánus úriember eltúlzása, aránytalanná növelt pedantériájával és pontosság-mániájával.⁶ Az ábrázolás módjában tükröződik Verne és Jókai hazájának eltérő geopolitikai státusza, valamint a nemzet és állam viszonya. Verne egy európai nagyhatalom polgáraként megengedhette magának az éles, sötét tónusú ábrázolást a németekkel, illetve a túlzást az angolokkal szemben, hiszen ezért nem érthette jogi inzultus, míg Jókainak magyar nemzetiségüként élve a Habsburg Birodalomban, majd az Osztrák–Magyar Monarchiában egyensúlyoznia kellett. Utóbbinak kézenfekvő volt a komikum mint a nemzeti és birodalmi szempont konfliktusának elkerülésére szolgáló eszköz. Jókai számos regényében tollhegyre tűzte a Habsburg-adminisztrációt, karikírozva annak nehézségét, inkompetenciáját (*Az új földesúr*, *A löcsei fehér asszony*).

A magyar szerzőknek viaskodniuk kellett azzal a kihívással, amit a nemzetiségi kérdés jelentett. A legnagyobbaktól – így például Jó-

Jules Verne: *80 nap alatt a Föld körül*, 1873. Francia kiadás. (Collection Hetzel)

6 BERENCZ János, *Verne kislexikon*, Bp., Pallas Stúdió, 1997, 60. PROCHASKA Ferenc történelem-földrajz szakos tanár elemezte Verne nemzetábrázolását: *Uo.*, 148. Fogg jellemzése: VERNE, Jules, *Nyolcvan nap alatt a Föld körül*, Bp., Unikornis, 2002, 7-9.

kaitól és Mikszáth Kálmántól – távol állt mindenfajta gyűlölködés. Ugyanakkor a túlzás és kicsinyítés eszköze megtalálható a nemzetiségek ábrázolásában. Mikszáth jóindulatú kedveskedéssel ábrázolta a szlovákokat, Jókai a románokat, általában a nemzetiségi parasztságot. Ugyanakkor Jókai gyakran iróniával kezelte a nemzetiségi lakosság egyes hagyományait, a finom, 19. századi magyar kultúrfőlény magaslatáról. Az *arany ember* egyik jelenetében a szerb határőrök fenyegetik Timár Mihályt és hajóslegényeit, ha náluk eltemetik a halott Ali Csorbadzsit. A határvidéki szerb lakosság retteg a vámpiroktól, és Jókai a szájukba adja, hogy „jövő esztendőre vámpír lesz az ily módon eltemetettből, aki mind magába szívja az esőt és a harmatot.”⁷ A romantikára jellemző néprajzi érdeklődés érintkezik itt az elmaradottság bírálatával, a liberális nemességből származó Jókai részéről. Hasonló ábrázolás mutatható ki a szlovákok iránt Mikszáth Különös házasságában, ahol az író azzal karikírozza a szlovák béresek tudatlanságát, hogy megeszik a Fáy István által vásárolt holland tulipánhagymákat.⁸ A két író tehetségét mutatja, hogy ezek a megjegyzések nem bántóak, mert az ábrázolást átszínező humoros szóhasználat sokat enyhít azon az előítéleten, amely szerint a nemzetiségi parasztember eleve csak tudatlanként jelenhet meg.

Jókai és Verne a humor révén mondják el véleményüket sokszor egyes államok politikai berendezkedéséről. Az *Afanázia* című regényben Benyovszky Móric tanítja franciára a kamcsatkai orosz kormányzó lányát, és mesél hazájáról. Afanázia mindent elhisz, a forró nyártól kezdve az alföldi gabonamezőkig, de azt már nem hiszi el, hogy szerelmese hazájában minden nemesember szabad, és oda utazik, ahova akar, és uralkodója nem fogathatja

el, lázadás veszélye nélkül. Afanázia nem hiszi el az országgyűlés létezését sem. Amiben az a humoros, hogy egy, a korabeli magyar olvasó számára (és a mai magyar olvasó számára is) köztudott, nyilvánvaló szokást és intézményt kérdőjelez meg, teljesen őszintén, naivitással. Ez szomorkás mosolyt csal az olvasó ajkára, ha összeveti a lány naivitását a Jókai által bírált cári önkényuralmi viszonyokkal. Általában véve igaz, hogy ami Verne műveiben az angol, az Jókainál az orosz: félelmetes katonai nagyhatalom, amelyből azonban hiányzik valami (Angliából a franciák könnyedsége, vidámsága és eleganciája, Oroszországból a magyarok szabadságszeretete és rendies veretű parlamentarizmusa), és e hiányosság mentén meg lehet fricskázni a nagyobb hatalmat.

Összegzés

Mint látható, Jókai és Verne egyaránt alkalmazták a humor önmagában sokszínű eszköztársaságát egyes társadalmi, foglalkozási és nemzeti csoportok jellemzésére. A pozitív figurákat mindig iróniával kezelték, míg a maró szatíra a negatívan ábrázolt karakterek / csoportok jellemzésénél érhető tetten. Érdemes az irodalomórán fölhívni a figyelmet arra, hogyan ábrázolja Jókai regényeiben a köznemeseket, az udvarhű hivatalnokokat és a nemzetiségi lakosságot, és melyik regényében melyik viseli magán az ironikus vagy szatirikus jellemzés jegyeit. Mindebből lehet következtetni arra, hogy Jókai hogyan viszonyult életének egyes szakaszaiban egyes rétegekhez (például menyinyire eltérő a reformpárti és az udvarhű figurák jellemkomikumai), vagy egyes nemzetiségekhez. A humor irodalmi elemzésében a Jókai-opus bőven tartogat még kiaknázatlan lehetőségeket.

⁷ JÓKAI MÓR, *Az arany ember*, Bp., Akkord, é.n., 95.

⁸ MIKSZÁTH KÁLMÁN, *Különös házasság*, II, Bp., Akadémiai, 1960, 8-9.

KELECSÉNYI LÁSZLÓ ZOLTÁN

Játék, humor, komikum Petőfi verseiben

A humor a visszásságokra derűs elnézéssel való szellemes reagálás. Kedélyes fölény a negatívumokkal szemben, tréfálkozó megbocsátás az értékhiány elfogadásával. A szellem játéka, szabad mozgása. A szót a latin nyelvből vettük át, ott a „humor” eredeti jelentése „nedv”. Az antikvitás úttörő orvostudósai ugyanis úgy sejtették, hogy az ember lelkiállapotát a testnedvek alakítják.

A humorral a furcsának látott jelenségekre reagálunk. Sajátos változat: magában a jelenségben nincs visszásság, csak az öncélúan viccelődő ember láttatja azt ellentmondásosnak. Hasonló jellegű a szóvicc is: játszadozás a szóalakokkal és a jelentésekkel.

A humorral rokon, de magasabb rendű fogalom a komikum. Tágabb értelemben ugyan komikusnak is nevezhetünk minden nevetséges jelenséget, de ez a fogalom az esztétikában született meg. A komikum olyan esztétikai minőség, azaz kifejezés- vagy ábrázolásmód, amely révén értékhiány vagy álérték lelepleződik le. Alapja a nem végzetes hiba, a meg nem felelés, az elke-

rülhető rugalmatlanság, gépiesség (Bergson), az észszerűtlenség, illetve a pozitív érték eltitkolt hiánya. Önmagában nem okoz a hibát elkövetőnek sérelmet vagy fájdalmat, de a komikus jelenséggel, személlyel szemben fölényt érzünk, és ezt kinevetéssel fejezzük ki. Mindennek lényegét már Arisztotelész is megfogalmazta: „*A nevetséges [...] valami hiba, vagyis fájdalmat és így kárt nem okozó csúfság.*”

A humorral és komikummal rokon látás- és közlésmódok még a *gúny* (a hibát elítélő kinevetetés, gyakran csúfolással); az *irónia* (rejtett gúny, ezért vagy enyhített, vagy metsző); a *szatíra* (a humor ellentéte, kinevetető leleplezés, bár gyakran visszafogottan; Horatiusnál műfaj volt); a *szarkazmus* (kíméletlen, maró gúny); a *groteszk* (össze nem illő minőségek kapcsolódása, pl. ami ijesztő és egyben nevetséges is). Említhetjük még a *tragikomikumot*, ebben a komikumhoz társult minőség, a tragikum: visszafordíthatatlan értékpusztulás.

Humor (és komikum) a mindennapjainkban is bármikor felbukkanhat. Írott formában

is, sőt a szépirodalomban, azaz a művészi szövegekben is, ekkor azonban sosem öncélú, hanem a műalkotás értékfelmutató vagy -értvényesítő szerepéhez járul hozzá. Például Petőfi Sándor költészetében, főként a pályája első éveiben, amikor a magyarországi irodalomban uralkodó irányok: a gyengülő klasszicizmus, a szentimentális almanachlúra, a bontakozó romantika és a stiláris népiesség.

Ő azonban a korlátokkal nem törődött. Lírájának alapvonása a közvetlen személyesség, ennek érvényesítésére vállalkozott. A dal jegyében indított el költészeti forradalmat.

Az Athenaeumban megjelent *A borozó* című versével lépett be az irodalmi közéletbe 1842-ben, 19 évesen. Ennek első strófája:

*Gondúzó borocska mellett
Vigan illan életem:
Gondúzó borocska mellett
Sors, hatalmad nevetem.*

Már ebben a versében is egyes szám első személyben szólal meg, de önmagáról egy részegeskedő ember képét festi elénk, ami nem felel meg a valóságnak, még akkor se, hogyha ismerjük a „Borozgatánk apámmal” kezdetű, *Egy estém otthon* című költeményt is. Tudjuk, hogy Petőfi Sándor szervezete nem bírta volna a sok italt. Egy másik karaktert formál meg tehát itt, szerepet játszik, egy tipikus karaktert formál meg. A vers műfaja helyzetdal, más szakszóval alakrajz.

A *borozó* a valóság minden problémája elől a borivásba menekülő ember nézeteit verseli meg. A költemény összesen öt strófája ugyanazt mondja, ismétleteti, a borivást dicsóíti más-más indítással, variációkkal. A költő – nagy lendülettel, erős túlzásokkal – egy korhely férfit alakít; az ő életvitelét nem fogadjuk el, fölötte állónak érezzük magunkat, dicshimnuszát a borozásról megmosolyogjuk. Erősítheti a hatást, ha versben a romantikus világ-

megvetés melankolikus-humoros kifejezését is érezzük. A vers utolsó sorai azonban megzavarhatják a humort, és a hatást tragikomikussá alakíthatják:

*Még egy korty – s nevetve dülök
Jégöledbe, temető!*

Nem véletlen, hogy ez a hetyke tónusú bordala felkeltette az irodalmi közélet figyelmét. A bordal később is fel-felbukkan Petőfi életművében. A tetőpontot az *Ivás közben* képezi (1844 végén), amelyet olvasva a részegségtől csukladozó hanggal, akadozó beszédmóddal kell társítanunk.

Petőfi a jellemformálás terén továbblép 1843-ban a *Befordúltam a konyhára...* című költeményével. Itt is egyes szám első személyű a beszédmód, de a költő itt is szerepet alakít: ez a műfaj is helyzetdal.

Az első strófa már jelzi, hogy a vers szereplője zavart tudatállapotban van:

*Befordúltam a konyhára,
Rágyújtottam a pipára...
Azaz rágyújtottam volna,
Hogyha már nem égett volna.*

A szöveg játékos, öntörvényűen szabályos. Az első két sor ikersor, egy-egy ugyanolyan hosszúságú ige és határozó alkotja őket, ugyanazokkal a toldalékokkal. Az így éreztetett egyhelyben topogás további jelzése lesz a következő versszak elején az „éző pipa” további szerepeltetése, amely kép a záró szakaszban újra felbukkan, ott már társulva az „alvó szív” párhuzamával, azaz ellentétével. Érdekes szóalak a népies ragozású „konyhára”: a parasztházak tipikus szerkezetét is sejteti, a konyha általában csak külön kis melléképület.

Még egy bravúr: a csúcsponton az „Aligha meg nem igézett!” felkiáltás a tudatosodás kezdetét jelzi, de még körülményes stílussal,

a szavakat még mindig keresgélve. Az utolsó (a harmadik) versszak pedig utólag okát adja a tévovásznak: ekkor tudjuk meg, hogy a beszélő itt egy parasztleány, aki épp most esett szerelembe. Hősünk rokonszenves, az esetlenségét megmosolyogjuk, de elnézzük.

A *Deákpályámban* (1844) az ekkor 21 éves Petőfi a saját diákkorának emlékeit idézi fel. Stílusát tekintve úgynevezett makarónivers, a nyelvek keverékéből. Az oktatás nyelve ugyanis a XIX. század közepén a magyarországi középiskolákban még mindig a latin volt. A versvilág már az első strófában kialakul:

*Diligenter frequentáltam
Iskoláim egykoron,
Secundába ponált mégis
Sok számár professorom.*

Mind az öt latin vendégszó (az ugyancsak öt magyar mellett) az eredeti latin helyesírással szerepel, bár némelyik magyar toldalékkal: a „ponál”-ban a „pono” (’tesz, helyez’) latin szó is magyar ragot kap. A „diligenter” jelentése „szorgalmas”. A hatás tehát szatirikus. Az összkép: a magyar kultúra és a latin nyelvű oktatás ellentéte Magyarországon feloldhatatlan.

*A Megy a juhász számáron... (1844) alakja is népi figura:
Megy a juhász számáron,
Földig ér a lába;
Nagy a legény, de nagyobb
Boldogtalansága.
[...]
Elkeseredésében
Mi telhetett tőle?
Nagyot ütött botjával
A számár fejére.*

Az első két sor vicces képet ábrázol, de a folytatás lefagyasztja a mosolyunkat. Tragikomikum születik ugyanis: a juhász butuska

kisember, amikor a szerelme meghal, a sorscsapást nem tudja kulturáltan leereagálni. Nem érezhetünk azonban fölényt: ő nem tehet a szellemi képzetlenségéről.

A vers műfaja életkép: a költő a paraszti világ egy történetét meséli el, epikus versben, de karaktert is formálva.

*Az Ezrivel terem a fán a meggy... (1844)
első strófája:
Ezrivel terem a fán a
Meggy...
Feleségem van nekem csak
Egy;
De mikor még az az egy is
Sok!
Előbb-utóbb sírba vinni
Fog.*

A verskezdés Petőfire nagyon sokszor jellemzően itt is egy természeti kép, amelyhez hasonlósággal kapcsolódik a versvilág. A második mondattól tudjuk meg, hogy most egy házas parasztember szólal meg. A feleségéről panaszkodik, de az elviselhetetlenséget mókázással próbálja csökkenteni. A szöveg játékoságát a ritmus festi alá, kivételes hatóerővel. Egy versmondattal 4-4-1 az ütemek szótag-száma, de a két teljes négyszótagú egység után az egyetlen szótagú zárószót Petőfi külön sorba teszi, ezzel nagyon erős hangsúlyt rak rá, és csattanóvá alakítja. Az itt felcsengő rímek jellemzően tiszta rímek.

Az irodalmi hagyományok egyik alapműfaja az eposz. Petőfi *A helység kalapácsa* című alkotásával (1844-ben) nem hazudtolja meg önmagát; komikus eposzt ír, sziporkázóan szellemes stílusparódiát. Kezdeté:

*Szeretnek az istenek engem,
Rémítő módra szeretnek:
Megajándékoztanak őket
Oly ritka tudóval,*

Mely a csatavészek
Világrendítő dúlakodásait
Illendően elkurjantani képes,
S melyet tőlem minden kántor irigyel.

Az eposz eredetileg, az ókori példák alapján; kötött formájú nagyepikai mű, amely egy kivételes képességű, természetfölötti erőktől támogatott hősnek egy egész nép életében döntő fontosságú hőstettét beszéli el. Itt pedig egy falusi templom áhítatának egy (mindennapos?) kocsmai verekedésről olvasunk; az ellen-tét brutális.

Az eposzhoz kellékek tartoznak. Petőfi azokkal is eljárszik, rendre a fonákjukra fordítva őket:

1. invokáció (segélykérés pl. a múzsától): helyette a költő pökhendi önmagasztalását olvassuk;
2. propozíció (a téma megjelölése): a „hős” bemutatása csatolódik a szatirikus invokációhoz;
3. in medias res (az expozíció késleltetése): máris egy templomban vagyunk, véget ért egy mise;
4. enumeráció (seregszemle): sereg helyett csak falusi alakok bemutatása a második énekben;
5. deus ex machina (isten közbeavatkozása): itt nem isten, hanem „a kevés szavú bíró” teremt rendet „tekintélyénél fogva”;
6. állandó jelzők: vannak, pl. „széles tenyerű” és „szemérmertes”;
7. epikus hasonlat (az eposz totalitásának erősítésére): itt is van, de korántsem a monumentalitás kifejezője:
A becsukott templomban csend lett;
Nagyobb csend nincs a mocsárok part-jainál sem,
Mikor a gém, bíbic s béka elalszik.

Egyedül a versritmus nem hagyományosan hexameter; itt szabadon alakul.

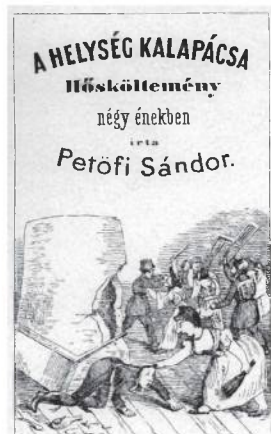
Ez az eposzparódia egyszersmind életkép is. A kulturális tradíciók helyett a szerző a nyers falusi valóságot állítja figyelmünk középpontjába. Ez a mű is kifejezi, hogy Petőfi a magyar irodalomban – és rajta keresztül a társadalmunkban, a kultúránkban – helyet követel a magyar parasztságnak.

Ebben a versben Petőfi „az irodalom sűrűjébe vágta a kalapácsát” (Pándi Pál). Toldy Ferenc szerint „az affectált pathos [lép fel] contrastban a kisszerű tárggyal”. A *helység kalapácsa* szerzőjének szerepe más szempontokból is érdekes: egyfelől a faluközösség tagja, „homérida”, aki mindent tud az ábrázolt világról, másrészt a hagyományos irodalmiság felett áll; ezt olykor az öniróniája is érezteti a szövegben.

Petőfi paraszti hősei mellett az első évek után feltűnnek új szereplők: a *Nemes* (1844) és konkrét névvel *Pató Pál úr* (1847). A köztük megszülető *A magyar nemes* (1845) című vers első két strófája:

Öseimnek véres kardja
Fogason függ, rozsdá marja.
Rozsdá marja, nem ragyog.
Én magyar nemes vagyok.
.
Munkátlanság csak az élet,
Van életem, mert henyélek.
A paraszté a dolog.
Én magyar nemes vagyok.

Ez is helyzetdal, az ország lakosságának mintegy 5 %-át kitevő nemesség képviselője mutatkozik be benne, típusalak. A tömör versben megjelenített magatartása, felsőbbrendűség-érzete vérlázítóan pökhendi. A hangvétel

Az első kiadás borítója, 1844.

magabiztos. A strófákban az első két sor felező 8-as, kemény ritmusú. A harmadik sor már 4-3 osztású, a második ütem tehát lelassul, és ez után jön mindig a refrén, amelyben a ritmus már fellazul, de itt szólal meg a mindent és mindenkit háttérbe szorító önzés, a tántoríthatatlan magyar nemesi önérzet. A költemény hatása szarkasztikus: erős ellenszenvet vált ki az igazságérzettel bíró olvasóból.

Részlet az *Úti jegyzet*ekből (1845):

Aszód –! –! –

Csak egyszer kellene ezt a szót tőlem hallanod, s azonnal kitalálnád, hogy én itt három esztendeig tanultam... akarom mondani: jártam iskolába.

S mily eseménydús három esztendő!

1. Itt kezdtem verseket csinálni – –
2. Itt voltam először szerelmes – –
3. Itt akartam először színésszé lenni – –

A verselés a szerelem eredménye volt. A színésszé lenni akarásnak pedig nem annyira eredete, mint következménye nevezetes. Nevezetes és szomorú!

Professzorom (Isten áldja meg őt!) jónak látta tettebe menendő tervemet egy olyan férfinak megírni, kinek eléggé nem dicsérhető tulajdonsága volt: a színészetet csodálatra méltóképen való módon gyűlölni. Ezen ritka tulajdonú férfi történetesen épen az atyám volt, ki – mint jó atyához illik – a veszedelmes hírvétel után egy percig sem késett pokoli örvénybe süllyedendő fia megmentésére rohanni. S istentelen szándékomtól csakugyan eltérítettek atyai tanácsai, melyek még hetek múlva is meglátszottak... hátamon és lelkem porsátorának egyéb részén.

Petőfi Sándor Aszódon tanult a leghoszabb ideig, három tanéven át (1835–1838 között); ez volt az utolsó előtti, hetedik iskolája. Itt a személyes emlékeit idézi fel már mint befutott költő.

A hangnem itt is játékos. Az „Aszód” falunév sokat sejtető felkiáltása magasabb fokra kapcsolja az érdeklődésünket, de még nem tudjuk, hogy milyen érzelmek kavarnak fel az immár felnőtt visszaemlékezőből. De rögtön jön egy poén a „tanultam” szó visszavonásával (ismerjük a helyzetet, mi se voltunk tökéletes tanulók); a közlésmód őszinte, közvetlen, önkritikus.

Megint egy felkiáltás, majd három párhuzamos tétel következik (a szöveg bővelkedik az érdeklődésünket fokozó stíluseszközökben); kezdenek feltárulni előttünk az elbeszélő legbensőbb titkai. A tetőpont a „színésszé lenni” sorsfordulat, amelyet minősít (hiányos mondatban, külön bekezdésben!) egy ellentétpár. Ami után Petőfi tekervényes mondatokra, patetikus stílusra vált: érezzük, hogy mindez csak játék. A zárórészben be is igazolódik a sejtésünk: annak idején bekövetkezett a kemény büntetés, de hősünk most már nagyvonalúan felmenti egykori vétkeikért a tanárát és az apját. A hibák idővel megbocsájtódnak, a konfliktusok feloldódnak.

Petőfi világképét, azt kifejező líráját a szabadság eszménye, a korlátok elutasítása, a valósággal való szembenézés már a kezdetektől meghatározta. A továbbiakban, 1845-1846 táján fokozatosan átlényegül a költészete. Irodalmi népiességéhez egyre inkább társul a politikai elköteleződése, humor nélkül, halálos komolysággal.

Révész Imre: *Petőfi a táborban* (vázlat), 1899 körül

SZILÁGYI ZSÓFIA

Árbóckosárban vadlibákat látni

Az irodalomtörténet humora

Lehet egyáltalán az irodalomtörténet humoráról beszélni? Előfordul, persze, hogy egyes irodalomtudományi konferenciákon nevetnek a résztvevők egy-egy előadáson, és ez – jobb esetben – az előadó szándéka szerint történik, vagyis nem rajta nevetnek, hanem vele, az viszont egyáltalán nem valószínű, hogy tankönyvet, irodalomtörténetet vagy írói pályaképet kapunk elő olvasmányként, ha valami szórakoztatóra vágyunk. Persze, egy tankönyv kémiából vagy matematikából ugyancsak nem vicces egyáltalán – miközben, például, a nyelvkönyvek remekül használják a humort eszközként. Annak idején, amikor oroszul tanulni kötelező volt, bármely másik nyelvet pedig választotta az ember, az oroszitanítás azzal is vesztett már a startnál, hogy az oroszkönyvekben az olvasmányok halálosan komolyak és unalmasak voltak, miközben a gimnáziumban használt angolkönyvünkben (ez az *Access to English* sorozat volt, szerzői Michael Coles és Basil Lord) Arthur Newton rendkívül szórakoztató szeren-

csétlenkedéseit követve ismerkedtünk meg az igeidőkkel és a vonzatokkal.

De miért is várnánk el az irodalomtankönyvektől, hogy – legalább nyomokban – szellemek legyenek, ha ez az igény a természettudományos tárgyak kapcsán fel sem merül bennünk? Például amiatt, mert aligha létezik vicces baktérium, nevetésre ingerlő primszám, de a humoros művek részei az irodalomnak – azokról pedig csak nem lehet teljes komolysággal beszélni. Persze, ez csak akkor lenne megfelelő érv, ha beengednénk a közoktatásba a vicces műveket – de már az általános iskolában a tragikus, könnyekre fakasztó alkotásokat adjuk fel kötelező olvasmányként. Meghatódni, sírni is jó és fontos, ráadásul nemcsak klaszszikusokon lehet könnyezni, a TikTokon rendkívül népszerűek és komoly eladási számokat generálók azok a videók a könyves tartalmakat fogyasztók körében, amelyek olyan ajánlással kerülnek ki, hogy „ezen a könyvön biztosan

zokogni fogsz”.¹ De ez a sírás, hogy így mondtam, nem ugyanaz a sírás, mint amit az iskolában élünk meg: *A Pál utcai fiúk* megérinti a mai gyerekeket is, de a *Kincskereső kisködmön* mára nagyon keveseket, vagyis a humorról, szellemességgel szemben többnyire nem a megrendülés, hanem az értetlenség és az unalom áll. Az iskolai tanórákon előkerülhet ugyan a tényleg vicces Lázár Ervin, alsó tagozatban, aztán gyorsan elkomorul a kép, a gimnáziumban nem esik szó Rejtő Jenőről, Karinthy Frigyes is mindig a peremen marad, alig ejtünk szót róla. Sőt, Karinthy esetében, sajátos ellenhatásként, éppen azt szokás bizonygatni, hogy több volt a 20. század vicces írójánál, és a jelentőségét azal próbáljuk igazolni, hogy nagyon komolyan beszélünk róla, azt hangoztatjuk, nemcsak humoreszkeket írt, de az ő műve az *Utazás a koponyám körül* is, az agydaganatnál komolyabb témát pedig senki sem követelhet.

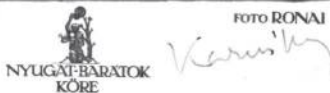
Pedig milyen jó lenne, ha a humoros írásairól is szót ejtenénk: a *Röhög az osztály* zárlatával remekül meg lehetne mutatni, milyen az, ha nem a tanár viccein nevetünk, inkább őt nevetjük ki, részben azért is, mert azt gondolja, humoros volt, pedig dehogy. A jelenetben úgy zajlik Kökörös tanár úr órája, hogy közben Zajcsek mindvégig némán kuksol a személtárában, Löbl négykézláb mászkál a padok alatt, az osztály próbálja visszafojtani a röhögést, eluralkodik a „minden vicces” hangu-

lat, a tanár pedig semmit sem vesz ebből észre. Mindenki küzd azért, hogy ne röhögjön, ekkor hangzik el a tanár úr nem különösebben vicces, de legalább a legális, közös röhögésre alkalmas mondata:

– Auer... mit mozgolódik maga, mint egy sajtókukac?

*Soha még bohózatírónak olyan hatása nem volt közönségére. Mint gátját áttépő áradat: harsan fel a röhögés. Percekig röhögünk, felszabadulva, hörögve. A tanár csodálkozva néz, és elnézően mosolyog – magában megállapítja, hogy milyen frappáns és ellenállhatatlan humora van neki.*²

Ebben a Karinthy-szövegben a tanár olyan lesz, mint egy színész, az óra pedig mint egy bohózat – az irodalomról nemcsak írunk, de beszélünk is róla, és akár tanárként, akár egy konferencia előadójaként számolni kell azzal, hogy nem lehet végig a tragikus hangnemben tartani a „színdarabot”. Ugyanakkor ez a jelenet azt is megmutatja, hogy generációs különbségek is lehetnek a humor érzékelésében, itt is csak a tanár hiszi azt, hogy jó poént mondott: többször megtapasztaltam már, hogy egyes, az én generációm számára megjelenésükkor ellenállhatatlanul vicces műveket, mint Parti Nagy Lajostól a *Sárbogárdi Jolán: A test anygala* vagy Garaczi Lászlótól a *Pompásan bu-*

Karinthy Frigyes. Fotó: Rónai Dénes (PIM)

¹ Erről például lásd: <https://magazin.libri.hu/libri-trend/nyolc-konyv-amiert-rajonganak-a-fiatalok-a-tiktokon/>

² KARINTHY Frigyes, *Tanár úr kérem*, Athenaeum, Bp., Athenaeum, é. n., 61.

szozunk, a mai egyetemisták egyáltalán nem találnak humorosnak. Annál rosszabb pedig nincs, amikor egy órán elkezdjük magyarázni, értetlenül ránk meredő tekintetek keresztüztében, hogy ez vagy az a mondat, jelenet, figura miért vicces.

De az irodalomtörténet nemcsak művek értelmezését jelenti: az is az irodalomtörténet illetékességi körébe tartozik, amikor írói életutakat tárunk fel, vagy az intézményrendszer működését vizsgáljuk. Sem az egyikkel, sem a másikkal kapcsolatban nem a humor fog elsőként eszünkbe jutni – már csak azért sem, mert leginkább lezárt írói életutakat tanítunk, az ilyeneknek pedig, lévén a „főhős” szükség-szerűen meghal, csak rossz lehet a végük. És a kínlódást kapcsoljuk a lapokhoz, kiadókhöz, irodalmi társaságokhoz, amelyek vagy azért küzdenek, hogy ne szűnjenek meg, vagy belső válságok gyengítik őket: a sikerről szemérmesen hallgatni illik, hiszen az, ha a magyar irodalomról beszélünk, leginkább gyanús, illetve a populáris regiszterbe löki a szerzőt és a sikerkönyvét egyaránt. Az írókhoz egyébként is leginkább a szenvedést, a betegséget, a társadalomért aggódást, a boldogtalan szerelmet szeretjük hozzákapcsolni – ha pedig részletezni kezdi a tankönyv egy író betegségének mibenlétét, az „író is ember” szlogen jegyében, az még elborzasztóbb eredményhez vezethet. Milbacher Róbert elemezte³ azt a számára érthetetlen megoldást, hogy Mohácsy Károly a tizedikeseknek szóló tankönyvében részletesen leírta Arany Jánosnak a perforálódott epekő következtében előálló testi tüneteit:

Az epehólyag körüli tályogja 1870-ben a hasfalón át kitört, és élete végéig – 12 éven át –

megmaradt egy állandóan gennyedző sipoly, nyílt seb, amelyet naponta legalább kétszer kötözni kellett. Ez a váladékozó sipoly szörnyű bűzt árasztott. A család mindezt szégyellte, titkolta, például a cselédet is elbocsátották, nehogy valahol kikotyogja.⁴

Pedig lehetne egy írói betegségről olyan módon is hírt adni, ahogy annak idején Az Est című lapban történt, 1939. május 24-én: igaz, könnyebb viccelődni egy lábrándulással, mint egy perforált epekővel, különösen, ha a szenvedő alany maga is ironizál a sérülésén. Móricz betegsége, persze, önmagában nem volt vicces, ő maga viszont nem a tragikus hangnemet vette elő, megmutatva, hogy az íróknak nemcsak humora, de még öníroniája is szokott lenni:

Ma reggel az a hír érkezett Budapestre, hogy Móricz Zsigmond, a nagy magyar regényíró, leányfalusi birtokán megbetegedett: súlyosabb természetű lábrándulást szenvedett és most ágyban fekszik. Telefonon felhívtuk a leányfalusi kúriát, az író maga vette fel a kagylót és a következőket mondta balesetéről és állapotáról:

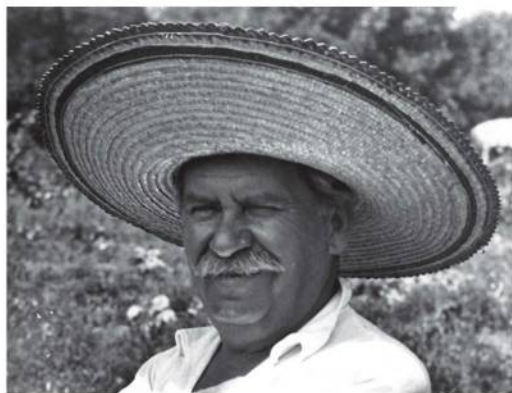
– Csakugyan beteg vagyok, itt fekszem az ágyban, vizesruhába pakkolva. Tegnap délután szénát gyűjtöttem, a kisgazdának most, eső idején, nagyon fontos a kevés lucernája. Tudniillik – folytatta csöndes iróniával –, ha lekaszálja, a rendben rothad, ha nem, a lábán.⁵

Felmerülhet ezek alapján a kérdés: vajon csak az irodalomtörténet csinál szomorú figurákat a szerzőkből, kizárólag a tankönyvírók és a tanterv-összeállítók a felelősek-e azért,

3 MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-kultusz a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció, 2009.

4 MOHÁCSY Károly, *Irodalom a középiskolák tizedik évfolyama számára*, Bp., Krónika Nova, 265.

5 *Szénagyűjtés közben lábrándulás érte Móricz Zsigmondot*, Az Est tudósítójától, Az Est 1939. május 24., 5.

Mórícz Zsigmond, 1941.
Fortepan/Zsikov, Koós, Kocsis

hogy az írókról elvéve kerül be olyan fénykép a tankönyvekbe, amelyen mosolyogni látjuk őket? Kétségtelenül nehéz olyan fotót találni, amelyiken Babits Mihály, József Attila vagy Márai Sándor mosolyát látjuk – Móríczsal már könnyebb dolgunk van, róla találunk szalmakalapos, strandolós, nevetős fényképet is, bár ezek kétségtelenül ritkábban láthatóak, mint a komorak. Persze, az is világos, nem véletlen, hogy a *Barbárok* című novelláskötetet a szerző komor és kucsmás arcképevel adták közre az első megjelenéskor, nyilván nem teheték volna rá erre a könyvre a nyári fényben fürdő, nevetgélő Móríczot. Ha a ma élő íróink jelenlétére gondolunk az internet nyilvánosságában, még élesebb kontraszt képződik a komor klasszikusok és a szórakoztatásba beleragadt, Insta- és TikTok-jelenlétre kényszerített kortársak között. (Nemcsak a tizenévesek gondolják azt, hogy nem tehetnek fel magukról mást, mint vidám, a tökéletességet mutatni próbáló képet: én is jó néhányszor tapasztaltam meg, a saját generációmban, hogy feltesz valaki magáról egy komoly portrét, és azonnal megkapja a kérdést, hogy „mi van veled, csak nincs valami baj”?) Ma szinte elvárás, hogy egy irodalmi felolvasóest vagy beszélgetés vicces legyen, hogy a szerző mosolyogjon a fotóin, ha kell, ha nem – és különösen erős elvárás ez a női szer-

zőkkel kapcsolatban, akikre külön rá is szólnak a fotósok sokszor, ha portrét készítenek róluk, ne vágjanak már olyan komoly képet. Nem harsányan nevetniük kell, de legalábbis mosolyogniuk, mintha a komolyság a férfiak, a kedves mosoly meg a nők elengedhetetlen sajátja lenne. Egy mai írónál sokszor az a póz, ha komor képet tesz fel magáról – nemrég került fel a minden közösségi oldalon igen aktív, Olaszországban élő Péterfy Gergely Facebook-oldalára egy fotó, amelyen a szerző megtámasztja a fejét, komoran próbál nézni, és a következőt fűzi hozzá: „Azt mondták a gyerekeim, ideje készíteni rólam egy komoly, a nemzete sorsán aggódó, tragikus, emigráns íróportrét.”

De nemcsak az írókkal kapcsolatban érdekes, mennyire kapcsolható hozzájuk az önirodnia, vagy az, vajon a társadalom és az irodalmi nyilvánosság számára elképzelhető-e, hogy egy író vagy a műve humoros: azt is megnézhetjük, hogy az irodalomtörténészekről, illetve az irodalmat oktató tanárokról alkotott képbe mennyire fér bele, hogy az, amit csinálnak, akár humoros is lehet. Néhány kiragadott példát végiggondolva arra jutottam, sokkal inkább azt látjuk, hogy az irodalomtörténészeken lehet ugyan nevetni, de nem azért, mert ők ezt akarják: amikor a *Holt költők társaságában* Mr. Keating arra buzdítja a tanítványait, tépjék ki az unalmas, érdektelen tankönyv lapjait, voltképpen azt sugallja, akkor lehet valaki menő és jó fej irodalomtanár, ha az irodalomtörténettől megszabadul. A *Légy jó mindhalálig*ban Nyilas Misi hosszan ábrándozik egy kirakatban látott Csokonai-kötetről, majd, amikor végül megveszi, rájön, nem a költő verseihez jutott hozzá, hanem egy irodalomtörténész által róla írott életrajzhoz, és csalódott lesz. Nem is érti, amit olvas:

Hát ez a könyv nem az volt, aminek ő gondolta, nem a Csokonai versei voltak benne, hanem valami fecsegés az életéről.

Az első oldalon, ahogy olvasni kezdte, mindjárt olyat olvasott, amiből egy szót sem értett: »A physiologia által ma már igazsággá emelt ama sejtésnek, miszerint a léleknek minéműségei s ereje épp úgy által mennek a származással együtt a gyermekekbe, mint a testéi, a szellemi öröklésnek érdekes példája Csokonai Vitéz Mihály.«

Ezt sokszor kezdte, próbálta olvasni, de nem értette.⁶

Móricz egyébként elég kegyetlenül bánik el az irodalomtörténeszekkel: a sokak által olvasott regényében nevetségessé teszi őket ezzel a kiragadott mondattal, amelyből arra következtethetünk, hogy az írók életéről fecsegők értelmetlen ostobaságokat hordanak össze, elveszik a gyerekek kedvét az irodalomtól, egy magánlevélben viszont megírja Gulyás Istvánnak, hogy az ő életében egyáltalán nem volt negatív hatása ennek a munkának: „a Harmatynál II. gymn.-koromban megszerzett Haraszty féle Csokonay életrajz hatása alatt szerettem meg a költészetet.”⁷

Ennél még jobban elbánt Spiró György Király Istvánnal (bár nem nevesítette őt, ahogy Móricz sem írta bele a regényébe Haraszti Gyula nevét): a *Csirkefej* hatodik jelenetében Bakfis és Csitri egy irodalomtörténész mondataival küzdenek, olyan kifejezésekkel, mint az *antipartikularitás*, *megsűrült középfolk* és *pozitivizmus*. Király Júlia, Király István lánya 2010-ben mondta el Mátraházi Zsuzsának (elolvasható a Könyvhét magazin 2010. júliusi számában), hogy az apja elég komoran hallgatta végig a *Csirkefej* premierjén ülve, amint neveltség tárgyává válnak a mondatai: „A közönség egy része már akkor sem tudta, hogy honnan származnak a darabban felolvasott

mondatok. Apám, aki mellettem ült a bemutatóon, egyre komorult. Döbbenetes érzés lehetett neki más konnotációban visszahallani saját szavait. Udvariasan tapsolt persze az előadás végén; mindig is jelentős írónak tartotta Spirót.” Ugyanezt a jelenetet kiemelve élcelődött Réz Pál, amikor Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetének a nyelvét bírálta: „Spiró György drámájának, a CSIRKEFEJ-nek egyik jelenetében két, vizsgára készülőkiscsaj sírva-nevetve, kétségbeesetten áriázva biflázza egy akkori professzor idegen szavakkal, bonyolult szakkifejezésekkel feleslegesen teletűzdelt, elvont, nehézkes szövegét. Különösen ez a mondat megy nehezen: »Paradox módon a partikularitás motívumán – a személyes, külön az én számára teremtett istenképzeten - át fejeződik ki az antipartikularitás, a nembeliség.« Kulcsár Szabó Ernő ezt írja a CSIRKEFEJ-ről: »A transzcendáltság – mint a létbeliség tapasztalata fölé «vont» alaktalan, de létező szimbolikus rend - még a groteszk-abszurd játékmódhoz közelebb álló művek alternatíváinak eldönthetőségét is meghatározza.« Ezt se semmi bevágni.”⁸

A Katona József Színház plakátja. Rendező: Zsámbéki Gábor 1986.

A Katona József Színház plakátja. Rendező: Zsámbéki Gábor 1986.

Ahogy az irodalomtörténészek esetében nem tűnik szériatartozéknak a szellemesség, úgy az irodalomtanároknak sem ez szokott lenni a művekben a legfőbb attribútumuk: bár

6 MÓRICZ Zsigmond, *Légy jó mindhalálig* = M. Zs., *Légy jó mindhalálig. Regény és dráma*, Bp., Európa, 2006, 8.

7 MÓRICZ Zsigmond *levelei I.*, Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta F. CSANAK Dóra, Bp., Akadémiai, 1963, 50.

8 Holmi 1994. március, 474.

Mr. Keating jó fej és szellemes, sokkal többször látjuk azt sorozatban, filmen, hogy a magyarórát az unalom és a humortalanság jellemzi, miközben, például, a kémiaórákon szórakoztatóan felrobban valami, vagy bele lehet szívni a héliumos lufiba, amitől aztán mindenkinek vicces hangja lesz. *A tanár* című magyar televíziós sorozatban, amelyet 2018 és 2022 között sugárzott az RTL Klub, a Nagy Ervin által játszott kémia tanár olyan színes és varázslatos világot épít fel az óráin, mintha egyenesen bájtaltant tanítana a Roxfortban – ezzel szemben a magyartanárnőnél (Ubrankovics Júlia) az a szemléltetés csúcsa, hogy felírja a táblára, *Kosztolányi Dezső Édes Anna*. Ha pedig az irodalomról folytatott beszédet nem az iskolában, hanem a tudományosságban képzeljük el, másképp mutatkozik meg a „komolysággényszer”: mintha az irodalomtörténetnek azt is folyton igazolni kellene, hogy ugyanolyan komoly tudomány, mint az atomfizika vagy a geológia, éppen ezért menekül és irtózik a szellemességtől. Hiszen már így is épp elég az a teher, hogy a kémiaprofesszor is szokott olvasni, tehát feljogosítva érzi magát arra, hogy egy-egy irodalmi műről kifejtse a véleményét (miközben egy irodalmár aligha tud azzal visszavágni, hogy az atomszerkezetről kezd bele egy diskurzusba), nem kell mindehhez még az is, hogy az irodalomtudomány humorosnak, tehát komolytalannak tűnjék.

Éppen ezért az irodalomtörténeti pályára lépők, amikor fiatalként megszólalnak egy konferencián, nem mernek viccesek lenni, nehogy beleszoruljanak a táncoskomikus szerepkörbe, inkább belemenekülnek a bonyolult terminusokba, a komoly témákba és a többszörösen összetett mondatokba, hogy minél hamarabb elfogadják őket komoly kutatóként. Amikor pedig tekintélyes irodalomtudósok próbálnak szellemesek lenni, a szerepük megakadályozza a közönséget abban, hogy ezt észrevegye. Dávidházi Péter mesélte el nekem azt az esetet pár éve, amely egy konferencián esett meg velem: valaminek kapcsán egy hozzászólásban azt találta mondani, hogy „lám-lám ez is azt bizonyítja, hogy a szerelmet már évszázadokkal ezelőtt be kellett volna tiltani”. Majd a következő napon, amikor egy fiatal kolléga tartotta az előadását, visszautalt erre az állításra, teljes komolysággal, az akadémikus iránti feltétlen tisztelettel, valahogy úgy felvezetve, hogy „miként Dávidházi Péter is kijelentette tegnapi, a szerelmet már évszázadokkal ezelőtt be kellett volna tiltani”. Amikor már egyértelmű, hogy valaki nem a buffó, hanem a bonviván szerepében van, vagyis megengedhetné magának, hogy néha vicces legyen, nem fogják neki elhinni, hogy nem komolyan beszélt. Az egyik legsajátosabb megoldást az irodalomtörténeti szellemességre Szegedy-Maszák Mihálytól láttam annak idején: ellenállhatatlan tudott lenni, amikor

a legnagyobb komolysággal, elegáns zakóban és minden szempontból neves professzornak látszódnak és hallatszódnak olvasott fel részleteket egy konferenciaelőadása közben Krúdy *Álmoskönyvéből*. Annnyit állított csupán, hogy

Filmjelenet: *Holt költők társasága*, 1989 Rendező: Peter Weir

eddig nem foglalkoztak eleget Krúdy humorával – és láthatólag nagyon élvezte, hogy ehhez hosszasan sorolhatja a teljesen abszurd álomfejtő példákat. Fel is ébresztett mindenkit, aki esetleg elaludt volna a konferencia alatt:

Talán legjobban az Álmoskönyv figyelmeztethet arra, hogy a szakirodalom viszonylag keveset foglalkozott Krúdy műveinek humorával. [...] >Árbóckosárban vadlibákat látni. Kalandod lesz; Bojtár. Károsodás; Cédrus. Szerencsés jövő.<⁹

Amikor azon töprengünk, vajon merhe-tünk-e szellemesek lenni egy konferencián vagy egy irodalomórán, azt a kérdést is feltehetjük magunknak (én legalábbis feltettem már), vajon a szmájlik használata nem rontotta-e mostanra az ironia érzékelésének képességét. Tőlem már kérdezték meg a tanítványaim, honnan tudtuk mi annak idején egy levél olvastán, viccel-e a másik, vagy sem: elméláztam ugyan ezen, de aztán arra jutottam, valahogy csak megoldottuk. Ma már nagyon félremehet a kommunikáció, ha csetelésben vagy e-mailben nem jelezzük szmájlikal, hogy vicceltünk: már csak ezért is lehetne céljuk a nyelvtan- és az irodalomórának, hogy beszélgessünk a humorról, az ironiáról, fejlesztvén a diákok ironia-

érzékét, esetleg az sem lenne haszontalan, ha meghallgatnánk őket, a számukra mi a vicces. Ehhez viszont nem ártana, ha időnként humoros műveket is beengednénk a tananyagba, vagy mesélnénk arról, hogy annak idején még simán nevettek a legkomolyabb szerzőkön is. A *Színházi Élet* című lapban, például, igen kedvelt rovat volt a körkérdés: ilyenkor nem feltétlenül tettek föl valódi kérdéseket a hírességeknek, gyakran Karinthy Frigyes írta meg az összes választ a saját, szellemes kérdésére. Egyszer például azt a kérdést tette fel, vajon melyik író hogyan gyilkolna, ha erre vetemedne – és Móricznál a következő volt a válasza:

Móricz Zsigmond paprikás ponty levélvel töltött hurkatöltővel adna be egy egészséges kis lövetet annak a komisz, rusnya parasztnak, aki nem akar haladni a civilizáció differenciálódásával és nem fizet elő a Nyugatra.¹⁰

Nem nehéz tehát megtalálni az irodalomtörténet humorát, vagy azt a témát, amelyikből tarthatunk nevetést kiváltó konferenciaelőadást: foglalkozunk, például, azzal, Móricz Zsigmond miként jelent meg a korabeli sajtóban, így legalább arra van esélyünk, hogy akkor nevetni fog a hallgatóságunk, amikor az idézeteket olvassuk fel.

9 A konferenciaelőadás aztán tanulmányként is megjelent: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A képzelet játéka Krúdy műveiben* = Sz.-M. M., *Jelen a múltban, múlt a jelenben*, Pozsony, Kalligram, 2016, 238.

10 *Színházi Élet* 1931/32, 13.

MOLNÁR GÁBOR TAMÁS

Kis pénz, kis foci

Játékosság és komolyság, futball és foci
Esterházy Péter *Termelési-regényében*

Játékosság nélkül nincs irodalom. Irodalmat tanítani sem lehet, de legalábbis nem érdemes játékosság nélkül. Persze a játékosság lényegéből adódóan nem könnyen megragadható vagy meghatározható, így az irodalomhoz való hozzáállásban és a tanítási módszertanban is többféleképpen érvényesülhet. Hosszas fejtegetést igényelne a játék és a játékosság fogalmának története az irodalomelméletben, a filozófiai esztétikában, a nyelvölcséletben, a kulturális antropológiában, a neveléstudományban és más, a magyartanítás szempontjából fontos területeken. Ebben a rövid írásban erre a szemléleti háttérre csak utalni lehet, ezért inkább egy izgalmas irodalmi példát mutatnék a játékosság fontosságára az irodalom értelmezésében és tanításában.

Esterházy Péter *Termelési-regény* (*kissregény*) című művében (1979) többféle játékm-

zóvel találkozunk, ezek közül a futballpálya az egyik legfontosabb. A regényben az élet különböző szeletei tükröznek, kereteznek, modellezik egymást, így az olvasó számára adódhat a következtetés, hogy a labdarúgás is az élet egy fontos modellje. Ezt a cselekmény is igazolja, amennyiben a labdarúgáshoz kapcsolódó események összekapcsolhatók, illetve párhuzamba állíthatók a regény más szegmenseivel, pl. a kisregényben megjelenített munkahelyen játszódó eseményekkel, ezeken keresztül a „létező szocializmus” álságos társadalmi-gazdasági gyakorlataival is.¹ Itt csak egy jelenetre irányítanám a figyelmet, amely önállóan is olvasható, így akár (az *Utazás a tizenhatos mélyére* egyes szövegrészeihez hasonlóan) felhasználható a tanításban is, mert a nyelvről, az irodalomról, etikáról és egyéb társadalmi gyakorlatokról is elgondolkodtató, izgalmas, mert játékos módon

1 Bővebben l. Gábor Tamás MOLNÁR, *The Art of Annotation. Documentariness and Play in Péter Esterházy's A Novel of Production*, *Central European Cultures* 2022/2, 52-73. <https://doi.org/10.47075/CEC.2022-2.04>.

beszél. A regény 10. végjegyzetének azon jelenetéről van szó, amelyben a „mester”, tehát az itt regényhősként ábrázolt Esterházy Péter az edzővel, Armand úrral beszélget a futballpályagyepén (162–165). Az egész beszélgetés a játék szeretetéről, megélhetési nehézségekről és az Aranycsapat által megtestesített dicső múlt-ról szól. Armand úr a múltat olyan tiszta kornak írja le, amelyben a játékot a játék kedvéért úzték, és a pénz mint ösztönzőerő nem játszott jelentős szerepet.

Armand úrék egyszer még a Puskásékat is megverték! „Biztos lelazították” – mondta a mester kajánul. „Azok? Te azok úgy hajtottak, mint egy vébédöntőben. Ott nem volt különbség a meccsek közt, ott a játék szeretete volt.” „No, no – huncutkodott ő életelemeként (mely mint, jól láthatni, társadalmi haszon öltött testet) továbbra is –, és a kis pénz, kis foci?” „Az megint más – mondta Armand úr, s nem nevette el magát, annak ellenére, hogy a mester ezt várta. Pedig Armand úrból nem hiányzott az önirónia. „A futball az kivétel.”²

A szövegrész olyan vonatkozásokat érint, amelyek kulturálisan is jelentősek, és az ifjúság számára fontos témák megjelenítését is lehetővé teszik.

- 1) Milyen jelentéseket hordozhat a futball mint az élet metaforája?
- 2) Mit jelent a játék mint önmagáért, önértékén mért cselekvés, szemben a fizeségért végzett munkával?
- 3) Milyen gyakorlati, morális vagy filozófiai érvek szólnak az amatőr és a profi sport mellett, és milyen társadalmi analógiákat kínálnak ezek a modellek?

- 4) Konkrétan: milyen analógiák kínálkoznak a sport és a művészet, például az irodalom között? Lehet-e a művészi értéket profittal mérni? (Gondoljunk akár popkulturális példákra!)
- 5) Nagyobbaknak: mi a különbség (akár a szocializmus idején, akár napjainkban) a valódi piaci teljesítmény, a valódi amatőrizmus és a kettő között lebegő, államilag támogatott álamatőrizmus között?

A mai fiataloknak már biztosan el kell magyarázni a „kis pénz, kis foci” mondás kulturális jelentőségét. Egy „városi legenda” szerint, amelyet Hofi Géza híres 1972-es szilveszteri produkciója is megerősített, a mondás egy 1952-es barátságos válogatott mérkőzés szünetében hangzott el Puskás Ferenc szájából. Eszerint a féldőben Svájc 2:0-ra vezetett a magyar válogatott ellen, az edzői stáb értetlenül állt a magyar csapat szokatlanul gyenge teljesítményével szemben, mire a játékosok szóvivőjeként Puskás mondta (állítólag), hogy „kis pénz, kis foci: nagy pénz, nagy foci”, amivel sikerült a vezetőségből kiszorolni a játékosok magasabb díjazását. A mérkőzés 4:2-es magyar győzelemmel ért véget, tehát a megígért nagyobb prémium valóban meghozta a játékosok játékkedvét. Az újságíró Hámosri Tibor az 1980-as években életrajzi könyvet írt Puskásról, és interjú készített mind a legendás játékossal, mind Sebes Gusztávval, az Arany-

2 ESTERHÁZY Péter, *Termelési-regény (kissregény)*, Bp., Magvető, 1979, 165.

Aranycsapat, 1953. Fortepan/Erky Nagy Tibor

csapat szövetségi kapitányával. Egyikük sem erősítette meg a történetet, bár Puskás elismerte, hogy valamikor elhangzott a szájából ez a mondat, de nem ebben az összefüggésben, hanem a Nyugat-Európába való emigrációjával (a kor hivatalos szóhasználatában: disszidálásával) és egy professzionális klubba való igazolásával kapcsolatban.³ A mondásnak tehát ebben az értelemben nem a játékosok konkrét teljesítménybérezéséhez, hanem a labdarúgás *mint rendszer* piaci finanszírozásához van köze.

Esterházy idézett szövegében a mester „huncutkodására” vonatkozó megjegyzés ennek a történetnek a vonatkozásában érthető. Noha Hámori interjúi évekkal a *Termelési-regény* megjelenése után készültek, a regény egészéből nyilvánvaló, hogy a futball és a pénz közötti összefüggést itt sem egy konkrét meccsprémium értelmében érdemes értenünk, hanem általában a sportfinanszírozás és ezen keresztül a szocialista gazdaság (nem éppen dicsőséges) kontextusában. Ezért is mondhatja az elbeszélő, hogy a „huncutkodás” „mint társadalmi haszon öltött testet”, vagyis a Puskásnak tulajdonított mondás gyönyörös felidézése érthető társadalomkritikai gesztusként.

Ezt megerősíti Armand úr reakciója is, aki az általában rá jellemző önirónia és nevetés nélkül válaszol a mesternek: „A futball az kivétel.” A mondat jelentősége látszólagos értelmetlenségében áll: hogyan lehet a *futball* kivétel a *foci*-ra vonatkozó megjegyzés hatálya alól? Emiatt a látszólagos értelmetlenség miatt hangsúlyozza az elbeszélő, hogy Armand úr képes volt nevetés és az irónia minden jele nélkül kimondani ezt a mondatot. Az Armand úr megnyilatkozásában megjelenő komolyság ellensúlyozza a mester „huncutságát”, ezzel a szövegrészt egy magasabb szinten teszi játékosná: *nagyon komolyan* játékosná – Margócsy István vonatkozó könyvének címét idézve.⁴

Armand úr mondatát egyedül az magyarrazza racionálisan, hogy a Puskásnak tulajdonított mondás a 20. századi magyar kultúrában a labdarúgáson túlmutató értelmet nyert. A „kis pénz, kis foci: nagy pénz, nagy foci” olyan szállóigévé vált, amely általában a finanszírozás és a várható kimenet/munkateljesítmény közötti összefüggésre vonatkozott. Leginkább abban a jelentésben, hogy nemcsak a sportolókat, hanem más gazdasági és társadalmi rendszerekbe is érdemes befektetni, a bennük dolgozókat (esetleg – de tényleg csak a legvégső esetben! – még a tanárokat és az egyetemi oktatókat is) érdemes megfizetni, ha jó teljesítményt várunk tőlük. A közgazdász Garai László például 1990-ben könyvet írt „*kis pénz → kis foci*”. A *gazdaságpszichológia alapjai* címen,⁵ ami jól példázza a szállóige általános jelentőségét. Armand úr tehát erre a kiterjesztett jelentésre utal vissza, amikor azt mondja, hogy éppen a futball kivétel a szabály alól. Ezt annak ellenére állíthatja, hogy a mondás nemcsak eredetében, hanem szó sze-

3 HÁMORI Tibor, *Puskás. Legenda és valóság*, Bp., Sportpropaganda, 1982, 52, 151.

4 MARGÓCSY István, „*Nagyon komoly játékok*”. *Tanulmányok, kritikák*, Bp., Pesti Szalon, 1996. A kötet egyebek között három, Esterházyról szóló írást is tartalmaz.

5 GARAI László, „*kis pénz → kis foci*”. *A gazdaságpszichológia alapjai*, Bp., Magyar Közgazdasági Társaság, 1990.

rinti jelentésében is a futballra utal. Az olvasó tehát azzal szembesül, hogy az egymás szinonimájaként ismert *futball* és a *foci* szavak között jelentéshasadás jött létre: Armand úr számára a *futball* nemcsak mást jelent, mint a *foci*, hanem egyenesen arról van szó, hogy a szállóigében szereplő *foci* bármi mást jelenthet, csak éppen *futballt* nem, mivel a futballra nem vonatkozik a mondásban kifejezett lineáris összefüggés a bérezés és a teljesítmény között.

Ezt az összefüggést még érdekesebbé tesszik a két szó közötti hangulati-konnotációs különbségek. A *foci* szóalak becéző-kicsinyítő forma, amely talán az angol *footie* nyomán keletkezett a magyar nyelvben, és hangulatában kevésbé komoly, mint a *futball* vagy a magyarosabb *labdarúgás*. Amikor gyerekek játszanak az udvaron, vagy amatőrök játszanak a szabadidejükben, akkor mindig *fociznak*, nem pedig *futballoznak*. Igazolt, komoly, profi játékos ellenben lehet *futballista* vagy *labdarúgó*. Armand úr replikája bizonyos vonatkozásban megerősíti ezt a megkülönböztetést, más tekintetben viszont szembe megy vele. Mivel önirónia és nevetés nélkül nyilatkozik meg, ezért a komoly *futball* szó használata megfelel az elvárásainknak. Azonban ezzel a szóval a játék önértékét, a játék szeretetét nevezi meg a pénzben vagy presztízsből mérhető haszon ellenében, ezáltal megfordítja a felnőtt-hivatásos *futball* és a gyermekjátékként értett *foci* közötti lexikai különbséget. Ennek a megfordításnak a következtében a komolyság a játékosággal kerül egy oldalra: az a komoly futballista, aki nem pénzért vagy dicsőségért, hanem a játék szeretetéért játszik.

Esterházy regényéből nyilvánvaló, hogy a futball az írás és az irodalom (ellentmondásos) metaforája is. Ennek egyik vonatkozása az, hogy az irodalom is játék. Ezért a komoly író – akárcsak a komoly játékos – csak azáltal lehet valóban komoly, hogy komolyan veszi

a játékot. Az itt idézett szövegrész (és az egész regény) játékosága, humora tehát semmilyen értelemben nem áll szemben az irodalom társadalmi-kulturális felelősségével, hanem éppen a játékoság révén képes valóban gondolatébresztően rámutatni olyan társadalmi-etikai jelentőségű összefüggésekre, amelyek magát az irodalmat is áthatják. Éppen a játékoság által válik hitelessé az irodalmi mű abban a tekintetben, hogy bemutatja: ő maga is része annak a kontextusnak, amelyről beszél, és ő is azt a nyelvet használja, amelyet bírál vagy kifiguráz. Az olyan jelentéskonfliktusok, mint amilyenek a *futball* és a *foci* között jönnek létre, csakis játékosan vihetők színre, ugyanakkor számos fontos észrevételre adhatnak módot.

Az idézett jeleneten keresztül megfigyelhetjük a nyelvi jelentés áttételes, kontextus- és rendszerfüggő jellegét: azt, hogy nincsen közvetlen, érzéki vagy logikai kapcsolat a jelölő és a jelölt között. Hiába származik egy szó egy másiktól, adott összefüggésben akár egymás ellentétét is jelenthetik. Ebben az értelemben a nyelv rendszerszerű szemléletének, a modern strukturális nyelvészet és a szemiotika, valamint hosszú távon a pszichoanalízis és a posztstrukturális belátásainak előkészítéséhez is szükség van játékoságra: játékoságra abban az értelemben, hogy lemondunk az írás, az olvasás és az értelmezés azonnali

Esterházy Péter, 1997. Fotó: Klaus Morgenstern (Deutsche fotothek)

haszonelvűségéről, és ezeket mint játékot fogjuk fel. Azaz Jacques Derridával szólva: nem „arról álmod[unk], hogy képes[ek] lesz[ünk] a játék és a jel rendje elől elillanó valamiféle igazság vagy kezdet/eredet megfejtésére, és az interpretáció szükségességét úgy él[jük] meg, mint valami száműzetést.”⁶ Tehát – a francia filozófust itt szükségképpen megrövidítve – az olvasás és az értelmezés célját nem abban látjuk, hogy valamiféle megfejtéshez, gyorsan összefoglalható tételszerű konklúzióhoz juttat el minket. Éppen ellenkezőleg: örömet lelünk abban, hogy elmerülhetünk az irodalom nyelvi és tematikus gazdagságában, észrevesszük és szóvá tesszük a nyelvhasználat különösségeit és sajátosságait, mérlegeljük az ezekből adódó értelmezési lehetőségeket, érveket keresünk mellettük és ellenük, és eközben sokat tanulunk (akár észrevétlenül) történeti és kulturális kontextusokról, nyelvről és nyelvekről, egymásról és saját magunkról. Ki gondolhatja komolyan, hogy az a tanuló, akit négy-hat-nyolc éven keresztül ebben a „komolyan játékos” szellemben tanítottak irodalomra, aki ráértett az olvasás örömére, képes és hajlandó önállóan is olvasni, elgondolkodni az olvasottakon, az nehezebben fog leérettségizni, mint az, akit lediktált életrajzi vázlatokkal és előregyártott értelmezésekkel untattak ugyanennyi ideig?

A regényrészletből adódó összefüggések végig gondolásához persze olyan olvasók szükségesek, akik hajlandók együtt játszani a szöveggel, elmélyülni egy-egy szövegrészletben, elbeszélgetni aprónak látszó jelentéskülönbségekről, elgondolkodni egy-egy idézett frázis kulturális kontextusain és az ezekből adódó je-

lentéslehetőségeken, és általában nyitottan állnak a szöveg rétegzettségére, összetettségére előtt. Az ebben az értelemben felfogott játékoság inkább szemléletmódot, mentalitást jelent, amelynek műveléséhez nehéz közvetlen módszertani útmutatót mellékelni. Szinte biztosan állítható, hogy a pedagógiai és módszertani irodalomból játékosítás (*gamification*) néven ismert eszköztárnak – bár más tekintetben nagyon hasznos megoldásokat kínál, és manapság akár megkerülhetetlennek is nevezhető – csekély köze van az itt mérlegelt, irodalmi értelmű játékoság fejlesztéséhez. Éppen azért, mert az irodalom „nagyon komoly játéka” a Roger Caillois által adott megkülönböztetés szerint általában közelebb állnak a *paideia*, mint a *ludus* jelentéséhez. Vagyis nem elsősorban rögzített szabályok szerint játszott, egyértelmű tételekkel bíró – és így könnyen pontra váltható, számszerűen értékelhető – *játékokról* van szó, hanem inkább olyan *játszásról*, amelynek értéke és tétje önmagában van.⁷ Ez utóbbit nevezhetjük talán esztétikai tapasztalatnak. Amennyiben pedig az irodalom más területekre is átváltható értékeket hoz létre – például nyelvi képességeket fejleszt, lexikális ismereteket közvetít, etikai példaértéket képvisel –, mindezek az értékek is csak a játszás tapasztalatán keresztül válnak hozzáférhetővé. Miközben mindenféle játékkal (a drámajátéktól a digitális eszközökig) igyekszünk színesíteni a tanórai eszköztárunkat, arról sem érdemes megfeledkezni, hogy maga az irodalom is állandóan játszani hív. A vele való játszáshoz pedig sokszor elég a szöveg és néhány játékos kedvű befogadó.

6 DERRIDA, Jacques, *A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diskurzusában*, ford. GYIMESI Tímea, Helikon 1994/1-2, 34.

7 Erről l. Roger CAILLOIS, *Man, Play and Games* [ered. *Les jeux et les hommes*], ford. Meyer BARASH, University of Illinois Press, 2001.

KARÁDI ZSOLT

Hej, muramista, muramista...

Móricz és az Így írtok ti

Kosztolányi Dezső a *Nyugat* 1933. február 1-i számában, ahol a Karinthy Frigyes *Így írtok ti*jének új kiadásában szereplő Móricz Zsigmond-karikatúrát, a *Miskárolót* elemezte, azt írta: „Ha az iskolában kellene tanítanom őt, előbb ezt a torzképet olvastatnám el tanítványaimmal, mely élettel festi az életet, torzzal figyelmeztet a szépre.”¹ Hajdan, 2015 körül, amikor az óraadók királyságát élveztem, azaz a sok érdeklődő és aktív tanulót számláló osztályban azt oktattam, amihez kedvem volt, a *Tragédia*, az *Úri muri* és a *Barbárok* tárgyalását követően felolvastam Karinthy 1910-es, zseniális Móricz-paródiáját. Közben erősen küzdöttem magammal, hogy legyen erőm nevetés nélkül előadni Turi Dani *nagylötyös* indulatait. A fiatalok

rezzenéstelen arccal ültek. Többen telefonjukat nyomogatták. Sehol egy mosoly. ... Azóta nem olvasom fel Karinthyt.

I.

A történet jól hangzik, bár több kérdést vet föl. Naivan azt vártam, hogy a diákok majd élvezettel hallgatják a művet. Figyelmen kívül hagytam a közöttünk lévő nemzedéki-kulturális különbségeket. Mert ha én a szöveget szinte fejből tudom, és valahányszor újraolvasom, nyelvi humora mindannyiszor magával ragad, az korábbi évek-évtizedek eredménye. Ők nem ismerik sem Móriczot, sem Karinthyt. Nem olvasták egyiküket sem.² (Itt persze, fölmerül a kérdés: miért kellene egy mai fiatal-

1 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Karinthy torzító művészete: Móricz Zsigmond*, Nyugat, 1933/3. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (Letöltés: 2023. 08. 17.)

2 A közelmúltban Knausz Imre sarkosan fogalmazott: az „oktatás mára kiüresedett, egyszerűen szólva: mindegy, hogy Esterházyt vagy Wass Albertet tanítanak irodalomórán, a tanulókat mindkettő teljesen hidegen fogja hagyni.” KNAUSZ Imre, *Igazság és homályos tudat: A közoktatásról rendszerkritikai kontextusban*, https://www.tani-tani.info/igazasag_es_homalyos_tudat (Letöltés: 2023. 08. 16.)

beszédmódját, illetve stílusa egyéni sajátosságait, esetenként túlzásait.⁴

Szalay Károly 1987-ben azt írta: Karinthy komikus eszközei, ötletei „még ma is harsányan nevetteknek”⁵. Az, hogy mi nevettek, illetve mi számít komikusnak, valamelyest korfüggő is. (Stan és Pan gegjei például gyakran már nem érik el a mai néző ingerküszöbét, holott a filmek forgatásának idején minden bizonnyal a moziba járók valós komikumigényeit elégítették ki.) A szakirodalom szerint Karinthy művei keletkezésük idején rendkívül sikeresek voltak; nemcsak azok között, akik kedvelték a kipelengézett szerzőket, hanem azok körében is, akik nem, vagy alig ismerték őket.⁶ Az *Így írtok ti* voltaképpen új életre kelt. A kötet egyik leginkább telitalálatos darabja – az *Ady*-, *Babits*-, *Kosztolányi*-, *Füst Milán*-paródiák mellett – *Móricz Zsigmond* 1910-ben született *Sárarany* című regényének két oldalba tömörített karikatúrája. De hogy mi adja e szöveg rendkívüli erejét, annak eredünk nyomába a következőkben.

III.

Az *Így írtok ti* darabjaival kapcsolatban célszerű idézni a paródia, az irodalmi karikatúra, a torzkép fogalmát, illetve Kosztolányi nyomán utalni arra, hogy eme szövegeket szokás volt kritikaként is értelmezni. Szalay Károly, Fónagy Iván, Kiss József, Fráter Zoltán, a Reményi József Tamás–Tarján Tamás szerzőpáros, Lőrincz Julianna, Sereg Mariann, illetve Bónus Tibor vizsgálta a műfaji kérdéseket. A Karinthy-szövegek megnevezését bo-

nyolítja az, hogy a főntebbi kategóriákat szokás szinonimaként is emlegetni. Fakad ez abból, hogy a gyűjtemény 1912-ben *irodalmi karikatúrák* alcímmel jelent meg. A szakirodalom emlékeztet arra, hogy Karinthy 1920 decemberében, a kötet második, bővített kiadásakor maga pontosította az elnevezéseket: „annak idején vidám könnyelműséggel és szándékatlanul egy újszerű műfajt hevenyésztem össze, több, külsőben hasonló műfaj határmezsgyéjén. Nagyrészt humoros műfajok ezek; de én már akkor éreztem, hogy a *paródia*, *travesztia* és *persiflage* elnevezések, amikkel eleinte meghatározták ilyennemű írásaimat, nem szabatosak. A paródia, valamely meghatározott komoly mű külső formáit alkalmazza komolytalan tárgyra – a travesztia komolytalan formába öltözteti ugyanannak a műnek komoly tárgyát. A persiflage egyszerűen kicsúfol mindent, hangot és tárgyat, de mindig a szóban forgó műnél marad. Ezek az én új kísérleteim, melyeknek létrejötte nyilván szükségszerűen következett a kor szellemi törekvéseiből, lényegben tági-

Karinthy és Kosztolányi (PIM)

4 A Karinthy-mű egyik legteljesebb értelmezése: KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti* (1912), szerk. és jegyz. REMÉNYI József Tamás és TARJÁN Tamás, Bp., Ikon (Matúra klasszikusok, sorozatszerk. SZÖRÉNYI László), 1994.

5 SZALAY Károly, *Minden másképpen van: Karinthy Frigyes munkássága viták és vélemények tükrében*, Bp., Kozmosz könyvek, 1987, 28.

6 Uo.

tották ki ama műfajok lehetőségét, melyeknek tárgya nem közvetlenül az élet, hanem annak terméke, a kultúra és szellemi világ, s amelyeket tudományos szempontból *élsődi* műfajoknak lehetne nevezni: kitágították, mégpedig egy másik élsődi művészet, az *irodalmi kritika* irányában. A képzőművészet szótárából vettem kölcsön egy szót, hogy a műfaj minőségét megkülönböztessem: s elnevezésem, az *irodalmi karikatúra* (a magyar *torzkép* szó nem pontosan fedi a fogalmat), csakhamar gyökeret vert és ma már használatban is van.

Az irodalmi torzkép meghatározói röviden, ezek: nem egy bizonyos művel foglalkozik, hanem egy bizonyos íróval, azzal, ami az íróban egyéni és döntő: a modorával, illetve modorosságával. *Torzkép*, humoros műfaj, mert nem azt nézi az íróban, ami benne szabályos és általában művészi, tehát szép, hanem ami benne különös és különlegesen egyéni, tehát torz: – de

egyben *jellemrajz*, kritikai műfaj, meghatározza az író, az általában, normálisan széptől való eltérésének fokát és minőségét.”⁷

A „szeretett” írók között is elsőbbséget élvezett Móricz Zsigmond.⁸ Kettejük legendás barátságában fontos motívum volt⁹ az Így írtok ti 1912-es kiadásában szereplő *Népiesch* című karikatúra.¹⁰

A szöveg felvezetésében megjelenik a kezdő író¹¹, aki „júliusra tehát beiratkozik a népies iskolába, ahol Móricz Zsigmond osztályfőnök úr vezetése alatt *káromkodástant, asztateremtetleológiát, kutyafalógiát, beszéd- és fürtelemtant és köpészetrájt* tanulmányoz; rendkívüli tantárgynak heti két órában helyesírásról leszoktató testgyakorlatokat végez. Első írásbeli dolgozatait itt nyújtja be a *Nyugat*nak.” A Karinthy-szöveget nem elsősorban a *Sárarany* cselekménymozzanatainak¹² paródiája élteti, hanem a nyelvi megformálás bravúrja. A szö-

7 KARINTHY Frigyes *Előszava az Így írtok ti második, bővített kiadásához* (1920) = KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, 1994, 192. Később hozzászeli: „Most már tudom, hogy alapjában véve szerettem azokat az írókat, akiknek torzképet itt találja az olvasó. Meghatottan gondolok az örökre letűnt korra, amelyből származtak...” *Uo.*

8 Vö. KARÁDI Zsolt, *Móricz és Karinthy* = *Uő., Portrék – albumba simulva: Költők, írók, kritikusok a Nyugat környékén*, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2021, 65-73.

9 *Uo.*, 70.

10 A szöveg első megjelenése: Fidibusz, 1910. július 8; július 15. Karinthy Frigyes és a Fidibusz viszonyáról lásd FRÁTER Zoltán, *Karinthy, a „kezdő író* (Az *Így írtok ti első kiadása*) = *Bíráló áruhában: Tanulmányok Karinthy Frigyesről*, szerk. ANGVALOSI Gergely, Bp., Maecenas, 1990, 199-201.; KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, 1994, 15-18. A paródia németes írásmódú címe nem Móriczra utal: őt Karinthy a *Tartalomban* tősgyökeresnek nevezi. A szó „az írás végén fölbukkanó, a móriczi írói program lázában csupán népieskedőnek láttatott (részint német származású) íróelődökre, -riválisokra” vonatkozik. KARINTHY Frigyes, *i. m.*, 93.

11 Az *Így írtok ti* 1912-es kiadása több fejezetének kezdetén megjelenik a „kezdő író”, maga Karinthy, aki –elindulván a pályán – az ebben az esztendőben öt vékony könyvet adott ki. Az irodalmi karikatúrák voltaképpen ennek a szerepnek az egyes állomásai; a kezdő író mindenféle műfajt és hangot kipróbál, hogy bejuthasson az irodalomba. A Fidibuszban 1908. április 10-től indul az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* című sorozat; ennek darabjaiból válogat majd a szerző az *Így írtok ti* komponálása közben. FRÁTER Zoltán, *i. m.*, 199-200. A bevezető sorok alatt szerepel a FOLYTATÁS szó, amely arra utal, hogy a *Sáraranyt* a *Nyugat* 1909 októberétől 1910 júniusáig tizenhét részben közölte; a „végeérhetetlennek tetsző közlés maga is paródia tárgya.” KARINTHY Frigyes, *i. m.*, 93. (A *Matura Klasszikusok* sorozat eme kötete közöl két részletet a Móricz-könyvből; aki nem olvasta a *Sáraranyt*, az is képet kaphat az eredeti regény atmoszférájából. *Uo.*, 92.)

12 Figyelemre méltó a *Matura*-kötet bevezető fejezetének (*A mű keletkezéstörténete*) azon fejtegetése, amely szerint a fiatal Karinthy foglalkoztató témák között szerepel a halál és a szexualitás, illetve ezek összevonódása az *erőszak* ábrázolásában. „A halál-szexualitás-erőszak témájának típusos karikatúrája a Móricz-paródia...” KARINTHY Frigyes, *i. m.*, 18-19.

veg humorát a létező és nem létező szavak, a pszeudohalandzsa¹³-kifejezések, az álnépies igék, főnevek és szerkezetek keverése, olykor hangtani elrajzolása adja.

A karikatúra felütése megadja az alaphangot: „Turi Dani ozstán mégis hazakódócott, de a lelke fenekin, meg a fenekelelkin nagy, nagy keserves fenekedésekkel győzte az életyit.” Ez a mondat tartalmazza mindazon nyelvi eljárásokat, amelyek a továbbiakban is humorforrások lesznek. Az *ozstán* és az *életyit* népnyelvi alakokra emlékeztetnek; a *hazakódócott* fiktív tájszava, a *lelke fenekin* humoros (hangzású) birtokos szerkezete, majd ennek az abszurd kifordítása (*fenekelelkin*) és a (keserves) *fenekedésekkel* szinte figura etimologikus ismétlése humoros hatást teremt. „– Hej, muramista, muramista – ódódzott a nyelvije nekije –, bé tökkel vágtál csülökbe” – hangzik a hős belső monológja. A *muramista* „alkalmasint az *Uramisten* helyett” áll.¹⁴ Dobos István szerint itt a „pszedohalandzsa anyagszerű felületén János evangéliuma (24) sejlik át. E szerint a frottázs hozzávetőleges értelme: Óh, Uram, Istenem, miért versz engem.”¹⁵ Az *ódódzott* ige és a *nyelvije nekije* szándékosan túlbonyolított szerkezete, majd a mondat utolsó négy szava (*bé tökkel vágtál csülökbe*) a szöveget végképp a komikum szintjére irányítja.

IV.

A továbbiakban nincs módom mondatról mondatra elemezni a művet, ezért a szövegformálásnak csak néhány sajátosságára utalok.

Móríc Zsigmond.
Fotó: Rónai Dénes (PIM)

Mivel a karikatúra az *epikus* Móríczról szól, kézenfekvő a múlt idejű igék, közöttük is a pszeudohalandzsa-számba menő alakok említése. Az álnépies tájszavak (összefancsorgott, *kibicsakta*, *megnyikkant bele*, *nyefegtetta*, *gyomrintotta*, *daggantak*, *odapistangolt*, *végigrizákolta*, *megrisszantotta*, *rüstölt*, *elnyálladt*, *betaknyadzott*, *megszoringatta*, *torlakodott*, *végigbizsenbozsongatta*, *kérdingette*, *bömbent*, *ordantott*, *lecsupant*, *odariggyent*, *tinpegett*, *oda se szottyant*, *vérbenyihhant*, *paprintotta*, *ropigott*, *leharapintotta*, *meningélt*) hangulatteremtő erejét fokozzák a mód- és állapothatározók (*sunsuttyából*,

13 A pszeudohalandzsa kérdésköréről Dobos István értekezett: „Karinthy legjobb irodalmi karikatúráinak a képtelen nyelvi megoldásai csak érintkeznek a *halandzsával*. A *pszeudohalandzsa* azért rendelkezik poétikai alkotóerővel, mert *létező szavak anyagszerű lenyomatára, frottázsára emlékeztet*.” DOBOS István, *Az irodalmi karikatúra mint olvasásmód = „Itt vagyok én köztetek”: Tanulmányok Karinthy Frigyes életművéről*, szerk. FRÁTER Zoltán, REICHERT Gábor, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2019, 73.

14 NAGY J. Béla, *Halandzsa*, Magyar Nyelv 1948/1., 143.

15 DOBOS István, *Az irodalmi karikatúra mint olvasásmód = „Itt vagyok én köztetek*. FRÁTER Zoltán, REICHERT Gábor, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2019, 74.

peckésen, nyelveskésen, nyaflán, makacs-mereven, riszálva). Karinthy a jelzett igék mellett egyedi főneveket (*fenekedés, teplince, szeginasszon, fortyeleg, derekahajlása, hímdagadás, babzás, hímség, gyomraveleje*) és mellékneveket (*fortelemszép, ösöztönös, félliterköpő, füligrepedtszájú, keservetes*) alkot.

Külön érdemes szólni a felnövesztett Turi Danit körülíró humoros szintagmákról (*lelke leve-se, tarajashorgas, úri bőfőgés, hímségfortelemszép nyikkanása*), illetve az őt jellemző szóhasználatról (*nagy keserves fenekedés, nagytehetőség, nagyfeneérzés, nagyerős hím, hímes vérharag, nagybüszke hímdagadás, nagyutálat, nagyerős lelke, nagylöttős indulat*). A népnyelvet karikírozandó Karinthy olykor a mássalhangzók megkettőzésével operál (*nyakcsiggályán, nyaratszaki csibbe*), a köznyelvi írásmódtól eltérően adagolja az időhatározó- és módosító szokat (*eccerre, eccercsak, megasztánis*). A lány többszörján írásmóddal szerepel. Humorforrást képeznek a ragozott, képzett alakok (*nyelvi, testivel, hévtül, béköpött, továbbság*) is.

A harmadik bekezdés elején egész (csaknem értelmetlen) bővített mondat áll: „Megasztánis a felesége eszmélkedett a jobbérzésébe és attul úgy, de úgy összefancsorgott a lelke leve-se, hogy szinte bőrzött.” (Effajta mondatípus a mű közepe táján is szerepel, amikor a hercegasszony megkérdi Danit: „– Mi járatban erre Turi uram?” Erre ő úgy felel: „– Instállom,

usgye, aszongya, butykos, lölkem.”) Az egyes kijelentéseken túl olykor mondatcsoportok hordoznak komikus hatást: „Valami erős, mély-séges lágyság fogta el, héj, muramiste, muram-iste – azzal fogta, béköpött, odapökött az erős, széles tenyerébe egy féllitert, azt hozzácsapta a jánhoz, hogy csak úgy liccsent. Úgy ment el, mint az Isten. Kimeresztette a nyakát. Vitte a nagyerős lelke.” Az ismétlésekben gazdag szerkesztés máshol is a Móricz által túldimenzionált szexuális vonzerőt, a végzetes erotikumot, a naturalizmustól megérintett, túlfűtött nemiséget karikírozza: „Valami forróság fogta el a hercegasszonyt: – a hímség ilyen fortelemszép nyikkanására. Elszédült, megkábult, összebágyadt, lecsuppant, odariggyent a férfizekés melletetéjére. Először látott igazi férfit. Erős, ösöztönös, nagyszerű, igazi, félliterköpő, füligrepedtszájú, füstös férfit. Az igazit. A nagyot. A kérlelhetetlent. Az ösöztönöst.”

*

Barátja halálakor Móricz Zsigmond azt írta: Karinthy humora „szimbolikus mélységbe világított le. Beleszédül az ember, ha a Karinthy humorát átengedi magán.”¹⁶ Az írás abszurd képpel zárul, amely szerint az ember csak még a sírból is „kigurul, és tovább fut az emberi szívek bábjai közt, s rájövünk, hogy igen: ő volt az ezer arcú ember, aki ezer- s ezerféleképpen tudta kifejezni magát: azt az egyet, ami viszont kifejezhetetlen.”¹⁷

16 MÓRICZ Zsigmond, *Karinthy Frigyes = Uő., Tanulmányok, I., szerk., szöv.gond. SZABÓ Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1978, 936.*

17 *Uo.*, 939.

H. MÓRA ÉVA

...a derű órái

Humor, játék, nevetés – a felső tagozaton

Nevetni jó!

A pszichológusok a lelki jóllétünk egyik fokmérőjének tartják, hogy mikor neveltünk utoljára úgy, hogy a könnyünk is potyogott. Nos, talán nem az iskola a legfőbb helyszíne a könnyes nevetésnek – bár ebben is volt már részem tanítványaim improvizációiban gyönyörködve, szituációs játékok során –, de igenis fontos, hogy a derű része legyen a tanítás mindennapjainak. Különösen igaz ez az általános iskolára. Érdemes egy pillantást vetni arra, min nevetnek a mai diákok, mit tartanak humorosnak. A *humor* szó valójában nem szerepel az aktív szókincsükben, helyette a *vicces* kifejezést használják. Akkor hát: mi a vicces szerintük?

Nincs tanóra, amelyben ne fordulna elő egy-két *nyelvbotlás*, baki. Természetes, hogy ezek legalábbis kuncogást váltanak ki. Arany szabály: a saját nyelvbotlásainkon nevetünk, a gyerekeket inkább ne nevéssük ki. Igen, a *kinevetés* már más kategória, erről le kell szoktatnunk tanulóinkat. Régimódi, nagyon csúnya tanári attitűd a *gúny*: évtizedekkel ezelőtt bi-

zony sok pedagógus megengedte magának a diákok hibáin való élcelődést (remélem, ma már nincs így). Apropos, baki! Külön műfajjá lépett elő a *bakigyűjtemény*, érezhetően a közösségi és videómegosztó oldalak hatására. Csodálatos versklipeket készítettek nyolcadikosaim Ady és József Attila költeményeire, s szinte mindegyik végén ott szerepelt egy összeállítás a forgatás elrontott jeleneteiből. Osztatlan siker volt, hatalmas derűltés.

Életkorunknál fogva igen jó érzékkel veszik észre egy-egy irodalmi mű, énekórai dalszöveg azon részeit, amelyek valamilyen *pajzán áthallásra, asszociációra* adnak alkalmat. Klasszikus példa erre Fazekas Lúdas Matyijának *kézbeli fütyköse*, a *köcsögdudának* már a pusztá említése is – és sorolhatnánk a további példákat. Nem kell vaskalaposnak lenni, természetes kamaszreakciók ezek. Nem engedhetjük be azonban a *közönségességet*; éppen elég baj, hogy egyetlen obszcén kifejezésre máris harsány hahota tör ki – sajnos még felnőtt színházi előadásokon is.

Ebben az életkorban bizony többnyire nem érzik még, hogy tanár és diák „egy oldalon áll”, így mindenféle *diákcsíny*, amit „ellenünk” tesznek, cinkos nevetést vált ki belőlük. Nekik pozitív összetartozás-érzést jelent ez, nekünk meg – ahányan vagyunk, annyiféleképpen reagálunk.

Nem nevetnek a felső tagozatosok Karinthy humoros írásain, nem nevetnek Örkény egypercesein. Nevetnek viszont Romhányi József, Lackfi János, Varró Dániel versein. Tanulnunk kell és alkalmazkodnunk, mást nem tehetünk. Talán később, évek múlva finomodik ebbéli érzékenységük is, és fogékonyabbak lesznek az intellektuális humorra.

Derű a magyarórákon

Olyan is van, amikor az osztály és a tanár együtt nevet. Az önfeledtség valamiféle cinkosságot hoz létre, különös aurát von ilyenkor a résztvevők köré. Ezt a hangulatot pedig a játékokkal teremthetjük meg. Rengeteg játékgyűjtemény forog közkézben, én itt *néhány saját, jól bevált játékot* ismertetek, illetve olyan feladatokat, amelyek garantáltan jó kedvre derítik a gyerekeket.

1. Bámulatos hatást lehet elérni a különböző *versjátékokkal*. Ehhez az kell, hogy vonatkoztassunk el a vers értelmétől, bátran tekintsük gyúrható-alakítható alapanyagnak a nyelvet, bízzuk magunkat a lendületre! Mondókázunk! A versjátékok legjobb „alapanyagai” a gyerekversek, én itt Weörestől a *Magyar etűdökből* szoktam válogatni. Mít lehet kezdeni ezekkel a versekkel? Lehet felelgetni, lehet kánonban mondani, az altatókat suttozni. Lehet rappelni, szájdobolni, csettintgetni,

Pál utcainak öltözve...

tapsolni. Lehet egy-egy verselemet kiemelve osztinátóként ismételtetni, míg az osztály többi része ritmikusán skandál vagy felelget. (Mély hangú, lakli nyolcadikosok egészen belefeledkezve adogatták egymásnak a *Zim-zim – zum-zum* vagy suttozták a *vízicsibe – vízicsibe* osztinátót.)

A hetedikesekkel arra „vetemedtünk”, amikor a *Szondi két apródja* zeneiségét szerettem volna maradandóan illusztrálni, hogy kiemeltünk két különösen dallamos félsort, ezeket

a két szélső padosor „adogatta” egymásnak lágy, hullámozó dallammal, végtelenítve ez adta a hangzásalapot: *hulla a hulla/ álla halála, hulla a hulla/ álla halála*. A középső padosor szólama pedig ez a sziszegő-suttozó sor volt, ritmikailag beillesztve az alapa: *idekinn hideg éj sziszeg aztán – idekinn hideg éj sziszeg aztán*.

Kövezzenek meg, de többet ért ez a gyakorlat – látva a ragyogó arcukat, látva, hogy nem akarják abbahagyni –, mintha verslábakra bontottuk volna a sorokat!

2. A *hulla* hangsor az ötödikes nyelvtanórákon is előkerül, amikor a *hangalak fogalmát* tanuljuk. Ötödikeseknek még elég nehéz elvonatkoztatni a jelentéstől. Kissé morbid példát szoktam hozni, ám erre még az épp elbóbiskolni készülő gyerek is felkapja a fejét: mondogassuk: *hull a hó, hull a hó, hull a hó*. Figyeljük meg, milyen kellemes hangzású, érezzük a hóesés finom puhaságát, alig hallható neszezését a téli csöndben! Még egy külföldi, magyarul nem értő ember is ráérez, hogy milyen hangulatról lehet itt szó. Aztán vegyük el azt a két hangot, hogy

hó, és így mondogassuk, ugyanolyan lágyan: *hulla – hulla – hulla*. Ugye...? A külföldi továbbra is a lágyságot érzékeli, mert a *hangalak* szinte megegyezik az előzővel, s az ő tudatukban semmiféle jelentés nem kapcsolódik ehhez. Nekünk annál inkább.

3. *Játék* – szintén „külföldiek megtévesztésére”, ugyanebben a témakörben: képzeljük el, hogy egy nem magyar anyanyelvűnek *bemutatkozunk* – komolyan, kezet nyújtva – *állatnéven!* (Már derül az osztály.) Nézzük csak, a magyar női nevek igen nagy hányada *a-ra* végződik: Nóra, Izabella, Réka, Tekla. A férfinevek jó esetben keményebb, markánsabb hangzásúak: Tibor, Gáspár, Péter, Zsolt. Keressünk olyan állatneveket, amelyek „megfelelnek” fiú- vagy lánynévnek! (A nem magyar anyanyelvűek el is hinnék, hogy ezek valódi keresztnevek.) „Női nevek” pl.: Béka, Gazella, Hiéna, Vipera, Méhecske, Macska, Kutya, Liba, Páva, Pulyka, Bálna, Cápá; „férfinevek”: Borz, Leopárd, Gepárd, Darázs, Tigris, Gúnár, Zsiráf, Teknős, Sün. Nagyon szeretik ezt játszani a gyerekek. Játékból hozzá is teszük valamelyiket a saját vezetéknevükhöz, és kezet rázva, elegánsan bemutatkoznak egymásnak: – *Jó napot kívánok! Dr. Horváth Gepárd vagyok.* – Üdvözlöm! Kovács Hiéna Macska.
4. *Óra eleji motiváció a hangutánzó szavak tanításakor*: Előre megbeszélem két gyerekkel a következő jelenetet: egyikük kint van, az ajtón kívül. A bent lévő a táblán (vagy ablaküvegen!) csikorgatja a körmét. Ekkor kintről erős dörömbölés, és azonnal be is lép rajta az eddig kint lévő gyerek egy labdával. Elkezd idegesítően, hangosan pattogatni a labdát. Közben a másik elővesz egy papírzacsót, néhány szem chipsfélét jó hangosan csámcsogva elpogtathat belőle, majd hirtelen felfújva a zacsót társa füle mellett eldurranthatja, mire az élesen felsikít ijedében. (Lehet még köhögéssel, krákogással,

trombitáló orrfújással, füttyüléssel, dúdolással színesíteni a hangpalettát, a lényeg, hogy *szavak* ne hangozzanak el.) Mielőtt elkezdik a jelenetet, természetesen kiadjuk a többieknek a feladatot: próbálják meg *szavakkal leírni, amit hallanak!* Akarva-akaratlanul is hangutánzó szavak, hangutánzó igék kerülnek majd a füzetbe. Garantált a siker, motíváltak lesznek!

5. *Szórakoztató írásbeli feladat* 5. osztályosoknak szintén a hangutánzó szavakkal: Írj rövid fogalmazást ezzel a kezdéssel: *A szobában koromsötét volt. Villanykapcsolót sehol se tudtam kitapogatni.* Folytasd úgy, hogy minél több hangutánzó szót illessz bele! Lehet vicces, lehet rémisztő is. Nagy terjedelmük miatt nem tudok példákat mutatni a megoldásokra, de igen kreatív, humoros írások születtek.
6. *Versferdítések* – ugyancsak a jelentéstan témakörében, az ellentétes jelentésű szavak tanulásakor játszunk. A szabály: egy tetszőleges, ismert vers minden egyes szavának – hacsak lehetséges – az ellentétét írjuk. Jókorra butaságok jönnek ki szegény versekből, de jó agytorna, és rendkívül szórakoztató. Íme egy példa – egy ötödikes tollából:

*Borozgatánk apámmal;
Ivott a jó öreg,
S a kedvemért ez egyszer –
Az isten áldja meg!
Ferdítve:
Józanodánk anyámmal;
Szomjazott a rossz fiatal,
S bosszantásomra mindig
Az ördög verje meg!*

Helyszűke miatt nem közlök többet, de igazán kacagtató megoldásokkal szoktak jelentkezni; azok a legvidámabb részletek, amelyekben nincs pontos ellentéte az adott

kifejezésnek. Ezek sutaságukban is elbűvölők.

A versferdítés másik, még örjítőbb módja az, amikor minden szóra hangalaki hasonmást, vagyis *rimpárt keresünk*. Ez aztán minden értelmet nélkülöz! Remekül megdolgozza rekeszizmainkat. Olvassuk csak:

Üresen hűt le a házi csap futára
A tél elejéről a sudár szolgára...

Díszemnek földvéra, szentem libuskája,
Kunkori a lagzi híg szózott kolbásza...

Lendül a laza sort, befelé tapasztva,
Így most Mariskáját tengerre szalasztja...

Vérebeknek harsanó cupákja
Nyúz a réten, őseik kocognak...
(Ezek az „alkotások” nyolcadikosok közös munkái.)

Jó móka a versferdítésre az *eszperente* is. Íme a *Nemzeti dal* eleje: „Emelkedj fel, ember! Keres nemzeted! Nesze eme perc, de elmegy messze, keresheted! Lesztek-e fegyencek, esetleg teljes emberek? Erre keress feleletet!”

7. Pezsdítő, *mozgásos játék*, ha a gyerekek elzsisbadtak a sok üléstől: Álljatok fel! Felolvasok egy szöveget. Ha bárhol, akár szó belsejében is a *fel* vagy *föl* szócskát halljátok, ugorjatok föl! Ha pedig ugyanígy a *le* szerepel, guggoljatok le!

Levelet kaptam **Felföldi Elemér** barátomtól. Ezt írja: „**Felemelő** érzés **lehet** az **Eiffel**-torony **legtetejéről letekinteni**. Ha **velem lennél**, te is eljöhethnél **velem**. Bár várd ki a **telet**, **melegben** nem **kellemes**, ha **felfelé** menetelek. Innen jobban **felfedezhetők** a madarak is. **Elkedvetlenít**, ha **télen** nincs **elegendő eleségük**, így könnyen

felkopik az álluk. Sok kis madárka úgy **le**-gyengül, hogy **fel** se tud röppenni, csak próbálgatja: **föl-le, föl-le, föl-le**... aztán hamar **fel**adják, **földre** hullnak. **Fölösleges** kísérletezni. **Lehet**, hogy **télen** jobb nekik **délen**?

8. A *hangulatfestő szavak* – gyakran önmagukban is mosolyra fakasztanak. Mivel ezek nagy része csúfolódó kifejezés, ezért nagyon közel áll hozzájuk. Ajánlom, hogy ne csak az egy-két előírt órán foglalkozunk velük, hanem *vezessünk gyűjteményt* – akár a falra kitett csomagolópapíron is –, és oda jegyezzük le az újabb és újabb darabokat. Megéri, hiszen ezek is ritka kincsei nyelvünknek; s a tanulók szókincsébe beépülve sokat ér majd egy jól elhelyezett *bamba, bumburnyák, nyápic, pipogya, nyámnyila, tutyimutyi, pocsolya, szípirtyó, bibircsók, pizmog, somfordál* vagy *sunnyog*. Figyelem, a hangulatfestő szavakat csakis hangoztatva, méghozzá közösen, „ízesen” hangoztatva (jól artikulálva) érdemes tanítani!
9. *Játékos helyesírás* nyolcadikosoknak: kötőjellel vagy egybe? A hat szótagos szabály tanulásakor nehezen válik automatikussá, hogy a csupán két szóból alakult összetételeket egybeírjuk, szótagszámlálás nélkül. Ennek gyakorlására diktáltam nekik mindenféle összetett szót, kötőjellel és egybeírandót is. Házi feladatként azután azt kértem, hogy az egybeírandó „szörnyszülöttkekből” írjanak fogalmazást – természetesen ebből is valami *blőd* dolog lesz majd, de ezzel is gyakorolják a helyesírást, közben még szórakoznak is. Jókat kuncogtam a megoldásokon, íme egy közülik: „A takarítószolgálat leborította a radiátorfestéket a törülközőszárítóról. Ezért az énekarvezető nagyon mérges lett, és elkezdte magyarázni a vasúthálózattal kapcsolatos teendőket az iskolaigazgatónak, aki a kör-

nyezettudatosság jegyében nem használ szekrényillatosítót. Ezután csakis kiváló személyiségértékelést kapott.”

10. Még egy *blöd fogalmazás* lehetősége – minden korosztály számára, hiszen az *ly*-es szavakat nem lehet elégszer gyakorolni. A feladat: Írj fogalmazást, melybe *minél több ly-jel* írt szót zsúfolsz! Egy példa a legblödebbek közül: „Egy mosolygó pólyás moly bemászott a műhely ablakán. Mivel a perselye üres volt, és nem kapott segítyt, sőt egy *lyukas* garasa se volt, így élelmet keresett. Útközben egy sekély pocsolya állta útját, mellette egy mélység tátongott, de ő a szegélyen a zsályára felmászva továbbment. Ez veszélyes mutatvány volt, pehelysúlyának köszönhetően túlélte az ugrást.”
11. „*Tudományos*” *szólamagyarázat* 5-6. osztályosoknak: találj ki vicces magyarázatot egy választott szólás eredetére! A sok megoldás közül egy példa: „Fogához veri a garast. Régen a fogorvosi ellátás nagyon drága volt, ezért a szegény emberek a fogköeltávolítás legolcsóbb módját választották. A náluk lévő kis értékű fémpénzzel ütögették le a lerakódott fogkövet. Ez volt a szegény emberek fogorvosi ellátása, így tudtak spórolni.”
12. Vidám *feladatok a János vitézhez*:
Írj „*wikipédiás*” *szócikket* Tündérországáról! Mutasd be elhelyezkedését, földrajzi adottságait, élővilágát, ásványi kincseit, lakosait, életmódjukat! Készíts „*élő tudósítást*” *hangfelvételen* János vitéz és a sárkánykigyó harcáról! (Sok-sok hangfelvételes feladatot kapnak tanítványaim, nagyon szeretik, szívesen élnek a lehetőséggel.)
13. Ismét egy *hangfelvételes* feladat – miután megbeszéltük, értelmeztük a *Huszt* című epigrammát: *írd át mai nyelvre, rap-szövegre* Kölcsey epigrammáját, a *Husztot*, készíts belőle hangfelvételt!

Ugrás Áts Ferire...

14. *Menő Manó a kommunikációórán*: Emlekszünk még az aranyos kis figurára? Csetlik-botlik, hadonászik, dudorászik, és méltatlankodik, mérgelődik, felháborodik, követelőzik vagy épp nevetgél. Hogy mindezt honnan tudjuk? A gesztusaiból, testtartásából, mimikájából (igen, még ennek a karikatúra arcú figurának is van!), hanghordozásából, hangsúlyaiból, beszédtempójából. Vagyis a kommunikáció nem nyelvi jeleiből. Csak ezekből! Merthogy halandzsanyelven beszél. Kiváló tehát arra, hogy amikor a tananyag ezen részéhez érünk, szórakoztatva tanítsunk.
15. Végül egy nagyobb szabású, garantáltan jókedvű *játék, akár témazáróként*: A *Pál utcai fiúk* feldolgozását témazáró helyett – gyakran előfordul nálam – játékkal zártuk. Csoportalakítás után megkértem őket, tervezzenek a közeli játszótérre *akadályverseny* jellegű játékokat a többi csoport számára, a regényhez kapcsolódóan. Ehhez tanulmányozniuk kellett a tereptárgyakat, azokhoz szabni az egyes feladatokat. Csapatonként három ügyességi (de

nem veszélyes) feladatot és egy elméleti kérdéssort kellett kitalálni. Végül két dupla óra kellett a lejátszáshoz, de megértte, brillíroztak a gyerekek! Volt gittrágás helyett rágófújási verseny, farakás tetejéről Áts Ferrire ugrás helyett célbaugrás, elrejtett zászló keresése, üveggolyó-gurításos szabályjátékok, vizes homokból bombagyártás, papírgalacsinok titkos továbbítása mint óra alatti levelezés. Izgalmas, derűs pillanatokból álltak ezek az órák, a gyerekek sokáig emlegették. Hasonlót – egy másik osztállyal – az *Egri csillagokhoz* kapcsolódóan is játszottunk.

Összegzés helyett csak ennyit: olyan sokat idézzük József Attilának a „*játszani is engedd*” sorát – de betartjuk-e? Vagy mereven ragaszkodunk a tanmenet pontjaihoz, a felmérő és témazáró dolgozatokhoz? Ne tegyük. Tanuljunk a nagyoktól, Arany Jánostól, Karinthytól, Kosztolányitól és Örkénytől, merjünk néha futni a „*kerge széllel*”! Aki így tanít, tapasztalhatja, mennyi pedagógiai hozadéka van a játékoságnak. A gyerekeknek ez lesz a maradandó, az emlékezetes.

Gitt helyett rágó...

SÁRA-CSOMBOR RITA

A humor szerepe az ötödik évfolyamos irodalomtanításban

A humor az emberi interakciók szerves és alapvető építőeleme, a hétköznapjaink része. Képes olyan üzeneteket is célba juttatni, amiket másképp nem vagy nagyon nehezen lehetne. A felső tagozatos korosztály számára életkorból adódóan is fékezhetetlen szükséglet.

Habár a Nemzeti Alaptanterv és a Keret-tanterv meglehetősen szűkös teret biztosít a magyartanároknak, azért minden évfolyamon van lehetőség a komikum, a humor, az irónia, a gúny, a kép- és szóviccek használatára. A kiskamaszok számára sokkal könnyebben befogadható a tananyag, ha a tanári attitűd olykor humorral egészül ki, vagy éppen a kötelező tananyag mellett nyelvi humorral dolgozó műveket is megismerhetnek, hiszen a magyar nyelv és irodalomból előírt tananyag kötelezően feldolgozandó részeiben nem mindig könnyű megtalálni a humor nyelvi vagy még inkább a képi eszközeit.

A humornak rendkívül sok válfaja ismeretes, és a népi neveléskultúrának mindig is része volt, ilyenek például a karneválok. Jelen tanulmányban a népi kultúrához kapcsolódó karneválok jellegzetességeinek bemutatása a célom, azzal a szándékkal, hogy megtaláljam azokat a pontokat, amelyek adaptálása, átalakítása és alkalmazása lehetséges és szükségszerű napjaink felső tagozatos magyaróráinak színesítése közben.

A karneváli tudat és a vásártér nyelve – elméleti-módszertani alapok

A karneváli hangulat, az örültek, udvari bolondok és bohócok szerepe a civilizáció történetében jelentős. Mihail Bahtyin és Victor Turner „a karnevállal kapcsolatban az »elidegenedés átmeneti megszüntetéséről« beszél [...], a karnevál »visszajára fordított világot« elemezve ugyancsak szól a [...] profanizálásról, a rangfosztásról, a csúfolódó felmagasztalásról.”¹⁸

18 KLANICZAY Gábor, *A civilizáció peremén*, Bp., Magvető, 1990, 41-42.

Az említett két szerző műveit olvasva felfedezhetjük a hasonlóságokat: mindketten olyan ideálról beszélnek, amely szinte utópiába illik, ahol az emberi közösség egy magasabb rendű, egyenlőségen alapuló eszményre épül. Ez Martin Buber hatására került Bahtyin érdeklődésének a középpontjába. A közösségről mint az együtt lévő emberek sokaságáról értekeznek. „E sokaság tagjai, bár mozognak valamiféle közös cél irányába, közben szüntelenül odafordulnak egymáshoz, dinamikus kapcsolatba lépnek egymással, tapasztalhatják, hogy az Én és Te kölcsönösen átáramlanak egymásba. Közösség ott van, ahol e pillanat létrehozta.”¹⁹

A karnevál a középkorban elkülönült a hivatalos egyházi/állami ünnepektől. Alapeszméje a lehető legteljesebb egyenlőség eszméjén alapult, az alá-fölé rendeltségi viszonyokat az ünneplés rövid idejére felfüggesztette. A normák ideiglenes felfüggesztésének célja a társadalmi kötöttségek hétköznapi elfogadása volt. A normák és kötöttségek elutasítása a kiskamaszoknak is sajátja, így a karnevál ezen aspektusa különleges eszközt ad a tanár kezébe, az elutasítás egyes lépéseinek, mozzanatainak megértése után a tanár talán könnyebben érdekeltté teheti a diákokat a tananyag befogadásában.

Habár a népi kultúra terminusa többre utal, mintha a népi humor komikus alkotásainak, a paródiáknak, tréfáknak, komédiásmutatványoknak a világa lenne csupán, mégsem könnyű meghatározni a jelentését. „A népi kultúrából mindenki részesült, csakhogy míg a társadalom többségének ez volt az egyetlen kultúrája, addig egy kiváltságos helyzetben lévő kisebbség emellett rendelkezett egy második – írásbeliségen, intézményeken, tudós tradíciókon alapuló – elit kultúrával is.”²⁰ Kis

túlzással ezt a kettősséget fedezhetjük fel a mai közoktatásban is, némileg más formában.

Az általános iskola felső tagozatán tanuló gyermekekkel kapcsolatban, akiket az elmúlt tíz évben tanítottam, szembetűnő volt, hogy nagyon sokuk, habár a fővárosban él, ingerszegény környezetben nevelkedik. A digitális világ nyújtotta lehetőségeknek csak igen kis szegmensét ismerik, és nincsenek tisztában a kortárs tudomány és művészet újításaival. A humor, az ironia eszközök lehetnek, melyek elvezetik ezt a korosztályt a műveltség magasabb szintjeire. Bahtyin nyelvelméleti jártassága okán jó érzékkel közelített a népi kultúra jellegzetes műfajaihoz. A nyelvi jelek vizsgálatakor inkább a nonverbális kommunikáció, az élőszó foglalkoztatta, nem az elvont nyelvi normák vizsgálata vagy az írásban rögzített struktúrák.

A vásártér nyelvében különféle műfajokat különböztetett meg:

a csúfolódó felmagasztalást, a kedveskedő ócsárlást, a leltárszerű felsorolást, a kikiáltó beszédet, a hetvenkedést, a káromkodást. Ezért talált minden általános elméleti megállapításához nyelvtörténeti illusztrációt: a groteszk szemlélethez a halandzsanyelv középkori verzióit, [...] a szimbolikus megfordításokhoz a nyelvi inverzió vagy tabuszegésen alapuló játékokat, jóslatokat. A nyelv vizsgálata vezette el a népi kultúra néhány jellegzetes tudásformájának – a találós kérdésnek, az etimológiának, a közmondásnak – a jellemzéséhez is.²¹

Ezek a pillanat adta beszélt nyelvi megnyilvánulások lehetnek az ajtók, melyek a kiskamasz generációhoz bebocsátást engednek. A középkori, illetve 15-18. századi példák

19 KLANICZAY, 42.

20 KLANICZAY, 52.

21 KLANICZAY, 53.

Fotó: pexels

csak nagy vonalakban és erős általánosításokként jelentik a kiindulópontot. Módszertani indíttatású tanulmányom célja, hogy közös gondolkodásra hívjak olyanokat, akik szintén azt keresik, hogyan lehetne a mai fiatal generáció tagjait segíteni abban, hogy önálló, gondolkodó felnőttek legyenek. Ha nagy vonalakban végignézzük, hogy a frivol karneváli hagyományoktól hogyan érkezünk meg a streaming-szolgáltatók kínálatának böngészéséhez, akkor felfedezhetünk néhány összecsengést:

- a fennálló rendszer kritikája
- szerepcserék
- rövid, mindenki számára érthető üzenetek
- életöröm, vigalom
- vágy a népi és az elit szembenállásának eltörlésére
- mindenki számára hozzáférhetőség
- elidegenedés megszüntetése
- tabuk feloldása, átlépése, megszüntetése
- szabadszájúság
- carpe diem
- szabadság megélése, a kötöttségek elutasítása

Bahtyin „számára a karneváli tudat alapja a világhoz való nevető viszony [...] a dionüszoszi nevetés mindenekelőtt feloldja »az individuális létezés iszonyát«, a halálfélelmet, és a világ teremő erejével alkot egységet [...] metafizikai vigaszt nyújt.”²² A felső tagozatos diákok testi-lelki fejlődésének egyes mozzanatai rímelnék erre a vigaszkereső-világmegismerő-szorongásoldást igénylő attitűdre. Mivel az alsó

tagozat és felső tagozat közötti átmenet tapasztalataim szerint kritikus időszak a gyermekek számára, fontos, hogy szaktanárként is segítsük ezt a folyamatot. A következő részben egy lehetséges tervezetet fogok bemutatni, amelyben azt vizsgálom, hogy az ötödik évfolyam irodalomóráin hogyan kaphatnak nagyobb teret a humor verbális és vizuális eszközei.

A humor szerepe és megjelenése az 5. évfolyamos irodalomórákon

A Kerettanterv magyar nyelv és irodalom tananyagáról szóló, 5-6. évfolyamos részében a humor szó egyszer jelenik meg, az V. tematikus egységénél, a *Hangalak és jelentés* résznél, a nyelvi humor szintagmában. A későbbi részekben további öt helyen szerepel a 7-8. évfolyamos előírásoknál. Tapasztalataim szerint érdemes nagyobb hangsúlyt fektetni a humorra, és rendkívül fontos, hogy a szövegek, a tananyag szintjén is minél erősebb és tudatosabb, tervezett legyen a szerepe. A humor a komikum egy fajtája, ugyanúgy minősítés, mint például a szatíra: „tudatos alkotói tevékenység által, értelmileg megközelített és minősített”²³ komikum. A tanári tervezés során érdemes lenne minél több olyan szöveget megmutatni a gyerekeknek, ahol a humornak fontos szerepe van, ahol az író a valós vagy látszólagos elmentmondásokat föloldó közlésmóddal világít rá az igazságra. Az ilyen típusú műveket a gyerekek kifejezetten szeretik. Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé a részletgazdag kifejtést, azonban a kísérlet, hogy minden tematikus egységhez valamiféle humorhoz köthető alkotásra irányuljon a figyelem, gyümölcsöző lehet.

A következő táblázatban a Kerettanterv és a hozzá kapcsolódó tankönyv tematikus egységeit láthatjuk.

22 SZILÁRD Léna, *A karneválelmélet - V. Ivanovtól M. Bahtyinig*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989, 86.

23 SZALAY Károly, *Komikum, szatíra, humor*, Bp., Kossuth, 1983, 169.

A Kerettanterv ²⁴ tematikus egységei	Az interneten is megtalálható okostankönyv ²⁵ tematikus egységei
Mesék	Család, otthon, nemzet
Petőfi Sándor: <i>János vitéz</i>	Petőfi Sándor: <i>János vitéz</i>
Táj, szülőföld	Szülőföld, táj
Család gyerekek és szülők; barátság, emberi kapcsolatok	Molnár Ferenc: <i>A Pál utcai fiúk</i>
Molnár Ferenc: <i>A Pál utcai fiúk</i>	Fekete István: <i>Bogáncs</i>

Kapcsolódási pontok, a tananyag kiegészítésének lehetőségei

Ha részletesen megvizsgáljuk a tematikus egységek tartalmi elemeit, feltűnhet a humor, a komikum hiánya. A Nemzeti Alaptanterv lehetőséget kínál a szaktanároknak, hogy az órák húsz százalékában maguk döntsenek a tananyagról. Ez módot ad arra, hogy minden tematikus egységhez a törzsanyag mellé olyan művek kerüljenek, ahol a humor is megjelenik, amelyekhez a gyermekek talán könnyebben tudnak kapcsolódni.

I. A Család, otthon, nemzet fejezet a leghosszabb, ott szerepel a legtöbb mű. Ez a rész három nagyobb egységből áll. Az elsőben otthonnal, családdal kapcsolatos versek találhatóak, a másodikban mesék, mítoszok, a harmadikban bibliai történetek. Az otthonnal, családdal kapcsolatos versek listája kiegészíthető más versekkel, például a Lackfi János–Vörös István szerzőpáros műveivel, az *Apám kakasa*²⁶ átirataival. A klasszikus versek és a parafrázisok összehasonlítása ötödik évfolyamon játékos módon előkészíti a későbbi összehasonlító verselemzések módszertanát, ám mégis könnyed, humoros és akár csoportban

is elvégezhető előzetes szempontrendszer segítségével. Így a gyerekek a válaszok keresésével akár egyéni, akár közös munkával sikerélményhez juthatnak. A második, meséket is felvonultató részben a tankönyv egy rövid művet idéz: Romhányi Józseftől a *Sárkánymese* című hatsoros szöveget. Ez is szabadon bővíthető, akár más Romhányi-alkotásokkal is, de a mesékkel kapcsolatos tematikus egység végén akár lehet összehasonlító meseelemzést is készíteni. Például Békés Pál átiratát, a *Hókirálynő bálja*²⁷ című mesét érdemes összehasonlítani az eredetivel, Hans Christian Andersen *Hókirálynő*²⁸ című meséjével. Az összehasonlítás alapja lehet, hogy milyen klasszikus mesei elemeket és eszközöket használnak a művek, és az átirat mennyiben hasonlít az eredetihez, mit használ másképpen, egyedi módon, mint amiket a korábbiakban közösen megtanultak. A gyerekek ebben az esetben is az előre elkészített szempontrendszer alapján dolgoznak.

II. A második tematikus egység a korábban említett tankönyvben Petőfi Sándor *János vitéz* című elbeszélő költeménye. Ehhez kiegészítésként, szorgalmi feladatként érdemes megem-

24 https://www.oktatas.hu/koznevelas/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_alt_isk_5_8 [letölt: 2023-07-19]

25 https://www.nkp.hu/tankonyv/irodalom_5_nat2020/ [utolsó megtekintés: 2023-07-19]

26 LACKFI János–VÖRÖS István, *Apám kakasa - Változatok klasszikus magyar gyerekversekre*, Bp., Kolibri, 2015.

27 <https://pim.hu/hu/media/hokiralyno-balja> [megnyitva: 2023. 07. 20.]

28 <https://mek.oszk.hu/00300/00309/00309.htm> [megnyitva: 2023. 07. 20.]

Fotó: pexels

líteni Szabó Borbála *A János vitéz kód*²⁹ című regényét.

III. A Szülőföld, táj című tematikus egységhez néhány közös olvasmány javaslat: Gévai Csilla meseregénye, *A fecsegő kastély*³⁰, amely valóban izgalmas és kedves történet segítségével mutatja be Békéscsabát és környékét. Egy bringatúra izgalmi elevenednek meg, és egy időgép bonyolítja a cselekményt, így a főszereplők még teljes pompájában láthatják a Wenckheim-kastélyt. A hazavezető út megtalálásának kalandos mozzanatai igazán rokonszenvenessé, érdekessé teszik ez az alkotást.

A következő Kertész Erzszi regénye, a *Hat sértett kísértet*³¹, egy izgalmas erdélyi nyomozás történetét meséli el. A helyszíneket a Szentendrei Skanzenben meglátogathatják a gyerekek. Kertész Erzszi másik izgalmas meseregénye *A sárkány nyomában – A pásztói oskolamester háza*³² címet viseli, és Gáspár és Dani történetét meséli el. A kalandos történelmi regényben a két fiú sorsa a majdnem 500 év távolság ellenére összefonódik: az „oskolás” Gáspár fittyet hányva mindenféle veszélyre egy labirintusban

játszik, Dani pedig próbálja kinyomozni, vajon a pásztói oskolamester háza tényleg természetfeletti kincset rejt-e. A cselekmény során a fiúk olyan képességeket fedeznek fel önmagukban, amelyek addig valahol mélyen szunnyadtak bennük. Ez a történelmi regény remek előkészítése lehet a hatodik évfolyamban előírt *Egri csillagoknak*. Wéber Anikó kötete, a *Cseresznyeliget titka*³³ igazi kertvárosi környezetbe kalauzolja az olvasót. Főszereplője Kitti, aki sokat unatkozik, és hiába gazdag a képzelőereje, hiába álmodozik folyton, nincsenek igazán barátai. A nyári szünet szorongással teli számára, hiszen amíg mindenki tengerparton vagy jobbnál jobb helyeken nyaral, Kitti a nagynénjénél kénytelen tölteni az idejét, Cseresznyeligeten, amelynél unalmasabb hely nincs a világon. A környékbeli gyerekekkel azonban izgalmas nyomozás során mindenféle kalandba keveredik, és ki tudja, talán még legjobb barátot is találhat?

A *Jelek a falon*³⁴ című ifjúsági történelmi regény a 13. kerületbe kalauzol el minket. Papolczy Péter főhőse, Bence, rajong a történelemért. Új iskolába kerülve egy iskolai projekt-feladattal kezd foglalkozni, lelkiismeretesen és töretlen lendülettel: egy helyi történetet kell szemtanúk segítségével, az ő elmondásuk alapján feldolgozni és prezentálni. Hamar sikerül beilleszkedni, még a szerelem is megtalálja. Ezzel párhuzamosan a projektmunka is egyre izgalmasabbá válik.

IV. Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című regényéhez több izgalmas kiadvány is kapcsolódik, én hármat szoktam javasolni a diákoknak. Az első egy különleges mű. Nagy Ádám–Tren-

29 SZABÓ Borbála, *A János vitéz-kód*, Bp., Pagony, 2021.

30 GÉVAI Csilla, *A fecsegő kastély*, Bp., Pagony, 2022.

31 KERTÉSZ Erzszi, *Hat sértett kísértet*, Bp., Pagony, 2023.

32 KERTÉSZ Erzszi, *A sárkány nyomában – A pásztói oskolamester háza*, Bp., Pagony, 2019.

33 WÉBER Anikó, *Cseresznyeliget titka*, Bp., Pagony, 2023.

34 PAPOLCZY Péter, *Jelek a falon*, Bp., Pagony, 2022.

Fotó: pexels

csényi László–Veszprémi Attila *A Pál utcai küldetés*³⁵ című kalandkönyve nem szokványos alkotás. A kalandkönyv³⁶ olyan lapozgatós könyv, ahol az olvasó döntése alapján alakul a cselekmény. A könyv nem meséli újra Molnár Ferenc regényét, az olvasó dönthet az eredeti műben szereplő cselekményszáltól eltérően. A könyvben kamaszok küzdenek a szabad térhez való jogért, az olvasó Nemeček Ernő bőrébe bújhat. „A kezdeti kihívások: visszaszerezni az ellenségétől a Pál utcaiak zászlóját, megóvni a közös játék terét, a grundnak nevezett hatalmas fatelepet – leginkább pedig elkerülni a tragikus véget, azaz: életben maradni.”³⁷ A könyv érdekessége, hogy nem tartalmaz oldalszámokat, a szöveges elemek között lapozgatva halad az olvasó, ezért is az elnevezés. Az egyes elemeket 1-300-ig számozták meg a könyv írói, s amikor döntéshelyzethez ér az olvasó a szövegben, jelölik, hogy hová kell lapozni, hogy a történet az olvasó döntése szerint folytatódjon. Egy példát is leírnak a bevezető instrukciónál: más

számhoz kell lapozni, ha úgy határoz az olvasó, hogy elbújik valaki elől, mint akkor, ha a találkozást vállalja és például összeszólalkoznak. A második *A Pál utcai fiúk rajongói kézikönyv*³⁸, amit Mészöly Ágnes állított össze. Ebben minden érdekesség megtalálható a regényről: szereplőkről, helyszínekről, színházi feldolgozásokról, filmekről, a regény utóéletéről, fordításairól. Ez remek kedvcsináló, a gyerekeknek modern képi világgal mutatja be a regényt.

V. Az ötödik tematikus egységhez, illetve az 5. évfolyamos tananyaghoz a Kerettanterv javaslatai mellett a szabadon választható húsz százaléknyi órakeretbe nem sok közös olvasmány fért. Az eddigi osztályaimnál mindig versenyt futottunk az idővel, hogy minden beleférjen, de voltak olyan gyerekek, akik nyárra kértek egy listát, amiből választhattak, ha kedvük volt olvasni. Békés Pál *A kétbalkezes varázsló* című műve mellett Nógrádi Gábor meseregényeit szoktam ajánlani. Emellett Szabó Magda: *Tündér Lala*, Lázár Ervin: *Csillagmajor*, Böszörményi Gyula: *Gergő és az álmofogók*, Majoros Nóra: *Pityke és prém*, Téli István *Manfréd és Anton* illetve Darwin Wells könyvei, Bosnyák Viktória: *Tündérboszorkány*, amelyhez 3-4, illetve 5-6. osztályos feldolgozásra munkafüzet is készült.

A humor nonverbális megjelenése az 5. évfolyamos irodalom tananyagban

A humor bizonyos típusai nyelvtől függetlenül lehetők. Falkné Bánó Klára „kulturákon átívelő humornak”³⁹ nevezi az olyan humort, amit több nyelv, több kultúra is megért. Ezt hívjuk

35 NAGY ÁDÁM–TRENCSÉNYI LÁSZLÓ–VESZPRÉMI ATTILA, *A Pál utcai küldetés*, Bp., Athenaeum, 2020.

36 A kalandkönyvek magyarországi történetéről bővebben: <http://zagor.hu/?oldal=bevezetes> [megnyitva: 2023. 07. 20.]

37 NAGY ÁDÁM–TRENCSÉNYI LÁSZLÓ–VESZPRÉMI ATTILA, *A Pál utcai küldetés*, Bp., Athenaeum, 2020, bevezető szöveg.

38 *A Pál utcai fiúk – Rajongói kézikönyv*, szerk. MÉSZÖLY ÁGNES, Bp., Móra, 2021.

39 Vö. FALKNÉ BÁNÓ KLÁRA, *Humor és interkulturalitás. Van-e kulturákon átívelő humor? = Világ és nyelv szenvedéllyel. Köszöntő kötet Gecső Tamás 60. születésnapjára*, szerk. FOLMEG MÁRTA, JÓRI ANITA, Bp., Tinta, 2015, 76.

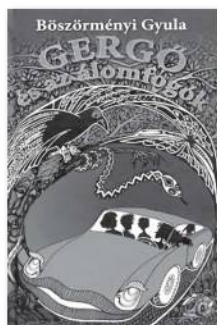
kontextusszegény humornak, ami gyakran szimplán vizuális. Magyarórákon (irodalom és nyelvtanórákon egyaránt) érdemes a humor verbális aspektusai mellett a vizuális vetületekre is hangsúlyt fektetni. Ennek bővebb kifejtésére nincs mód, de a szólások, közmondások vizualizálása, az eredeti mondatok elferdítése, képi megjelenítése általában elnyeri a gyerekek tetszését, illetve a memorizálást is megkönnyíti.

A retorikai díszítés (decorum) lényeges eleme lehet továbbá az elmésség (görögaszteiosz, latin acumen) és a humor /a gúny és a szarkazmus/, illetve a (nyelvi) tréfa. Utóbbiak sokféleképpen megvalósulhatnak, a készlet szinte kimeríthetetlen, hiszenahogyan az érvelés minden lehetőségével vissza lehet élni, úgy minden szóképből, alakzatból lehet tréfát is csinálni. A díszítésben szerepet kaphat a játékoság (a hangokkal, ragokkal, vagy a hangalak és a jelentés kapcsolatával /poliszémia, szinonímia, homonímia, homofónia, paronímia, antonímia/ való játék), a szólások, közmondások keverése, elferdítése, a magyar és az idegen szavak keverése.⁴⁰

Összegezve az eddig leírtakat, a humor rendkívül fontos része az életünknek. „Amíg a satíra gyilkosan gúnyolja ábrázolt tárgyát, a tárgy belső gyengeségét, addig a karneváli nevetés a világ egész dialektikusan kettős igazságát tárja föl: míg az »egyoldalúan komoly« satirikus nevetés – meghatározása szerint – két (egy megerősített és egy tagadott) pólusra osztja a világot, addig a karneváli nevetés sem az abszolút elfogadást nem ismeri, nem fogad-

ja el a tiszta polarizálást sem, és teljesen áthatja az ambivalencia.⁴¹ Ez az ambivalencia a kiskamaszok életében is megtalálható, ezért is olyan fontos, hogy a magyarórákon a komolyság mellett a nevetésnek is szerepe, helye legyen.

A karnevál: rivalda nélküli színjáték, amely nem osztja fel a résztvevőket előadókra és nézőkre... A karnevált nem nézik, és szigorú értelemben véve, nem is játsszák el, hanem élnek benne, törvényei szerint élnek meg... ez a szokványos kerékvágásból kizökkent, bizonyos mértékben »visszajára fordított élet«, »fordított világ«.⁴²

40 Vö. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, *A négy mestertrópus – történeti és kognitív szempontból = Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*, szerk. VESZELSZKI Ágnes, LENGYEL Klára, Bp., Éghajlat, 2014, 414-425.

41 SZILÁRD Léna, *A karneválemélet - V. Ivanovtól M. Bahtyinig*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989, 106.

42 *Ua.*, 87.

NYŐGÉR RÓBERT

Játszani tanárként is

Nagyjából hét évvel ezelőtt elhatároztam, hogy (egyfajta imázsteremtés részeként is) következetesen elkezdem *kihívás*nak nevezni az általam összeállított iskolai dolgozatokat, a „röpi-ke” és a témazárókat egyaránt. Minden egyes kinyomtatott írásbeli fejlécében az osztály és a dátum mellett a név helyére a következő formulát illesztettem: *A kihívást elfogadja: _____*. Kritikaként persze egy-egy diák felvetette, hogy mi értelme új nevet adni neki, ha attól még ugyanúgy jegyet kapnak rá, tehát lényegében, nevezhetjük bárhogyan, dolgozat marad. Ha a válaszomat, miszerint azért nevezem így, mert ahogy az élet, én is olyan kihívások elé akarom állítani őket, melyeket legyőzhetnek, egy kicsit (valljuk be, talán joggal) nyálasan találták is, az elnevezés azóta is megmaradt. Ha valamilyen oknál fogva nem tudok nyomtatni, egyesek már maguktól is ráírják az üres lap tetejére a bevett formát. Ráadásul az egyik osztálytól kaptam is egyszer egy pólót *A kihívást elfogadja: Robi bácsi* felirattal, és a lelkemre kötötték, hogy fel kell vennem, amikor dolgo-

zatot írnak, akarom mondani, amikor kihívásra kerül a sor.

Az évek előrehaladtával valamelyest bővült is a brand, és már egyre pofásabban néznek ki ezek az újragondolt írásbeli dolgozatok. Próbaképp egyszer rákerestem a *kihívás* szóra a *Romeo és Júliában*, és a Mercutiótól vett „*Fejem rá: ez kihívás*” idézet azóta a Shakespeare-írásbelik fejlécében szerepel. (Úgy is mondhatnám, hogy még egy mottóval is megfejeltem az egészet). Az Arany János-témazáróhoz aztán a *Híd-avatásból* vett részlet („*Párbajban ezt én így fogadtam: / Menj hát elül, sötét golyó!*”) került, Örkényhez pedig azt az ismert pecsétet vágtam be, hogy „*Egye meg a fene az egészet*”. Sőt, odáig merészkedtem, hogy egy-egy ilyen agymenésből időnként már pontokat érő feladatokat is gyártok. Előszeretettel keverek össze mondjuk verscímeiket, amelyeket aztán egyfajta ráhangoló feladatként rendbe kell tenniük a diákoknak. Ady Endre esetében például valahogy így: *Új vagyok én a bálban, Nagyúr az Ugaron, Őrizem a feketét, Lédával járok, Góg*

és *Magóg zongorája*, *Harcolok a szemedért* stb. Tanítványaim értékelni szokták a kreatívabb és humorosabb feladatokat, de inkább a felkészülés, a gyakorlás ideje alatt. Kevésbé vevők a poénra, ha nem babra megy a játék, én viszont annál jobban élvezem. Jólesik az órákra való felkészülést, legyen szó akár épp az írásbeli dolgozatok összeállításáról, magam számára is játékosítani egy kicsit. Muszáj, hogy valamelyest magamat is manipuláljam, hogy ne csak munkának éljem meg, amikor éppen dolgozom. Valójában tehát – nem felelőtlenül persze, hanem olyan karinthys, „humorban nem ismerek tréfát” alapon, de mégiscsak – tanárként is játszani akarok.

Az egyik tanévben *Bodor Ádám, a magyar novellista* címmel adtam elő egy rendhagyó iskolai tanórán. A diasor készítésekor jött az ötlet, hogy a címdíán Bodor Ádám nevét és a címet akkora betűmérettel szedjem, ahány éves maga a szerző. Az előadás során mintegy felvezetésként aztán arra kértem a közönséget, a betűméret alapján tippeljék meg, vajon mennyi idős lehet ez a kortárs szerző, akiről az előadásom szólni fog. Segítségként annyit elárultam, hogy a diasor szerkesztésekor (viszonyítási alapként) a saját nevem méretét is az életkoromhoz igazítottam. Rólam nagyjából azért tudták, hány éves vagyok. (Csak a rend kedvéért: ha idén prezentálnék, Bodor Ádám nevét 87-es, míg a sajátomat 32-es betűmérettel szedném.) Sikerült is bemozgatnom a közönséget, a prezentáció jól sikerült, és örültem, hogy a hagyományos, alapvetően frontális munkaformába is tudtam egy csipetnyi interaktivitást és játékosítást csempészni.

Az volt a tervem, hogy posztmodern módra humorral is zárom a Bodor-előadást, az utolsó diával viszont nem igazán arattam osztat-

lan sikert. Tudom, hogy névvel nem igazán illik viccelni, mert azt jellemzően nem az illető választja magának, de a sajátommal, gondoltam, azért csak viccelhetek. Ehhez annyit tudni kell, hogy van egy Nyögér nevű kisközség Vas vármegyében, amelynek neve megegyezik a családnevemmel. A prezentáció készítésekor felcsaptam a Google Mapszet, ledobtam azt a kis emberkét Nyögérben, és addig barangoltam vele az úton, míg meg nem találtam a település végét jelző táblát. A konvencionális *Köszönöm a figyelmet!* formula után aztán – jelezve, hogy befejeztem a beszédet – ennek a táblának a képét is bevágtam a prezentációm végére. Pirossal áthúzva a tulajdonnév: *Nyögér vége*. Zseniális – gondoltam magamban, és vártam is a hatást, de hiába. Inkább kínosra sikerült, vagy ahogy a szleng szól: meglehetősen krindzs volt az egész. Ezzel a *Nyögér vége* táblával tehát jócskán befürödtem.

Pedig a nevekkel a diákok is előszeretettel játszanak. Assisi Szent Ferenc kapcsán le szoktam vetíteni az 1972-es *Napfivér, Holdnővér* című Zeffirelli-film néhány részletét. A film egyik ikonikus jelenetében Francesco – újjaszületésének képi ábrázolásaként – egy kismadarat követve kimászik a háztetőre, majd a tetőzet ormán élet és halál határmezsgyéjén

Banksy: Street Art graffiti

Banksy: Street Art graffiti

egyensúlyozva a madarak repülését utánozza. Ennél az emelkedett pillanatnál nyögte be az egyik diák, hogy: *Assisim's Creed*. Néhányan felkacagtak, de mivel saját szubkultúrájából merítve hozta ezt az egyébként intelligens poént a srác, csak kevesen érthették, hogy az Ubisoft gondozásában megjelent *Assassin's Creed* nevű videójáték nevét mosta össze Assisi Szent Ferenc nevével. Ráadásul a játékban a háztetőn ugrálás is központi szerepet tölt be.

A névvel való izléstelen tréfákba tanárként akaratlanul is belefuthat az ember. Tavaly év elején kaptam egy új csoportot magyarból. Nagy létszámú osztály, nem nagyon voltam még tisztában a nevekkal. Amikor valami dokumentum kapcsán arról magyaráztam, hogy mindenki töltsse fel a felhőbe, az egész osztály elkezdett szakadni a röhögéstől, nekem meg fogalmam sem volt, mit mondhattam. Kiderült, hogy van egy Felhő nevű diák is a csoportban.

A névválasztás komoly dolog, az írók sem szokták a véletlenre bízni, hiszen névadásaikkal plusz jelentéstartalmat kölcsönözhetnek szövegeiknek, beszélő neveikkel árnyalhatják karaktereik jellemvonásait, egyetlen hangsorba sűrítik egész jellemüket. Fiktív karakterek neveivel már büntetlenül játszhatunk, ráadásul

ez a műértelmezés szempontjából is kifizetődő lehet.

A kortárs nyelvész, költő, műfordító és esszéista Nadasdy Ádám *Vár a századosom* című novellájában a londoni melegbár után kutató magyar fiút, Gézát, egy frappáns, de azért kicsit fárasztó nyelvészpoénnal Gay-za névvel illeti: „Géza is megmondta a nevét, kicsit angolosra sikerült, *gay-za* lett belőle. – *Gay-za?* Tényleg ez a neved? Hallottak ilyet! Svéd vagy, ugye? Azoknak vannak ilyen lehetetlen nevei. Egyszer volt egy

svéd pasim (ah, a múlt! ...), azt úgy hívták: Bo. De a *Gay-za* az jobb. *Nomen est omen* – tette hozzá kacintva, Géza ráhagyta, bár ezt nem értette.” A nyelvi humorra különösen fogékony kamaszok természetesen nem mennek el szó nélkül amellet, hogy az 1882-es *A jó palócok* című novellafüzér Gélyi Jánosának családnevében is felfedezhető hasonló nyelvi játék: *Gay-i János. Szegény Gay-i János lovai.* A novella felütése a „négy tüzes csödör” szépitgetésének idilli képével („Előbb a Bokros aranyszörű nyakát csinósítja ki bent az istállóban a gazda tengeri-haraszt pántlikával, majd a Tündér éjfeke-te sörényét fonja be, azután sorba a többiét.”) minta még rá is játszana erre. A diákok nyelvi humorra épülő megfigyelése új értelmezési szempontot adhat a műhöz, úgyhogy érdemes egy kicsit körüljárni – meglovagolni – ezt a kérdést is az órán.

Hogy miért megy tönkre az istállóban időző Gélyi János és a kikapós Vér Klára kapcsolata, a balladaszerűen elhallgatásokra, kihagyásokra építő novella homályban hagyja, de annyit azért talán sejtethünk, hogy a „hetykepetyke” Klári vérmérséklete mellett – kettőn áll a vásár alapon – felhozhatjuk indoknak azt is, hogy Gélyi János hanyagolja felesége iránti férfiúi kötelességét. Azt viszont, hogy Gélyi

belső harcai között szexuális irányultságával vívott küzdelme is szerepelne, azt nemcsak *A jó palócok* szóban forgó tizenharmadik, hanem az időrendben korábbi eseményeket feldolgozó 7. novellája sem erősíti meg. *A bágyi csoda* felől olvasva: az évek óta Vér Klári csókja után epe-dező Gélyit frigyre lépését követően érte utol a karma, a házasságtörésben fogant kapcsolatot házasságtörésbe fordulását megakadályozandó hajt a szakadékbá a lovakkal.

Új csoportnál fel szoktam mérni, mit várnak a magyaróráinktól, majd én is elmondom, mi az, amit (el)várok, aztán próbáljuk a kettőt összefésülni. Évek óta tapasztalom, hogy a kötelező olvasmányok minimalizálásának reménye mellett az örömteli óra igénye (szórakozás, jókedv, móka, nevetés, kellemes hangulat, játékoság, jó légkör stb.) sem hiányozhat a legfontosabb szempontok közül. Persze tanulni is akarnak, a hasznos tudás megszerzése, az izgalmas tanóra vágya is mindig dobogós helyen

van, de felfokozott humor- és játékoságuk – amely részben a különböző online platformokon eltöltött mérhetetlenül sok időt is magyarázhatja – általában viszi a prímet.

Érdeklődésük felkeltéséhez, motiválásukhoz és így végső soron az olvasóvá neveléshez kétségkívül az kell, hogy az irodalmi szövegekkel való foglalatosság, az osztálytermi munka örömteli tevékenység legyen. Az olvasóvá nevelésnek a humor és a játékoság lehet az egyik legerősebb fegyvere. Éppen ezért különösen fontos, hogy a fikcionalitás és intertextualitás hajmeresztő fogalmainak megtanítása mellett ne vesszen el a lényeg: az irodalom alaptermészete a játékoság, az irodalom mint világgaloklás tulajdonképpen játék. Véresen komolyan kell venni, persze, és súlyos tétje van, azonban mégiscsak játék. Olyan játék, amelybe az olvasás által mi magunk is bekapcsolódhatunk.

JUHÁSZ Gyula, GÁRDONYI Géza, EÖTVÖS József elfeledett írásaiból

SZAKÁLLSZÁRÍTÓ

Írja: JUHÁSZ GYULA

Tanügy

Azelőtt mindig siettek a tanévvel. Most késnek vele. Szerencsére ezt a késést lehet a legkönnyebben behozni.

Azelőtt azért lett öngyilkos a diák, mert megbuktatták. Ma pedig azért hal meg, mert nem veszik fel az iskolába.

Én sokszor ültem az osztályban az utolsó padban. A pad alatt ott lehetett olvasni a legszebb könyveket.

A legjobb tanárok azok, akikre legkevésbé emlékezünk.

A tankönyvekben elsősorban mindig az érdekelt, amit az iskolában ki kellett hagyni belőlük.

A tanár az a gyerek, aki legtovább jár az iskolába.

Tanítani annyi, mint tanulni. Megtanulni, hogy mit érdemes tanítani, és mit kell elfelejteni.

Az osztálykönyvbe sok mindent beírnak, csak azt nem, hogy kiből lesz az életben valaki.

A jó tanár azzal az érzéssel néz végig az osztályon, mint a szántóvető a vetésen. Tudja, hogy a pipacsot is az Isten teremtette.

Kérdezni könnyű, feleltetni nehéz.

Némelyik tankönyvnek minden esztendőben van egy új, javított és bővített kiadása. Hiába, vannak javíthatatlan tankönyvírók.

Az Isten nem ver bottal. Egyik-másik pedagógus megteszi helyette.

A gyermeki lélek az a tabula rasa, amelyre a jövődőt írják fel a tanítók.

Megtalált mondás. Akit az istenek szeretnek, azt nem tanítónak teszik, hanem tanfelügyelővé.

Az Ismeretlen Néptanítónak is szobrot kellene állítani. A nemzetek harcában ő nyeri meg a műveltség csatáját.

A fák és madarak napja mellett jó volna mindennap a szeretet és igazság napját tartani.

A tekintélyt az iskolában csak tudással és jószággal lehet fenntartani. Amelyik tanár káplár akar lenni, az levizsgázik.

Azt mondják, hogy a klasszikus nyelvek gondolkodásra tanítanak. Engem ez az érv mindig gondolkodóba ejtett az illetők gondolkozása felől.

Az iskolában sohasem találkoztam Schopenhauerrel. Az életben mindennap találkozom vele.

(JUHÁSZ Gyula, *Szakállszárító: Tanügy*, Délmagyarország, 1926. szept. 8. = *Uő, Összes Művei* 4., szerk., s.a.r. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1975, 351-353.)

Gárdonyi Géza

CERUZA-JEGYZETEK

A nőjogosítók két-három asszonynevet emlegetnek, hogy az értelmi és művészeti munkában híresek.

– Hát persze, vannak szakállas asszonyok is.

Agglegény:

– Örülök, hogy meg nem házasodtam. Látom, mennyi gondot okoznak, mily örökös kellemetlenek a kölykek!

Apa:

– Nem tudod azonban azt, hogy mindig csak a más gyermekei a *kölykek!*

Az ég éjjel se fekete. Csak sötétkék. A szivárvány színei közt nincs fekete. A fekete földi szín.

A gyűlölet kezében kulimász van. A szeretet kezében: aranyozó szerszám.

Csak egyet akarok gyűlölni. Magát a gyűlöletet.

Mikor a kritikus nekigyürkőzik, hogy ír ő is, a mosolygó Nemezis tartja neki a kalamárist.

Az elemi iskolai tanítás akkor jut a pedagógiai tökéletességre, mikor a tanító a munkáját mindennap ezzel a mondással kezdi meg:

– *Játsszunk iskolát!*

A gyermek, mikor sírva mutatja a fájó testrészt, ezt gondolja:

– Sajnálj engem!

De mi a sajnálat? Minek a sajnálat? Mit használ?

A sajnálat a szeretet balzsama. A gyermek közelebb van az Éghez, mint a felnőtt. S az Ég a szeretet hazája. A gyermek pedig azt véli, hogy itt is az Égben van.

Mikor vagyonosodunk?

Az ember ezt feleli:

– Amikor kapunk.

Az angyal ezt feleli:

– Amikor adunk.

(GÁRDONYI Géza, *Ceruza-jegyzetek*, Élet 1912/14, 422.)

Eötvös Lószef

Gondolatok

1866. augusztus 18.

Nevelés

Megengedem, hogy a mostani tanítási rendszer, amennyiben csak az a célunk, hogy a gyermek a legkevesebb fáradsággal mentül több ismeretekhez jusson, a régiebbnél sokkal célszerűebb. Meg vagyok győződve, hogy egy ügyes tanító mai időben s a nevelési eszközökkel, melyek rendelkezésünkre állnak, egy év alatt játszva annyit taníthat nevéndékeinek, mire elébb több esztendő, s a nevelő s nevéndék részéről sok fáradság kívántatott.

Haladás ez tagadhatatlanul, és távol vagyok, hogy a jelen tökéletesebb rendszer helyett a réginek visszahozását tanácsoljam, de azért nem kevésbé vagyok meggyőződve arról is, hogy pedagógiánknak azon iránya, mely mindég csak azon fáradozik, hogy a tanulást könnyűbbé tegye, azért mégis tévedés.

A tanításnak egyik feladása, hogy a gyermeknek bizonyos ismereteket szerezzen. De ha megdölgünk, mi kevés aránylag az, mit az iskolában tanulunk, ez kevésbé fontos. Valamint a gimnasztikánál nem azon mozdulatok s bukfencek, melyekre a mester oktat, hanem testünk megedzése a cél, úgy az oktatásnál nem az ismeretek, melyeket az iskolában tanulunk, hanem azon képesség a fődolog, melyeket szellemi tehetségeink a tanulás által nyernek; s én meg vagyok győződve, hogy az, ki jó mestertől célszerű metóduš szerént csupa oly ismereteket tanult volna az iskolában, melyek mind egytől egyig hibásak, mégis nagyobb hasznát fogja venni nevelésének annál, ki a leghelyesebb s hasznosabb ismeretekre oktatott, de játszva, azaz oly módon, mely szellemi tehetségeinek kifejtésére befolyást nem gyakorol. Az erő csak akkor nő, ha erőlködünk.

Azonkívül van még valami, mit ezen oktatási rendszer magasztalói elfelejtenek, s ez azon hatás, melyet az oktatás módja a jellemre gyakorol.

Feláldozni a jelen élvezetet becsületérzésünknek, teljesíteni kötelességünket akkor is, ha az kellemetlen, egyszóval uralkodni magunk felett, mire az életben annyi szükségünk van, mindegyre a gyermeknek csak tanulása által van alkalma, s ha bizonyos, hogy ezek nélkül, bármely ismeret-
tekkal bírjon, senki valóban boldoggá vagy hasznossá nem válhatik, kétségtelen az is, hogy senki ezen tulajdonokat nem fogja később megszerezni magának, ha azokhoz iskolai könyvei felett nem szoktatta magát.

(EÖTVÖS József, *Vallomások és gondolatok*, szerk., előszó, jegyz. BÉNYEI Miklós, Bp., Magyar Helikon, 1977, 699-701.)

Magyaróra-bemutató: Szerelem

A *Magyaróra* című folyóiratunk 2023/2. számának témája a *Szerelem* volt. A lapszámot a szerzők és az érdeklődők társaságában 2023. június 20-án a Józsa Judit Galériában mutattuk be. Fráter Zoltán főszerkesztő és Baranyai Katalin szerkesztő ismertette a *Szerelem*-szám írásait: Dosztojevszkijtől Móriczon és Fekete Istvánon át Déryig, a szerelem szó etimológiai, grammatikai és jelentéstani elemzésétől az iskolai alkalmazhatóságig foglalkozik a szerelemmel – nem megfeledkezve a szerelmi témák tanórai problematikájáról.

Petrás Mária és a *Magyaróra* szerkesztősége
(Fráter Zoltán, Baranyai Katalin, Blankó Miklós, Slezák Ilona)

nem tudjuk pontosan fogalmazni, hogy mit jelent a szerelem, s mi az a mély erő, ami ilyenkor az emberbe kerül – ezt a titkot még nem fejtettük meg.” A népdalénekes szerint a művészetben és a szerelemben sok téren hasonló erők mozdulnak meg. Nem véletlen tehát, hogy a szerelmi történeteket, motívumokat a zene, az irodalom, a képzőművészet „oltárra emeli”. Petrás mesélt a szerelem-szeretet kerámiába öntéséről is, majd egy ősi dobot szólaltatott meg, s egy népdalcsokkal ajándékozta meg a közönséget.

(A folyóirat előfizethető évi 4000 Ft-os áron bármely postahivatalban és a Magyar Posta honlapján.)

Az esemény díszvendégével, Petrás Mária Prima Primissima-díjas népdalénekes-keramikusművésszel Blankó Miklós szerkesztő beszélgetett. Petrás Mária gyermekkorra csángó világának szerelmi történeteiről így nyilatkozott: „Nagy szép volt végignézni, hogy az élet minden felületét, minden életkort átívelt a szerelem, hol nagy boldogsággal, hol nagy tragédiákkal – nemcsak a világirodalmi művekben, hanem a falusi életben is.” Petrás szerint „a mai napig

Petrás Mária és Blankó Miklós (Slezák Ilona felvétele)

Éves közgyűlésünk

Az Anyanyelvapolók Szövetsége 2023. május 20-án szombaton délelőtt tartotta meg éves közgyűlését a Petőfi Irodalmi Múzeum Dísztermében. A közgyűlés kezdetén Juhász Judit, az Anyanyelvapolók Szövetsége elnöke köszöntötte a megjelenteket. A munka megkezdése előtt két dalt hallhattunk Beeri Benjamin és Híves Boglárka operaénekesek előadásában. Matula Ágnes a Nyelvőrző című műsor archívumának segítségével megemlékezett Maróti Istvánról, Wacha Imréről és Kemény Gáborról. Kemény Gábor nyelvészprofesszor most lenne 75 esztendő.

A fellépők: Beeri Barnabás, Híves Boglárka és Beeri Benjamin (Reiser György felvétele)

az ELTE docense emlékezett rá. Nyiri Péter és Kerekes Barnabás alelnökök számoltak be az Anyanyelvapolók Szövetsége 2022-ben végzett szakmai munkájáról. Balázs Istvánné a Szövetség pénzügyi beszámolóját tartotta meg. Kovács Zsuzsanna irodavezető tájékoztatót a taglétszám alakulásáról és a kapcsolattartási lehetőségekről. Müller Ferencné, a Felügyelő Bizottság tagja elmondta, hogy a Szövetség szakmai munkája 2022-ben is kiemelkedő volt. A hozzászólások után Juhász Judit elnök megköszönve a közgyűlés munkáját zárszavában

emlékezett rá. Nyiri Péter és Kerekes Barnabás alelnökök számoltak be az Anyanyelvapolók Szövetsége 2022-ben végzett szakmai munkájáról. Balázs Istvánné a Szövetség pénzügyi beszámolóját tartotta meg. Kovács Zsuzsanna irodavezető tájékoztatót a taglétszám alakulásáról és a kapcsolattartási lehetőségekről. Müller Ferencné, a Felügyelő Bizottság tagja elmondta, hogy a Szövetség szakmai munkája 2022-ben is kiemelkedő volt. A hozzászólások után Juhász Judit elnök megköszönve a közgyűlés munkáját zárszavában

Grétsy László Kemény Gáborra emlékezik. (Reiser György felvétele)

Pillanatkép közgyűlésünkről (Reiser György Lukács felvétele)

kiemelte, hogy a nemzedékek kézfogása jellemzi a Szövetség tevékenységét, ennek jegyében köszöntötte a közgyűlésen megjelent kilencvenéves bencés atyát és a huszoneves joghallgatót. A közgyűlést követően rendezték meg a Beszélni nehez! körök országos találkozóját Kerekes Barnabás tanár úr vezetésével. *Közgyűlési beszámolónk az anyanyelvapolo.hu-n olvasható.*

Búcsúzunk Fehér Józseftől

Fájdalommal tudatjuk, hogy 71 éves korában elhunyt Fehér József irodalomtörténész, művelődésszervező, múzeumigazgató, nyelvművelő mozgalmunk tisztelt és szeretett tagja.

Fehér József 1952-ben született Bodroghalomban. Itt végezte el az általános iskolát, majd a sárospataki református gimnáziumban folytatta tanulmányait. A nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola magyar-történelem szakán kapott diplomát, később a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen közművelődési előadói képesítést szerzett. 1984 végén ő lett az akkor megnyíló Kazinczy Ferenc Múzeum igazgatója, és egészen nyugdíjba vonulásáig, 2014-ig vezette az intézményt. Fehér József a Kazinczy Ferenc Társaság alapító tagja, 1994 óta elnöke, később tiszteletbeli elnöke volt. A Honismereti Szövetség, a Móricz Zsigmond Művelődési Egyesület, a Bodroghalmi Művelődési Egyesület, a Magyar Comenius Társaság, a Honismeret folyóirat szerkesztőbizottságának és számos más kulturális egyesületnek a tagjaként rendszeres kapcsolatban volt a magyarországi és határon túli magyar szervezetekkel.

Munkáját számos kitüntetéssel ismerték el: egyebek mellett Toldy Ferenc-émlékplakettet, Pro Museo-émlékérmét, Bél Mátyás-díjat, Podmaniczky- és Szabadfalvi József-díjat, Sátoraljaújhely városától közművelődési díjat, Borsod-Abaúj-Zemplén megyétől Rákóczi-láncot kapott. 1998-ban szülőfaluja, Bodroghalom, 2016-ban Sátoraljaújhely díszpolgára lett. Több száz kiállítás, számos rendezvény, több mint 200 tudományos és ismeretterjesztő írás, szerzőként és szerkesztőként jegyzett könyvek, emléktáblák, szobrok fűződnek a nevéhez. A Kazinczy Ferenc Múzeum Fehér József igazgatósága alatt a város egyik szellemi központja lett. Ő volt az Európában is egyedülálló intézmény, A Magyar Nyelv Múzeuma létrehozásának szakmai vezetője és a múzeum első igazgatója.

Fehér József szoros kapcsolatot ápolt az anyanyelvi mozgalommal, amelynek maga is tevékeny tagja volt. Rendszeresen tartott előadásokat és vezetett kirándulásokat az országos ifjúsági anyanyelvi táborokban, visszatérő zsűritagja volt az Édes Anyanyelvünk verseny sátoraljaújhelyi döntőjének. Elkötelezett híve volt az igényes, szép magyar beszédnek, a nyelvművelésnek, klasszikus irodalmunknak. Előadásai során mindig megtalálta azt a nyelvezetet, amellyel mindenkori közönségének figyelmét le tudta bilincselni. A fiatalok rajongtak a történeteikért, ugyanis humora sosem hagyta el; hatalmas tudását úgy adta át a hallgatóságának, hogy jellegetesen mikszáthos, anekdotázó stílusával nemcsak kortársait, hanem minden korosztályt magával tudott ragadni.

Halálával nemcsak Abaúj-Zemplén kulturális életének egyik mozgatórugóját veszítettük el, hanem szakmájának olyan képviselőjét, aki egyenességével, emberi tartásával, szakmai felkészültségével, mindig célba találó humorával példakép lehetett mind munkatársainak, mind a legfiatalabb generációk tagjainak.

Fehér Józsefet 2023. július 24-én 12.00 órakor kísértük utolsó útjára a sátoraljaújhelyi temetőben. Az Anyanyelvpolók Szövetségének nevében Juhász Judit elnök helyezte el koszorút Fehér József sírjánál.

Nyiri Péter

BLANKÓ MIKLÓS KÉRDEZ:

Esztergályos Cecília

Kossuth-díjas színművésznő

Fotó: József Attila Színház

Aki mindig viccel, szereti a „szomorú” lírát is? Más színészetet igényel az egyik és a másik?

Én nem viccelek mindig! Ha jól érzem magamat, és olyan helyen vagyok, hogy egyformán gondolkodók vesznek körül: akkor megengedem magamnak a humort. Viszont nem a líra felől kerültem közel a színjátszáshoz. Akik egész életükben színészek akarnak lenni, valóban a verssel indulnak. De én a rúdnál álltam egy évtizedig. Olyan viszont nincs, hogy másfajta színjátszás! Csak olyan van, hogy jó vagy rossz színjátszás. A hazug, rossz, spekulatív színjátszás távol áll tőlem.

Klasszikusokban is sokat szerepelt, akár filmen, akár színpadon. Nagyobb felelősség és bátorság kell ilyenkor?

Nem más a felelősség – ilyen nincs. Elolvasom a szerepet, s látom, hogy el tudom játszani vagy nem tudom eljátszani. Bár igazán olyan sincs, hogy nem tudja az ember eljátszani, inkább azt mondanám, hogy rossz a szerep – sok rossz szerep van. Amikor játszom, nem jut eszembe, hogyan játszották azt a szerepet előttem, hogy milyen színház- és filmtörténeti előzményei vannak. Mindig nulláról kezdem felépíteni a kapott szerepet. Ha élő színész után kell játszani valamit, nem is nézem meg őt, mert akkor hallom-látom magam előtt, és ott a veszély, hogy leutánzom.

Ritkán hallani énekelni. Pedig nagyon szerethető az énekhangja is!

Az Isten nem adta meg nekem az énekléshez szükséges összhangot. A fülemben hallok a zenét, de nem tudok jól intonálni annak ellenére, hogy egy hatalmas teremben a legapróbb szisszenést is hallok (ami színészként előny és hátrány is lehet). Időnként viszont sikerül jól ráéreznem a dallamra. A Várszínház előadásában énekeltem a Karnyónét kortárs operaként. Persze itt sok segítséget kaptam az opera szerzőjétől, Nagy Árpádtól, hogy kihalljam a kellő hangokat. Ha pedig játék közben elcsúszik a dallam, akkor egy színésznek mindig ott van a javítási lehetőség: a próza.

Nem tudom elképzelni Önt, ahogyan kislányként fegyelmezetten jegyzetel az iskolában.

Nem is lehetett így látni. Nem voltam jó tanuló, nem érdekelt az iskola. Rosszalkodtam. Már akkor – bár ezt senki nem fedezte fel bennem – azt figyeltem, hogy a tanár hogyan beszél, milyen a szeme, milyen az orra, a mimikája, a gesztusai. És azon gondolkodtam mindezek alapján, hogy mit csinálhatott tegnap este, mit reggelizhetett? Annyira magával ragadott ennek a megfigyelése, hogy sokszor azt sem tudtam, milyen órán ülök.

Aztán mégis tanárnak állt.

Jaj, hát hogyne! Három magániskolában is tanítottam. Nem akartam sok terhet tenni a fiatalokra, mert tudtam, hogy sok más dolgom van. Feladtam azt a kevés leckét, és a következő órán mégis hallgattam a sok kifogást, hogy miért nem készültek. Hogy elveszett a papírjuk, mert a nagymama felszívta a porszívóval... Legalább valami jó ötletük lett volna! Mivel a szülők sokat fizettek a képzésért, hívtam egy operatőrt, és kitéttünk egy kamerát, hogy abba mondják el a kötelezőt. A kamerába sorban elmondták, hogy milyen okból nem készültek föl. Persze én visítva kacagtam, és átadtam a szülőknek a felvételt azzal, hogy a gyerek nagyon édes, tehetséges, de nem készült. És úgy döntöttem, nem tanítok tovább.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

- BLANKÓ MIKLÓS magyartanár, doktorandusz, elnökhelyettes
(ELTE Doktorandusz Önkormányzat)
- DEBRECENI FERENC szlavista, doktorandusz
(Debreceni Egyetem)
- ESZTERGÁLYOS CECÍLIA Kossuth-díjas színésznő, balettművész, akadémikus
(Magyar Művészeti Akadémia)
- KARÁDI ZSOLT irodalomtörténész, főiskolai tanár
(Nyíregyházi Egyetem)
- KELECSÉNYI LÁSZLÓ ZOLTÁN tankönyvszerző, ny. magyartanár
- KORÓDI ESZTER kísérleti fotó- és videóművész, szociális munkás,
táncos, regényíró
- MERCS ISTVÁN irodalomtörténész, magyartanár
(Nyíregyházi Zrínyi Ilona Gimnázium)
- MOLNÁR GÁBOR TAMÁS irodalomtörténész, egyetemi docens
(Eötvös Loránd Tudományegyetem)
- H. MÓRA ÉVA magyartanár
(Egri Kemény Ferenc Sportiskolai Általános Iskola)
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ nyelvész, tanszékvezető egyetemi docens, dékánhelyettes
(Pázmány Péter Katolikus Egyetem)
- NÉMETH ZOLTÁN József Attila-díjas költő, kritikus,
irodalomtörténész, szerkesztő
- NYERGES GÁBOR ÁDÁM író, költő, szerkesztő
- NYÖGÉR RÓBERT író, költő, magyartanár
(Budapesti Bethlen Gábor Általános Iskola és Gimnázium)
- PAÁR ÁDÁM történész, történelemtanár
(Bartók Béla Zeneművészeti Szakgimnázium)
- PRAZNOVSZKY MIHÁLY irodalomtörténész, muzeológus, múzeumigazgató
- SÁRA-CSOMBOR RITA magyartanár, gyermekirodalom-kutató, doktorandusz
(Szegedi Tudományegyetem)
- SZILÁGYI ZSÓFIA irodalomtörténész, egyetemi tanár, dékánhelyettes
(Szegedi Tudományegyetem)
- TÓTH ANIKÓ főszerkesztő (Akadémiai Kiadó)
- TÓTH ETELKA nyelvész, tanszékvezető főiskolai tanár, dékánhelyettes
(Károli Gáspár Református Egyetem)

Nem kétes értékű hatásvadászat a humor becsempészése az anyanyelv oktatásába, hanem tudatosan és mértékkel alkalmazandó tantárgy-pedagógiai módszer.

(NEMESI ATTILA LÁSZLÓ)

A veszély abból adódott, hogy Mikszáth éppen a humoros megközelítése révén egyszerűen mást mutatott meg az olvasóknak, mint amit a hivatalos politika önmagáról akkor felmutatott.

(PRAZNOVSZKY MIHÁLY)

Ma már nagyon félremehet a kommunikáció, ha csetelésben vagy e-mailben nem jelezzük szmájlival, hogy vicceltünk: már csak ezért is lehetne céljuk a nyelvtan- és az irodalomóráknak, hogy beszélgessünk a humorról, az iróniáról, fejlesztvén a diákok iróniaérzékét, esetleg az sem lenne haszontalan, ha meghallgatnánk őket, a számukra mi a vicces.

(SZILÁGYI ZSÓFIA)

Miközben mindenféle játékkal (a drámajátéktól a digitális eszközökig) igyekszünk színesíteni a tanórai eszköztárunkat, arról sem érdemes megfeledkezni, hogy maga az irodalom is állandóan játszani hív. A vele való játszáshoz pedig sokszor elég a szöveg és néhány játékos kedvű befogadó.

(MOLNÁR GÁBOR TAMÁS)

Érdemes egy pillantást vetni arra, min nevetnek a mai diákok, mit tartanak humorosnak. A *humor* szó valójában nem szerepel az aktív szókincsükben, helyette a *vicces* kifejezést használják. Akkor hát: mi a vicces szerintük?

(H. MÓRA ÉVA)